

ПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ:
проблема стабілізації політичного поля країни

ПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ:

проблема стабілізації
політичного поля країни

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**ПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМА СТАБІЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ
КРАЇНИ. ПРОГНОЗНА ОЦІНКА, МЕХАНІЗМИ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Монографія

Київ
2024

УДК: 32:351(477)

П-50

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(Протокол № 7 від 19 грудня 2024 року)*

Рецензенти

Барановський Ф. В. – доктор політичних наук, професор

Бевз Т. А. – доктор історичних наук, професор

Третяк О. А. – доктор політичних наук, професор

**Політична безпека України: проблема стабілізації
П-50 політичного поля країни. Прогнозна оцінка, механізми
забезпечення: монографія / за ред. академіка НАН України
О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди.
Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 288 с.**

ISBN 978-617-14-0362-8

У колективній монографії за результатами вивчення стану політичної безпеки України під час війни розглянуто перспективи збереження стабільності політичного поля країни у мирних умовах. У центрі аналізу ключові фактори забезпечення стабільності політичного поля – суспільна єдність перед лицем воєнних загроз і труднощів повоєнної відбудови, стабільність політичної системи, політична єдність в умовах політичної конкуренції. В роботі розглядаються перспективи вирішення ряду політичних проблем, які несуть конфліктогенний потенціал – деокупація українських територій, наявність церковно-конфесійних і етнополітичних протиріч, убезпечення політичного поля країни від зовнішнього втручання.

Монографія підготовлена за результатами виконання другого етапу науково-дослідного проєкту "Прогнозування безпекового середовища України в політичній сфері" (номер державної реєстрації: 0123U102067)

УДК: 32:351(477)

ISBN 978-617-14-0362-8

DOI: 10.53317/978-617-14-0362-8

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
2024

© Автори, 2024

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

**POLITICAL SECURITY OF UKRAINE:
THE PROBLEM OF STABILISING THE COUNTRY'S
POLITICAL FIELD. PROGNOSTIC ASSESSMENT,
MECHANISMS OF ENSURING**

Monograph

Kyiv
2024

UDC: 32:351(477)

P-50

Recommended for publication by the Academic Council of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Minutes No. 7 of 19 December 2024)

Reviewers

Baranovskyi F. V. – Doctor of Political Sciences, Professor

Bevz T. A. – Doctor of Historical Sciences, Professor

Tretiak O. A. – Doctor of Political Sciences, Professor

Political security of Ukraine: the problem of stabilising the country's political field. Prognostic assessment, mechanisms of ensuring : monograph / edited by academician of the NAS of Ukraine O. O. Rafalsky & corresponding member of the NAS of Ukraine O. M. Maiboroda. Kyiv : Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2024. 288 p.

ISBN 978-617-14-0362-8

Based on the results of the study of the state of political security of Ukraine during the war, the collective monograph examines the prospects for maintaining the stability of the country's political field in peaceful conditions. The analysis focuses on the key factors of ensuring the stability of the political field - social unity in the face of military threats and difficulties of post-war reconstruction, stability of the political system, political unity in the context of political competition. The work examines the prospects for solving a number of political problems that carry conflict potential, such as the de-occupation of Ukrainian territories, the existence of church-confessional and ethnopollitical contradictions, and the protection of the country's political field from external interference.

The monograph was prepared based on the results of the second stage of the research project 'Forecasting the Security Environment of Ukraine in the Political Sphere' (state registration number: 0123U102067).

UDC: 32:351(477)

ISBN 978-617-14-0362-8

DOI: 10.53317/978-617-14-0362-8

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2024

© Authors, 2024

ЗМІСТ

Передмова	7
Розділ 1. Суспільна єдність: виклики та загрози воєнного часу (Шайгородський Ю. Ж.).....	9
Розділ 2. Стабільність політичної системи як умова національної безпеки: як забезпечити в умовах дії воєнного стану (Зеленько Г. І.).....	34
Розділ 3. Конкурентність і компромісність у політичному полі в умовах війни (Майборода О. М.).....	67
Розділ 4. Проблема деокупації українських земель і політична безпека країни (Ніколаєць Ю. О.).....	94
Розділ 5. Міжцерковний мир як фактор політичної стабільності (Перевезій В. О.).....	130
Розділ 6. Нейтралізація деструктивних тенденцій в етнополітичному полі країни (Калакура О. Я.).....	165
Розділ 7. Україна у трикутнику "США – ЄС – Глобальний Південь" (Кондратенко О. Ю.).....	187
Післямова.....	218
Бібліографічні посилання	220

TABLE OF CONTENTS

Preface	7
Chapter 1. Social Unity: Challenges and Threats of Wartime (Shaihorodskiy Yu. Zh.)	9
Chapter 2. Stability of the political system as a condition of national security: how to ensure it under martial law (Zelenko G. I.)	34
Chapter 3. Competitiveness and compromise in the political field in times of war (Mayboroda O. M.)	67
Chapter 4. The problem of de-occupation of Ukrainian lands and political security of the country (Nikolayets Yu. O.)	94
Chapter 5. Interchurch peace as a factor of political stability (Perevezii V. O.)	130
Chapter 6. Neutralisation of destructive tendencies in the ethno-political field of the country (Kalakura O. Ya.) ...	165
Chapter 7. Ukraine in the Triangle ‘USA - EU – Global South’ (Kondratenko O. Yu.)	187
Afterword	218
References	220

ПЕРЕДМОВА

Підсумком першого етапу (2023 р.) наукового проєкту, присвяченого аналізу забезпечення політичної безпеки країни засобами політичного і державного правління, було виявлення потенційно загрозливих для неї тенденцій і оцінка діяльності політичних і державних інституцій з їх усунення. Загальна позитивна картина у політичному полі країни водночас містила у собі деякі деталі, які відображали наявність потенціалу деструкції, масштаб і сила прояву якого залежить від розгортання ситуації в середині країни і у зовнішньому просторі. Виходячи із підсумків першого етапу, учасники проєкту на другому етапі (2024 р.) зосередили увагу на питаннях стабілізації політичного поля країни і визначення засобів його забезпечення від можливої ентропії.

Другий етап виконувався у складні для України час, коли хід війни вимагає від населення усе більших соціальних обмежень і навіть жертвності, а її затягування і невдачі збільшують його морально-психологічну втому. У таких умовах винятково важливий пошук засобів із збереження і зміцнення суспільної єдності, досягнутої у перші роки протистояння зовнішньому ворогу.

Екзистенціональний характер боротьби, яку веде українська нація, стосується не лише її фізичного збереження, а й збереження тієї системи цінностей, які утвердилися в середині неї за роки державної незалежності. У політичному сенсі у центрі цієї системи лежить демократичний вибір, втілений у політичній системі країни. Відповідно, потрібне розуміння шляхів і засобів стабілізації політичної системи попри усі складнощі і труднощі воєнного часу і збереження її демократичної основи навіть в умовах вимушеної централізації політичного правління і запровадження в нього воєнно-адміністративної складової. У зв'язку з цим потребує аналізу інше принципове для демократії питання – про допустимість політичної боротьби у ситуації, яка вимагає максимальної національної консолідації, про запобігання її деструктивному потенціалу шляхом узгодження позиції правлячого режиму і тих політичних сил, які становлять йому потенційну конкуренцію.

В ситуації, коли агресору вдалося окупувати помітну частину української території, завершення війни на умовах відмови від загарбаних ворогом земель неминуче поглибить національну психологічну травму. Безумовно, з часом ця травма загоститься, але в момент, коли вона завдається, тим більше за сприяння тих глобальних акторів, яких прийнято вважати уособленням демократії, може статися різкий поворот суспільної свідомості у бік авторитарної ілюзії. Тому важливою сюжетною лінією проєкту є питання про аспекти деокупації українських територій і мобілізації ресурсів з цією метою.

Зусилля, що їх здійснила українська влада за роки війни із запобігання деструктивним проявам у релігійній та етнополітичній сферах, не означають, що присутній там потенціал конфліктності, який загрожує політичній стабільності, повністю зник і може залишатися поза науковим поглядом. Навпаки, такий аналіз зберігатиме свою актуальність і надалі, його результати завжди будуть важливими, коли виникатимуть питання збереження політичної стабільності у країні.

Нарешті, як і на першому етапі проєкту, не можна було обійти увагою питання про зовнішньополітичні умови, у яких українцям доводиться боротися і за своє виживання, і за свій демократичний вибір. Внутрішньополітичні позиції країна НАТО і Європейського Союзу – головної і визначальної опори України у протистоянні російській агресії, справлятимуть безпосередній вплив на відносини в українському політичному полі і з цієї причини також вимагають прискіпливої уваги науковців.

РОЗДІЛ 1

СУСПІЛЬНА ЄДНІСТЬ: ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ ВОЄННОГО ЧАСУ

Спротив українських громадян російській воєнній агресії став надпотужною ознакою зрілості українського суспільства, його здатності до мобілізації та самоорганізації, смислотворчою основою суспільного єднання у відсічі ворогові. Рівень згуртованості суспільства, особливо на початковому етапі спротиву повномасштабному воєнному вторгненню, засвідчив усвідомлення українством цінності держави та її територіальної цілісності, цінності свободи й готовність захищати її зі зброєю в руках.

Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну не лише змінило життя її людей, але й позначилося на їх картині світу, на світосприйнятті, на смислах життя, на структурі ціннісних орієнтацій. Екзистенційна загроза для нашої країни та всього цивілізованого світу спонукала до зміни домінантних цінностей, життєвих та ціннісних пріоритетів. Ціннісні пріоритети мають характер потреб і спираються на оцінку процесів і явищ, на життєвий досвід та на уявлення про належне. Ця сукупність оцінок та уявлень і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей. Після повномасштабного воєнного вторгнення російських військ в Україну пріоритетними стали загальнолюдські цінності миру, свободи, соціального прогресу, рівних прав та гідності, зрештою – людського життя. Такі цінності часто сприймалися декларативно й залишалися в категорії таких, які не потребують окремого обґрунтування, але саме вони стали ключовими, визначальними й суспільно значущими в умовах війни.

Морально-психологічний стан суспільства протягом часу, що минув після відкритої повномасштабної російської воєнної агресії, засвідчує мінливість показників його єдності під впливом подій і процесів, що відбуваються, позитивних явищ суспільного життя та негативних тенденцій їх розвитку.

На першому етапі, в умовах екзистенційної загрози самому існуванню держави, життю й безпеці її громадян єдність суспільства досягла чи не найвищого рівня за увесь час української

незалежності та боротьби за неї. Російська воєнна агресія проти України позначилася на ціннісних пріоритетах українських громадян, вплинула на рівень згуртованості українського суспільства, його ціннісно-орієнтаційної єдності. Ця єдність постала ключовою характеристикою усієї системи соціальних зв'язків і, багато в чому, – чинником регуляції соціальної та політичної поведінки. Екзистенційна загроза зумовила зміну морально-етичних основ поведінкових моделей громадян. Яскравим свідченням єдності й рішучості були й дії десятків тисяч громадян України, які прийшли до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, до центрів комплектування батальйонів територіальної оборони, а іноді й просто – до місць видачі зброї, щоб з нею в руках стати на захист своєї країни. З перших днів великої війни українські громадяни виявили свою здатність до самоорганізації шляхом створення широкої мережі волонтерських організацій.

Мужність українського народу, здатність до самоорганізації та готовність до самопожертви стали ключовим фактором серед тих, які ворог, через свої хибні уявлення про українське суспільство не врахував, готуючись і здійснюючи свою агресію проти України. Саме суспільна єдність стала вирішальним чинником спротиву ворогові, попри відсутність на цьому етапі спротиву воєнній агресії достатньої допомоги зброєю та воєнним обладнанням з боку країн, що солідаризувалися з Україною.

На цьому тлі стрімко зросла довіра громадян до політичного керівництва держави та державних інституцій. Результати першого, проведеного після воєнного вторгнення РФ в Україну соціологічного опитування (28 лютого – 1 березня 2022 р.) засвідчили беззастережну (98%) підтримку Збройних сил України. Рейтинг Президента України, порівняно з довоєнним опитуванням (11–18 лютого 2022 р.), зріс з 41% до 93% [Загальнонаціональне опитування..., 2022].

Екзистенційна загроза з боку РФ спонукала більшість громадян до переосмислення сутності цінності державної незалежності. Соціологічні опитування лютого-березня 2022 року засвідчили стрімке зростання значущості цих цінностей для українських громадян. На запитання "Як би Ви проголосували, якби сьогодні

стояв вибір підтримати проголошення Незалежності України?" більшість (97%) заявили, що підтримали б цей вибір [*Сімнадцяте загальнонаціональне опитування...*, 2022]. Найвищими за всю історію соціологічних опитувань виявилися на початку повномасштабного вторгнення й показники підтримки вступу України до Європейського Союзу (86%) та НАТО (76%) попри те, що ще в січні 2022 року, за місяць до великої війни вступ України до ЄС та НАТО підтримували, відповідно, 65% та 60%. Про психологічну готовність українців до самооборони свідчать і результати соціологічних опитувань. Якщо за місяць до повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну про свою готовність долучитися до захисту країни зі зброєю в руках заявляли 44,9% опитаних [*Оцінка громадянами України загрози агресії...*, 2022], то вже за тиждень після російського вторгнення 80% опитаних соціологами респондентів (90% чоловіків та 70% жінок) заявили про свою готовність зі зброєю в руках відстоювати територіальну цілісність України [*Загальнонаціональне опитування...*, 2022].

З перших днів великої війни громадяни України виявили свою здатність до самоорганізації та спільнодії через участь у формуванні добровольчих батальйонів, долученості до волонтерської діяльності, всенародного руху з фінансової підтримки Збройних сил України, благодійної допомоги людям, які через війну вимушені були покинути свої домівки. Громадська активність та єднання стали виявом суспільної консолідації, а ініціативні, об'єднані спільною метою громадяни у критичні для країни часи боротьби з російською воєнною агресією самоорганізувалися й, часто – долаючи бездіяльність чиновників, добровільно взяли на себе суспільну відповідальність. Поза будь-якими державними програмами чи політичною риторикою активні громадяни налагодили систему збору коштів на потреби ЗСУ, забезпечення бійців збройних сил харчовими продуктами, ліками, військовим обладнанням і навіть зброєю. Практика засвідчила дієвість громадянського суспільства, його здатність до неформальної, побудованої на принципах мережевих спільнот, соціальної взаємодії. Такі спільноти часто виникали стихійно, самостійно визначали своїх лідерів й були зорієнтовані на розв'язання конкретних завдань, спрямованих на досягнення спільної мети [Шайгородський, 2023а].

Попри значні людські втрати на фронтах війни та серед мирних громадян, постійні повітряні обстріли, руйнування міст і сіл українське суспільство залишалося консолідованим, згуртованим, а громадяни – вірили у беззаперечну перемогу над ворогом та докладали усіх зусиль для її наближення. Домінантною тогочасною емоцією українців була надія. Про це, оцінюючи ситуацію в країні після початку великої війни, заявили 90% опитаних соціологами громадян. Лише 5% опитаних оцінювали свій стан як розчарування. Більшість респондентів заявляли про віру в перемогу України (88% опитаних висловили впевненість у тому, що Україна зможе відбити напад Росії) [Загальнонаціональне опитування..., 2022].

Порівняно з довоєнним 2021 роком уп'ятеро виріс показник оптимізму українських громадян – переконаність у кращому майбутньому своєї країни. Навіть через 16 місяців повномасштабної війни лише 10,8% висловлювали сумніви щодо цього (табл. 1.1). Водночас відсоток опитаних, які заявляли про гордість за своє українське громадянство, досяг найвищих показників за роки соціологічного моніторингу (2022 р. – 90,5%, 2023 р. – 88,5%, 2024 р. – 88%) [День Незалежності..., 2024]. Свідченням єдності, впевненості у перемозі над ворогом, а також готовності до самообмежень в умовах війни задля перемоги є те, що навіть економічну ситуацію в країні наприкінці першого року війни респонденти визнавали найкращою за увесь час існування незалежної держави [Українське суспільство. Моніторинг, 2023].

Таблиця 1.1.

**Результати відповідей на запитання
"Що Ви думаєте про майбутнє України? ", %**

	2021	2022	2023
Скоріш за все ситуація буде погіршуватись	35,0	7,7	10,8
Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи й покращиться	37,9	13,1	19,3
Скоріш за все ситуація буде покращуватися	13,2	76,2	66,1
Важко відповісти / Не відповіли	13,9	3,0	3,8

* Наведено за: [Соціологічний моніторинг..., 2023].

Посилювали єдність українства та впевненість у перемозі передусім героїзм воїнів ЗСУ, військова, фінансова та моральна підтримка всього світу (табл. 1.2). За спостереженнями соціологів, у найважчі для українців перші дні великої війни до спротиву та перемоги найбільше їх надихали Збройні сили України (39,5%), сім'я і близькі люди (27,7%), Президент України Володимир Зеленський (23,5%), єдність українського народу (12,5%) та робота волонтерів (8,0%). При цьому, "українська влада" джерелом натхнення була лише для 3,5% громадян [Українці та війна, 2022].

Таблиця 1.2.

**Результати відповідей на запитання
"Чи вірите Ви у перемогу України у війні проти Росії?", %**

	Лютий- березень 2022	Квітень 2022	Грудень 2022	Липень 2023	Грудень 2023	Січень 2024	Червень 2024	Вересень 2024
Так	67	78,9	78,5	79,4	63,3	62,3	53,0	60,0
Скоріше так	21	14,8	14,7	13,8	24,8	22,5	26,9	23,0
Скоріше ні	8	1,4	1,9	1,6	3,8	5,0	7,2	6,2
Ні	2	0,6	1,2	1,7	1,6	3,5	5,0	5,2
Важко відповісти	2	4,3	3,7	3,5	6,5	6,7	7,8	5,8

Складено за: [Загальнонаціональне опитування...2022; Українці та війна, 2022; Оцінка ситуації в країні..., 2024].

Свідченням віри у здатність здолати ворога та в українську перемогу є й те, що на тлі щоденних ракетних обстрілів, руйнувань та жертв серед цивільного населення протягом першого місяця після повномасштабного вторгнення лише 8,4% громадян України (здебільшого мешканці тимчасово захоплених ворогом східних та північних територій) покинули межі країни та виїхали за кордон. В комунікації українців домінантними були гасла-звернення "Ми переможемо!" (44,3%), "Тримайтеся" (17,7%), "Слава Україні" (15,3%) й "Єднаймося" (11,9%) [Українці та війна, 2022].

Єдність і солідарність українства були й залишаються ключовими маркерами суспільного стану, його оцінки й водночас – мети та засобів її досягнення. Разом з тим, варто визнати, що період, позначений переконаністю в правильності напрямів суспільного розвитку, високим рівнем довіри до влади та управлінської еліти з часом минув. Зміна суспільних настроїв була зумовлена передусім прорахунками влади в організації суспільного життя, не завжди продуманими й виваженими управлінськими рішеннями та спробами їх реалізації бюрократичними методами. На рівні довіри до влади, а відтак – суспільної єдності, позначилися численні факти корупції у її вищих ешелонах, фінансової та моральної недоброчесності високопосадовців, прояви байдужого ставлення державних службовців до потреб військовиків, тимчасово переміщених осіб, постраждалих від війни громадян, а також відсутність належної реакції на ці факти з боку антикорупційних, правоохоронних та судових органів.

Другий етап був позначений негативними явищами наростання критичного ставлення до влади та державно-політичних інститутів, зміною стану суспільної єдності з тенденцією наростання відчуження, недовіри та розчарування, ще деструктивно вплинули на рівень суспільної консолідації та згуртованості соціуму.

Варто зазначити, що при цьому ціннісні пріоритети громадян не змінилися і домінантними залишалися прагнення перемоги над ворогом, цілісності країни та бачення її майбутнього в сім'ї європейських народів, прагнення свободи та можливості реалізації життєвих планів у мирній незалежній державі. Водночас змінилися критерії оцінки внеску кожного у досягнення спільних цілей. Серед основних чинників цих змін – втрата єдності українських політичних еліт. Ця єдність була визначальною ознакою першого періоду повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Одноставність в ухваленні рішень Верховною Радою України, прагнення подолання розбіжностей між владою та політичною опозицією для досягнення спільної мети та об'єднання зусиль в організації спротиву війсьній агресії, зміна владної риторики та її спрямованість на конкретні дії безумовно сприяли суспільній консолідації, єдності

українства. Саме на цьому тлі рівень довіри до влади та її інститутів досягнув найвищих показників. Разом з тим, з часом рівень довіри до владних інститутів почав знижуватися, а рівень невдоволення та недовіри – навпаки – наростати (табл. 1.3).

Таблиця 1.3.

**Динаміка показників рівня довіри* до окремих
соціальних інститутів
(вересень 2022 – вересень 2024)****

	Президент України, %		Уряд, %		Верховна Рада України, %		Політичні партії, %	
	довіра	недовіра	довіра	недовіра	довіра	недовіра	довіра	недовіра
Вересень-жовтень 2022	81,8	17,8	51,5	48,1	39,7	59,9	22,1	77,2
Грудень 2022	77,0	15,0	42,8	46,6	38,5	51,0	17,1	65,8
Лютий-березень 2023	82,9	11,5	50,0	41,4	41,0	51,0	21,7	63,3
Травень 2023	83,3	11,3	39,4	48,8	34,9	55,2	14,8	68,8
Вересень 2023	71,7	20,2	31,9	60,4	29,1	63,6	14,1	73,6
Січень 2024	64,1	28,0	28,5	63,9	22,5	70,4	14,2	72,1
Вересень 2024	48,5	44,5	20,5	72,5	16,0	78,5	14,7	73,5

* Наведено суми відповідей "повністю довіряю" і "скоріше, довіряю" та відповідей "зовсім не довіряю" і "скоріше, не довіряю".

** Складено за: [Оцінка громадянами ситуації в країні, 2022; Оцінка громадянами ситуації в країні, 2023; Оцінка ситуації в країні..., 2024].

Вкрай низько громадяни оцінювали рівень своєї довіри до державних службовців, до прокуратури, антикорупційних органів, до судів та судової системи загалом. Натомість протягом усього часу

війни залишалися високими показники довіри до Збройних сил України (91,5%), до добровольчих батальйонів (79,5%) та волонтерських організацій (80,3%). Високими залишаються показники довіри до Державної служби з надзвичайних ситуацій (83,1%), Національної гвардії (74,4%) та до Служби безпеки України (63,6%) [Оцінка ситуації в країні..., 2024]. Тобто, високою довірою громадян України користувалися переважно організації, діяльність яких спрямована на гарантування безпеки.

Не мають довіри громадян політичні партії, парламент і навіть уряд країни, а відтак – не покладають великих сподівань на здатність представників цих державно-політичних інститутів розв'язати наявні та повоєнні проблеми (табл. 1.4). На переконання респондентів, для розв'язання повоєнних проблем необхідно формувати нові політичні сили шляхом рекрутування еліт з військового (46,6%), волонтерського (23,6%) середовищ, а також – з-поміж гуманітарної та технічної інтелігенції – науковців, учителів тощо (21,4%). Можливість ефективної участі у повоєнній відбудові країни представників нині існуючих політичних партій вказали лише 17% опитаних. Ще менше (8,9%) розраховують громадяни на представників бізнес-середовища [Оцінка ситуації в країні..., 2024].

Таблиця 1.4.

Результати відповідей на запитання
"Чи бачите Ви серед наявних політичних сил ті, яким
можна було б довірити владу у повоєнний період", %

	Липень 2023	Вересень 2023	Березень 2024	Вересень 2024
Так	38,5	27,2	24,6	26,9
Ні	43,1	48,6	51,8	53,7
Важко сказати	20,2	24,2	23,7	19,4

Складено за: [Оцінка ситуації в країні..., 2024].

Зауважимо, що наведені в табл. 1.4 дані можна вважати об'єктивною експертною оцінкою ефективності діяльності нинішніх політичних еліт, оскільки майже дві третини (61,8%) опитаних соціологами респондентів заявляли про те, що цікавляться політикою (і лише 8,5% виказали байдужість до неї) [Громадяни і політика..., 2023].

Уже на початку 2024 року опитані соціологами респонденти відзначали суттєве, порівняно з початком 2023 року, погіршення рівня взаємодії між владою та громадськістю. Більшість опитаних україн негативно оцінювала зміни у ставленні влади до громадян (показник різниці між відсотком тих, хто вважає, що становище змінилося на краще, і тих, хто вважає, що становище змінилося на гірше, був від'ємним і становив – 41,2%). На погіршенні ставлення громадян до влади вказала ще більша частка опитаних (– 48,5%). У цьому ж контексті варто трактувати й оцінку респондентами рівня демократії в Україні (– 25,3%), становища з дотриманням принципів свободи слова (– 23,2%) та й загалом прав і свобод громадян (– 23,4%). Україн низько (– 36,2%) оцінили громадяни рівень дотримання законності державними службовцями [Оцінка громадянами ситуації в країні..., 2024].

Наприкінці 2023 року вперше після початку великої війни в Україні соціологи фіксували суттєве зменшення кількості респондентів, які вважали, що події розвиваються в правильному напрямі (45,3%). Дослідники відзначали посилення тенденції до зменшення цього показника, натомість – посилення протилежної тенденції – до зростання кількості тих, хто дотримувався протилежної думки (кожний третій (33,2%) опитаний вважав, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямі) (табл. 1.5).

Високий рівень довіри громадян до влади та відчуття єдності з нею на початку повномасштабного воєнного вторгнення уможливив ухвалення не завжди популярних управлінських рішень. Наприклад, тоді (в червні 2023 року) більшість громадян із розумінням поставилися до урядового рішення про підвищення майже вдвічі тарифу на електроенергію для населення, усвідомлюючи, що зруйнована ворожими обстрілами енергетична інфраструктура потребувала відбудови. Разом з тим, непрозорість використання

фінансової допомоги зарубіжних партнерів та міжнародних організацій на відновлення енергоструктури, коштів, отриманих після підвищення тарифів на електроенергію, на тлі численних і залишених без належного реагування з боку влади фактів зловживання у сфері енергозабезпечення позначилися на оцінці ситуації та рівні довіри до владних рішень. Соціологічні опитування січня 2024 року засвідчили незадоволеність рівнем цін і тарифів та порядком ціноутворення. На це вказали 85,9% респондентів [Оцінка громадянами ситуації в країні..., 2024]. Попри все, у травні 2024 року Уряд ухвалює рішення про чергове підвищення (майже вдвічі) тарифів на електроенергію для побутових споживачів. При цьому ефективних механізмів соціального захисту малозабезпечених та вразливих категорій населення передбачено та упроваджено не було.

Таблиця 1.5.

**Результати відповідей на запитання
"Якщо говорити в цілому, як ви вважаєте, події в Україні
розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?", %**

	Грудень 2021	Вересень- жовтень 2022	Лютий- березень 2023	Липень 2023	Грудень 2023	Січень 2024	Вересень 2024
У правильному напрямі	20,3	51,0	60,6	52,1	45,3	40,6	33,4
У неправильному напрямі	65,5	27,8	21,0	26,8	33,2	38,0	48,0
Важко відповісти	14,2	21,3	18,5	21,1	21,5	21,4	18,6

Складено за: [Оцінка громадянами ситуації в країні... 2024; Оцінка ситуації в країні..., 2024].

Порівняно з першим етапом спротиву російській військовій агресії, суттєво зріс тиск на підприємців, малий та середній бізнес. Лібералізм ухвалених на початку війни рішень щодо

добровільності сплати податків змінився посиленням контролю, збільшенням кількості податкових перевірок, які негативно позначалися на ефективності й результативності підприємницької діяльності [Шайгородський, 2023b].

Варто зазначити, що протягом першого року війни, коли діяли суттєві фіскальні послаблення (упровадження опції єдиного податку, підвищення ліміту обмеження доходу, зняття для окремих груп платників єдиного податку обмежень за кількістю робітників та зняття обмежень із більшості видів підприємницької діяльності, встановлення нульової ставки акцизу на пальне, суттєве збільшення податкової знижки на пожертвування неприбутковим організаціям, призупинення податкових перевірок тощо), попри певні побоювання урядовців, привели до позитивних результатів [Лозинська та Сліченко, 2022]. Порівняно з показниками сплати податків у січні-лютому 2022 року, приріст з податку на доходи фізичних осіб у січні-лютому 2023 року становив 10,8%, а до місцевих бюджетів за цей період надійшло на 9,8% більше грошових коштів. Порівняно з 2022 роком, у 2023 майже в півтора раза зросли надходження акцизного податку, на 13,4% зросли надходження зі сплати єдиного соціального внеску [*Огляд інструментів підтримки...*, 2023]. Попри воєнний стан, протягом 2022 року в країні було зареєстровано майже 150 тисяч нових підприємств, з яких 132 тисячі – фізичні особи-підприємці. Серед підприємств найбільшу частку становили ті, які надавали соціальну допомогу, здійснювали гуртову торгівлю та обслуговували діяльність громадських організацій [Лозинська та Сліченко, 2022, с. 51.].

Разом з тим, на тлі позитивних тенденцій у фіскальній сфері ухвалюються урядові рішення про повернення до довоєнного механізму оподаткування та відновлення податкових перевірок. На жаль, побоювання підприємців щодо повернення, разом з перевітками, корупційних практик у діяльність фіскальних органів, виявилися не безпідставними. Скарги підприємців Раді бізнесомбудсмена стосувалися передусім блокування податкових накладних з податку на додану вартість, що суттєво впливало на розмір обігових коштів підприємств, а також – практики проведення

та низької ефективності податкових перевірок, які знову стали корупційним інструментом для працівників фіскальних органів, а не інструментом виявлення порушень законодавства в податковій сфері. Попри збільшення в півтора раза, порівняно з довоєнним 2021 роком, кількості податкових перевірок у 2023 році, значні витрати державних коштів на їх проведення, надходження до бюджету за підсумками цих перевірок становили 0,25% від усіх доходів кошторису країни. При цьому понад 99% платежів до бюджету бізнес робив добровільно [Вінокуров, 2024]. На слабкість українських державно-політичних інститутів, необхідність забезпечення верховенства права та невиправдано високе фіскальне навантаження, що призводить до низької ефективності та негативних наслідків у сфері оподаткування, вказують і міжнародні експерти [*Tax Hells Index...*, 2023].

Несвоєчасними, на переконання більшості громадян, були й урядові рішення, спрямовані на "унормування" діяльності волонтерських та благодійних організацій. Лише під тиском громадськості уведення в дію ухваленої восени 2023 року урядової постанови було відтерміноване.

Невиваженість та непрозорість ухвалення управлінських рішень, домінування бюрократичних підходів до їх реалізації позначилися на рівні довіри до влади та оцінці її здатності до ефективного управління соціально-економічними процесами в країні в умовах війни. Практично кожний другий респондент (45,7%) відзначав нездатність державної влади забезпечити роботу економіки у воєнний час, а 67,8% – погіршення економічного становища країни.

Доцільність і своєчасність витрат коштів державного та місцевого бюджетів в умовах воєнного стану стали одним із ключових критеріїв оцінки громадянами ефективності діяльності центральних та місцевих органів влади. За критерієм "на часі" й "не на часі" оцінювалася більшість бюджетних витрат. Саме за цими критеріями оцінювалися, наприклад, – рішення Верховної Ради України про виділення під час війни сотень мільйонів гривень на добудову Національного музею Голодомору, урядові плани багатомільйонних витрат на виробництво телевізійних серіалів тощо. Масовими протестами проти необґрунтованих

бюджетних витрат органами місцевого самоврядування та вимогами спрямувати наявні кошти на потреби ЗСУ відгукнулися громадяни на спроби органів місцевої влади спрямувати кошти громад на будівництво стадіонів, ремонти доріг, заходи з благоустрою тощо [Гроші на ЗСУ, 2023]. На тлі щоденних зусиль волонтерів зі збору коштів для забезпечення сил оборони необхідним обладнанням, зброєю та дронами, такі витрати, на переконання громадян, були недоцільними, "не на часі".

Варто наголосити на тому, що в умовах екзистенційних загроз справедливість стає ключовим елементом формування й підтримки рівня суспільної єдності в ціннісному, солідаристському її вимірі. В масовій свідомості справедливість стає основою ціннісних суджень, критерієм оцінки дій та їх наслідків, адекватності внеску у розв'язання соціально, суспільно чи політично значущих проблем, у досягнення спільної мети та відповідальності за результат. Попри переважно позитивну оцінку дій влади із забезпечення зовнішньополітичної підтримки України та обороноздатності країни (відповідно, 67,7% та 61,7%), заходів з ліквідації наслідків ракетно-бомбових ударів по енергетичних об'єктах (78,5%), функціонування комунальної інфраструктури (77,7%), більшість громадян (50,9%) наголошують на нездатності влади забезпечити соціальну справедливість [Оцінка громадянами ситуації в країні..., 2024].

На тлі зусиль мільйонів громадян з підтримки волонтерського руху, щоденних багатомільйонних грошових пожертвувань на потреби Збройних сил України українці вкрай гостро реагують на прояви корупції, зловживань у сфері виробництва та постачання озброєння та обладнання для бійців ЗСУ. Широке суспільне невдоволення викликала спроба парламентарів уникнути ухвалення рішення про відновлення електронного декларування статків чиновників. Схвалена Верховною Радою України 5 вересня 2023 р. редакція закону про відновлення електронного декларування під час воєнного стану містила норму про втаємничення реєстру декларацій можновладців. Лише широкий розголос та петиція до Президента України з вимогою відновлення електронного декларування, яка протягом трьох годин набрала необхідну для

розгляду кількість підписів і була схвалена президентом, завадила спробам депутатів приховати інформацію про статки державних службовців [*Петиція про публічні декларації...* 2023].

Наприкінці другого року війни загострилися питання, пов'язані з мобілізацією військовозобов'язаних та демобілізацією військовослужбовців. Недостатня комунікація влади з громадськістю, часто суперечливі заяви політиків та урядовців, маніпулятивні публікації в окремих медіа та повідомлення в соціальних мережах значною мірою зумовили розгортання дискусії й у владі, і серед військових, і в суспільстві про те, яким чином надалі буде проводитися мобілізація і демобілізація. З одного боку, об'єктивна потреба удосконалення та посилення мобілізаційних процесів спонукали до внесення змін до чинного законодавства. З другого, відсутність у проєкті законодавчих змін стосовно демобілізації та встановлення чітких термінів служби, проведення ротації тощо, задекларованих керівництвом оборонного відомства [*"Працюємо в цьому напрямку"...*, 2023] збурили суспільство, а практика проведення "вибіркової" мобілізації вчергове загострила питання справедливості.

Відсутність предметного діалогу з суспільством на тлі суперечливих заяв політиків та урядовців щодо можливих законодавчих змін та політико-управлінських рішень привели до масових виступів з вимогою ухвалення закону про демобілізацію після 18 місяців служби. Акції, які в жовтні 2023 р. пройшли в Києві та в багатьох інших містах України, об'єднали родичів військових з вимогою справедливих, на їх переконання, принципів мобілізації та демобілізації: "Настав час інших!", "За перемогу відповідальні всі!", "На одних плечах війну не виграти" тощо [*"Настав час інших"...*, 2023]. На тлі численних повідомлень про ухиляння від мобілізації, корупції у військово-лікарських комісіях та територіальних центрах комплектування тощо вимоги мітингувальників були зрозумілими й обґрунтованими. Попри те, що владою після широкого обговорення означених проблем було здійснено окремі заходи з унормування ситуації, наприклад, запропоновано й упроваджено механізм самостійного обрання з допомогою електронного застосунку військової спеціальності для тих, хто підлягає

мобілізації, а також – оголошено про підготовку законопроекту, який стосуватиметься питань мобілізації та демобілізації військових, комплексного розв’язання проблеми досягти не вдалося. В суспільстві наростало невдоволення діями влади та її здатністю розв’язання проблем воєнного часу, посилюлися процеси суспільного розмежування.

Невиваженістю й нерішучістю були позначені й процеси, пов’язані з ухваленням закону про заборону діяльності в Україні релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу в Росії. На тлі суспільного запиту на кардинальне розв’язання цієї проблеми та ухваленого ще 1 грудня 2022 року рішення РНБО України щодо необхідності заборони діяльності УПЦ (МП) в Україні, керівництвом Верховної Ради України відтерміновувалося ухвалення відповідного законопроекту. Ці та інші спроби парламентарів відмежуватися від розв’язання суспільно значущих та гострих проблем негативно оцінювалися громадянами, посилювали їх відчуженість від влади та позначалися на рівні довіри до неї.

Суттєвим важелем впливу на суспільну єдність та морально-психологічний стан українських громадян є зміст і спрямованість медійної інформації та комунікаційної взаємодії. Інформаційні лакуни перших днів та місяців великої війни заповнювалися здебільшого повідомленнями соціальних мереж та офіційними повідомленнями й мали здебільшого фактологічний характер. Звернення до громадян військово-політичного керівництва країни, повідомлення про єднання політичних еліт, про підтримку сил оборони з боку українського бізнесу, щоденні численні повідомлення про мужність і відвагу українців у спротиві ворогу, про беззастережну рішучість у досягненні перемоги, згуртованість та готовність громад до захисту своїх міст і сіл, про боротьбу з нечисленними фактами мародерства з боку місцевих мешканців створювали відчуття єдності, одностайності й переконаності в перемозі над ворогом.

Важливим чинником формування суспільної єдності українства є інформаційний (і передусім інформаційно-комунікативний) вплив. Його інтенсивність, форми й зміст протягом дії воєнного стану зазнали суттєвих змін. На початку цього періоду висвітлення

подій здебільшого обмежувалося фактами, інформацією офіційного характеру та супроводжувалося переважно оптимістичними коментарями в соціальних мережах, оптимістично-гумористичною відеопродукцією (наприклад, серіями коротких гумористичних роликів "Бандерівське смузі", "Наша Файта", "Волонтери" тощо). Створена Міністерством оборони України іграшка "Бавовнятко", марка Укрпошти про "руський військовий корабель", гімн Січових стрільців "Ой у лузі червона калина" в сучасному виконанні тощо стали своєрідними неофіційними символами воєнного часу, свідченням незламності українського народу та його готовності до боротьби з російськими окупантами, елементами емоційної підтримки у перші дні великої війни [Шайгородський, 2023с].

З часом, інформаційне поле зазнало змін і стало простором запеклого інформаційно-психологічного протистояння з ворогом. По-перше, можливості інформаційних ресурсів, передусім соціальних мереж ворог почав активніше використовувати для поширення неправдивих (т. зв. "фейкових") повідомлень. Поширення таких, спеціально підготовлених і здебільшого емоційно забарвлених інформаційних повідомлень, має метою деструктивний вплив на масову свідомість, спрямовану на посилення тривоги й поширення паніки, а створення ілюзії "обміну думками" використовується для впливу на громадську думку. По-друге. З огляду на те, що в інформаційному просторі, зокрема в його інтернет-сегменті, значно, порівняно з періодом початку великої війни, збільшилася частка аналітичних програм та авторських блогів (зокрема на YouTube, TikTok), ворог прагне використати ці можливості для формування російських наративів, навмисного поширення хибних поглядів на події та оцінки перспектив їх розвитку. Свідомо чи не усвідомлено коло таких псевдоекспертів почасти поповнюється й українськими громадянами [Цигвінцев, 2023]. По-третє. Брак інформації, наукового аналізу та прогнозування, особистісна дезорієнтація життєвого планування, а також особливості способу мислення частини людей, які в нинішніх умовах переживають своєрідний ренесанс міфологізації, позначилися на зростанні попиту на пророцтва, ворожок, мольфарів тощо. В сегменті Інтернету збільшувалася кількість

відповідних публікацій. Нерідко для поширення відповідних наративів наш ворог використовує й цей інструмент впливу на масову свідомість та на процес формування громадської думки.

Зазнав певних змін зміст вітчизняного інформаційного продукту, а також – "рейтинг" джерел отримання громадянами інформації про події війни в Україні. Свою популярність та порівняно високий рівень довіри втратив марафон "Єдині новини" – загальнонаціональний інформаційний телевізійний ресурс. У кризовій ситуації початку повномасштабного російського воєнного вторгнення такий цілодобовий телемарафон став головним інформаційним джерелом для більшості українських громадян. З часом телемарафон усе більше втрачає й аудиторію, і довіру. Очевидно, на втраті довіри та популярності позначилося й те, що поза реалізацією цього інформаційного проєкту залишили популярні телевізійні канали ("Прямий", "Еспreso", "5-й канал"). За результатами соціологічного дослідження Українського інституту майбутнього, проведеного влітку 2023 року, 50% респондентів відповіли, що взагалі не дивляться національний телемарафон, 37% – переглядають його програми час від часу, і лише 13% – дивляться регулярно. При цьому тільки 14% опитаних серед тих, хто дивиться телемарафон, заявляли про повну довіру до його інформації. 41% опитаних вважали, що трансляцію національного телемарафону варто скасовувати, 38% – дотримувалися протилежної думки, 21% – не визначилися зі своєю відповіддю [UIF презентував соціологічне дослідження..., 2023]. Крім того, фахівці з аналізу медіаконтенту відзначають суттєві порушення журналістських стандартів цим ресурсом у частині достовірності, точності, повноти та оперативності інформації [Куляс, 2023].

Якщо протягом першого року повномасштабного воєнного вторгнення основними джерелами отримання інформації про події війни в Україні (з досить високим рівнем довіри до цих джерел – 50-60%) були соціальні мережі (76,6%), телебачення (66,7%) та Інтернет (61,2%), то наприкінці третього року війни лише соціальні мережі та Інтернет збереглися як домінантні джерела інформації (на це вказали, відповідно, 73,4 та 59,7% опитаних),

телебачення, як джерело інформації, суттєво, більше ніж в півтора рази, втратило у цих показниках (42,7%) [*Джерела інформації про війну*, 2024]. При цьому варто зазначити, що споживачами телевізійних новин є переважно люди старшого віку, а українці молодшого віку новини про події війни в Україні отримують здебільшого із соціальних мереж: віком від 18 до 29 років (93,3%), віком від 30 до 39 років (85,3%), віком 40–60 років – 76,7%. Серед тих, хто дізнається новини з соцмереж, 34,1% споживачів – віком старші 70 років [*Медіаспоживання українців...*, 2024].

Зазнали змін також формат і жанр відеопродукту, який пропонується українському глядачеві. Оптимістичний і навіть дещо жартівливий відеоконтент поступово зник з мережі, натомість українські митці пропонують глядачеві багатосерійні телевізійні фільми, сюжети яких побудовано на нинішніх воєнних подіях або ж відбуваються на їх тлі ("Продовження роду" (2024), реж. М. Михайлов, "Потяг" (2024), реж. В. Яношук, "Перевізниця" (2024), реж. Є. Тунік та А. Непиталука, інші, переважно драматичні, фільми).

Зміст новин, інформація про щоденні ворожі обстріли, руйнування, смерті й жертви серед воїнів ЗСУ та мирних жителів, а також – інформація про неефективність роботи територіальних центрів комплектування, про факти корупції та невинуватеність витрат коштів державного бюджету, про факти ухиляння від мобілізації, про неефективність роботи чиновників різних рівнів у розв'язанні проблем військових та українських громадян, часто суперечливі заяви та коментарі політиків щодо ситуації та прогнозів її розвитку тощо негативно впливають на консолідацію суспільства та на емоційний стан громадян. На оцінці цього стану часто базується і поширюється в інформаційному просторі помилкова думка про наростання "синдрому втоми від війни" українських громадян. Звичайно, події війни, ракетні обстріли, смерті й руйнування позначаються на психологічному стані людей. Враховуючи тривалість повномасштабної війни проти російських загарбників та ситуацію невизначеності, більшість громадян відчуває високий рівень стресу.

Разом з тим, варто зазначити й те, що українці досить психологічно-стійко переживають загрози й труднощі воєнного

часу. Показовими в цьому сенсі, є результати дослідження суб'єктивної оцінки громадянами України рівня стресу (рис. 1.1). Наведені дані свідчать про те, що, по-перше, українські громадяни здебільшого і тривалий час перебувають у стресовому стані з досить високими показниками його рівня, а по-друге, про те, що порівняно з довоєнним, у час війни кардинальних змін за цим показником не відбулося. Очевидно, таку стресостійкість можна віднести до особливостей психології українців, а також припустити, що навіть тривалий вплив стресора (і навіть такого сильного як війна), не призводить до емоційного вигорання (виснаження) українських громадян.

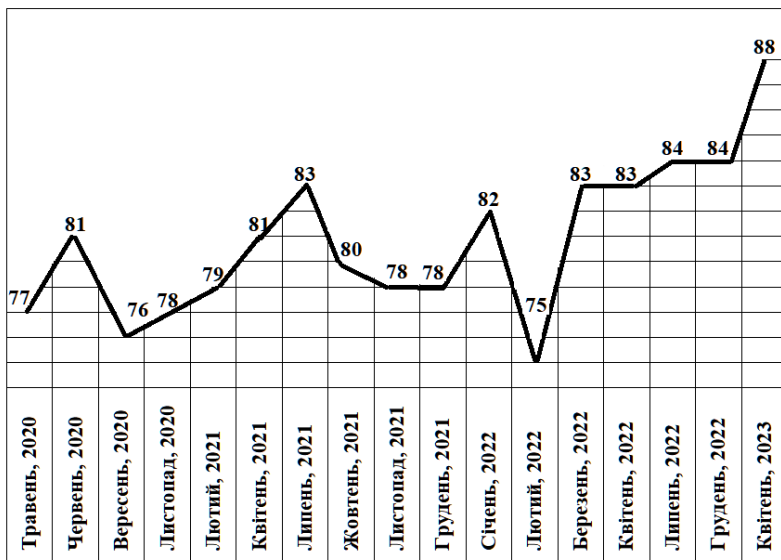

Рис. 1.1. Динаміка показників суб'єктивної оцінки рівня стресу, %

Складено за: [88% українців..., 2023].

Підтверджують таке припущення й результати досліджень емоційного стану українців, проведеного в травні 2023 та в серпні 2024 років. Найпоширенішою емоцією (станом) у 2023 році половина опитаних українців назвали втому, але водночас домінантним

почуттям – надію (43%). Серед інших поширених станів – напруга (42%), роздратування (31%), обережність (28%) та гнів (27%) [*Градус українського суспільства...*, 2023]. Дослідження 2024 року також виявили домінантні емоції громадян (за методикою дослідження, можна було дати кілька відповідей): надія (61%), тривога (40%), оптимізм (34%), страх (21%), розгубленість (20%). На відчуття безвиході вказали 12% опитаних, а песимізм, як домінантний психічний стан, назвали лише 7% [*День Незалежності...*, 2024].

Узагальнення сучасних тенденцій суспільно-політичного розвитку, оцінка процесу та стану єдності українства на нинішньому етапі державотворення та спротиву ворогові дозволяють виокремити домінантні чинники негативного впливу, можливі виклики консолідації українського суспільства, напрями їх запобігання та подолання.

Наявною, а в умовах війни – руйнівною, є **відсутність єдності українських політичних еліт**. Це ускладнює ухвалення необхідних для сталого розвитку рішень і знижує здатність до суспільної консолідації в умовах зовнішніх та внутрішніх загроз. Політичні розбіжності та протистояння призводять до соціально-політичної фрагментації, негативно впливають на стабільність та розвиток держави.

Загрозою суспільній консолідації та єднанню українства задля досягнення спільної мети є стійка негативна **тенденція зниження довіри до інститутів влади**, критична оцінка їх спроможності ефективно долати виклики воєнного часу, а також – здатності ініціювати та впровадити повоєнні реформи. Зневіра в ефективність урядових рішень призводить до втрати мотивації солідарної дії, послаблення участі в суспільному житті, посилення соціальної напруги.

Наприкінці третього року великої війни та протистояння російській воєнній агресії, очевидною, а з погляду оцінки стану національної єдності – небезпечною є тенденція до **послаблення суспільної солідарності**, взаємодії влади та громадського суспільства, посилення розбіжностей в оцінках ситуації владою і громадськістю.

З одного боку, навіть у протистоянні часто невваженим або ж – недоречним рішенням та діям влади єдність українського

громадянського суспільства зміцнюється, з другого – суттєво послаблюється характерний для першого етапу великої війни взаємозв'язок між владою і громадськістю, відчуття взаємної підтримки та спільноті у досягненні мети. На тлі екзистенційних загроз українське громадянське суспільство виявило свою дієвість, здатність до самообілізації та єдності. Його основними характеристиками є самоорганізація, колективна спрямованість на досягнення спільної мети, усвідомлення цінності держави, готовність до захисту її суверенітету та територіальної цілісності. Влада, розробляючи та ухвалюючи важливі для суспільства рішення, має враховувати цей особливий стан громадян, їх прагнення до розв'язання нагальних проблем і здатність до критичної оцінки ситуації.

Нинішній етап державотворення характеризується зростанням критичного ставлення до влади та державних інститутів. Це здебільшого зумовлено **прорахунками в організації суспільного життя** під час війни, не завжди продуманими управлінськими рішеннями та спробами їх реалізації бюрократичними методами. Особливий вплив на морально-психологічний стан суспільства та рівень довіри до влади справляють факти корупції в її вищих ешелонах, фінансова та моральна недоброчесність високопосадовців, а також прояви байдужості державних службовців до потреб військових, тимчасово переміщених осіб і громадян, які постраждали від війни. Крім того, важливим фактором є відсутність належної реакції з боку влади, антикорупційних, правоохоронних і судових органів на ці негативні явища, що поглиблює недовіру громадян. В умовах сьогодення важливою складовою суспільної консолідації та формування громадської думки є заходи, що сприяють підвищенню рівня довіри до органів влади на всіх рівнях. Одним із ключових напрямів цієї роботи є своєчасне й адекватне реагування на прояви недоброчесності, непрофесіоналізму та корупції серед державних службовців відповідно до вимог законодавства та суспільних запитів. Необхідним є удосконалення системи контролю за діяльністю державних органів та органів місцевого самоврядування, а також оперативне реагування

на негативні аспекти цієї діяльності. Важливо також розширити можливості інструментів електронної демократії та використання її потенціалу для налагодження ефективної комунікації влади з громадськістю.

На тлі підвищення загальнодержавних податків та зборів, зменшення розміру реальних доходів більшості громадян, відсутності позитивних змін у пенсійному забезпеченні та соціальній підтримці малозабезпечених недовіра до влади посилюється через інформацію про чималі статки керівників державних підприємств, суддів, зростання заробітних плат чиновників, співробітників правоохоронних органів. Ці та інші проблеми соціальної та економічної нерівності в умовах війни, певна суспільна десолідаризація окремих соціальних груп широко обговорюються в суспільстві та у соціальних мережах. Така поляризація в оцінках нинішньої ситуації може спричиняти додаткову напругу, дестабілізацію суспільства та посилити розбіжності в поглядах на майбутнє країни, шляхи її повоєнного відновлення.

Відчутним, особливо наприкінці третього року війни, стало **зростання суспільного розмежування** та соціальної поляризації. Посилюються тенденції відчуження від влади, наростання соціальних, економічних та регіональних розбіжностей через нерівність доступу до ресурсів та можливість бодай частково підтримувати стабільний, в умовах війни, рівень життя, через різницю впливів воєнних дій на різні регіони, різний досвід та наслідки воєнного вторгнення.

Відсутність позитивних змін у **системі оподаткування** може призвести до дефіциту бюджету, неможливості своєчасного фінансування соціальних та компенсаційних виплат, скорочення робочих місць, негативно позначиться на обороноздатності країни. Очевидно, що зменшення податкового тиску та оптимізація системи оподаткування стає вагомим чинником зміцнення довіри громадян до держави.

Викликають занепокоєння громадськості не завжди ефективне **здійснення мобілізаційних заходів**, збільшення навантаження на людські ресурси, практика діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки та іноді суперечливі

зміни до чинних нормативно-правових актів, які стосуються цього важливого напрямку забезпечення обороноздатності країни.

Унаслідок російського воєнного вторгнення та **посилення міграційних процесів** Україна зазнала суттєвих соціально-демографічних змін. Сотні тисяч громадян України з перших днів війни долучилися до військових формувань збройних сил та територіальної оборони, були мобілізовані до лав сил оборони. Мільйони людей вимушені були покинути свої домівки через бойові дії та пошкодження житлової інфраструктури, значна кількість українських громадян виїхала за межі країни. **Поява нових соціальних груп** (тих, хто зі зброєю в руках боронить країну, тих, хто вимушений був покинути її межі під впливом війни, тих, хто добровільно пішов на фронти війни, й тих, то ухилився від мобілізації, тих, хто зазнав втрат близьких і рідних на війні та родичів полонених, тих, хто вимушений був покинути свої домівки через руйнування та активні обстріли, тих, хто добросовісною працею та сплатою податків наповнював державний бюджет, й тих, хто уникав фіскальних навантажень і прагнув "заробити" на війні, тих, хто живе в західних областях, тих, хто проживає на тимчасово окупованих ворогом територіях, зрештою, тих, хто як міг допомагає здолати ворога, й тих, хто вступив у колаборацію з ним) без організації належного суспільного діалогу, солідаризації суспільства та спільного бачення повоєнного майбутнього може негативно позначитися на подоланні травматичного досвіду війни, призвести до втрати суспільної єдності. **Зміни в демографічній структурі** населення та утворення нових соціальних груп може створити передумови до суперечностей між ними. Суперечностей, критеріями яких можуть стати оцінки місця, ролі, міри внеску у спротив ворогові кожної з цих груп, вага труднощів та тягот війни.

Негативно позначилися на рівні довіри до політичних інститутів і внутрішньополітичної єдності й спроби окремих політиків в умовах воєнного стану, на тлі ракетних обстрілів та щоденних бойових втрат, актуалізувати **питання проведення політичних виборів** в Україні.

Згідно з результатами опитування громадської думки, більшість респондентів вважають, що питання проведення виборів не є актуальним, і вибори повинні відбутися лише після закінчення війни. Через можливі ризики фальсифікацій результатів не підтримують українці й ідею дистанційного голосування через Інтернет. Як зазначають соціологи, для українців відкладання виборів не означає втрату легітимності влади. Застереження громадян викликають також і можливі загрози безпеці виборців та кандидатів, відсутність необхідної для проведення виборів у нинішніх умовах виборчої інфраструктури, можлива, через низку чинників, невідповідність результатів реальним суспільним настроям, небезпека посилення поляризації суспільства в умовах передвиборчої боротьби кандидатів тощо. Мало того, на думку громадян, проведення виборів до завершення війни може підірвати легітимність влади, оскільки мільйони людей, зокрема – військовослужбовці та ті виборці, які перебувають на тимчасово окупованих територіях або за кордоном, через наявні обмеження не зможуть взяти участь у голосуванні.

Важливим аспектом зміцнення суспільної консолідації є посилення зусиль щодо **формування громадської думки**. Основну роль у цьому процесі мають відігравати державні інститути, що відповідають за інформаційну політику. Доцільно переглянути форми та методи роботи медіа та посилити можливість поширення правдивої інформації у соціальних мережах. В цьому сенсі, надзвичайно важливим є розуміння специфіки медіаспоживання різних груп населення, адже будь-які стратегії боротьби з дезінформацією шляхом поширення правдивих новин виключно на офіційних інтернет-ресурсах та на телебаченні можуть бути малоєфективними, якщо не будуть залучені й ті платформи, на яких аудиторія переважно отримує інформацію. Окрім того, варто проаналізувати ефективність монополізації телевізійного контенту в медійному просторі задля створення умов для оперативного реагування на виклики, які виникають у ході інформаційно-психологічної війни з Російською Федерацією.

Одним із напрямів парламентської роботи та науково-експертної діяльності має стати **розробка проєктів законодавчих**

ініціатив щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій та громадян, які вимушено перебувають на цих територіях, а також – розроблення проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на соціально-психологічну реабілітацію учасників війни та осіб, які постраждали від її наслідків, на подолання колективної травми війни.

РОЗДІЛ 2

СТАБІЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ – УМОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЯК ЗАБЕЗПЕЧИТИ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Важливість політичної стабільності для воюючої країни має першочергове значення. Однак стабільність – це вкрай багатоаспектне явище. Те, що для однієї країни є стабільністю, для іншої – хаосом. Питання в тому, наскільки конфігурація політичних інститутів здатна підтримувати належний порядок у суспільстві задля нейтралізації наявних викликів. В Україні вони вкрай складні. Необхідно проаналізувати, якою мірою політична система України здатна підтримувати стабільність під час повномасштабної російсько-української війни, для чого окреслити соціально-політичне середовище і запити, які надходять до нього з огляду на соціально-політичні зміни, які відбулися в Україні під впливом російсько-української війни, визначити фактори, які детермінують стабільність політичної системи – суспільні настрої і суспільне самопочуття, а також інструменти підтримки стабільності політичної системи. Тобто схематично проаналізувати структуру політичної системи на предмет її спроможності забезпечувати рівновагу у суспільстві і т. з. "середовище" – соціум з його соціально-політичними розмежуваннями і вимогами, які (не)здатні розбалансувати політичну систему, зробивши її тим самим нестабільною.

У сучасному науковому дискурсі під поняттям "стабільність" (від лат. *Stabilis* – постійний, стійкий) найчастіше розуміють сталість розвитку певних елементів, яка дає їм змогу повноцінно і без перешкод функціонувати впродовж тривалого часу [*Oxford Reference Online*]. Стабільність як властивість, що визначає ефективність функціонування та життєдіяльності, виявляється у всіх сферах життя суспільства. Політична стабільність і стабільність політичної системи – близькі за змістом поняття, але мають різні акценти у значенні.

Стабільність політичної системи передбачає її гомеостаз – внутрішню здатність зберігати свої основні структури, функції та цілепокладання. Йдеться про здатність політичної системи адаптуватися до викликів, запобігати кризам і підтримувати соціальний порядок [Oxford Reference Online]. Наприклад, якщо в країні проводяться вибори, наслідком яких є зміни в уряді, але система і надалі функціонує стабільно, це свідчить про її гомеостатичність. Стабільність політичної системи виражається відсутністю суттєвих соціальних або політичних конфліктів, стійкістю політичного курсу попри непередбачуваність уряду, своєрідним статус-кво, який забезпечується співвідношенням соціальних груп і політичних сил, при якому жодна із них не може істотно змінити політичну систему в своїх інтересах.

Політична стабільність натомість акцентує на стабільному соціально-політичному середовищі і злагоді між різними елементами суспільства, відсутності політичних конфліктів, протестів, насильства та криз [International Encyclopedia ..., 2011, р. 3033]. Політична стабільність – це стан політичної системи суспільства, якому властива сукупність зв'язків між різними політичними суб'єктами, що їм притаманна стійкість і цілісність, здатність до ефективної і конструктивної співпраці [Кіянка, 2003. с. 9], це стан, коли суспільство загалом задоволене існуючими політичними інститутами та їхньою діяльністю, а соціальні групи не прагнуть радикально змінити систему. Отже, стабільність політичної системи – *це про довговічність і адаптивність самої системи як такої*, тоді як політична стабільність – *це про відносний спокій і порядок у суспільстві*.

За наявності універсального набору структурних компонентів політичної системи (держави, політичні партії та інститути громадянського суспільства, політичні і правові норми, політична культура та ідеологія) їх конфігурація у кожній країні є різною. У нашій ситуації – ситуації війни на виснаження, яку нав'язала РФ, політична стабільність є ще й важливим елементом національної безпеки з очевидних причин:

- Коли політична система стабільна, інститути влади функціонують належним чином і послідовно, що забезпечує ефективне управління державою. Це мінімізує ризик раптових змін у керівництві чи політиці, які можуть створити хаос і послабити захист країни від зовнішніх і внутрішніх загроз.

- Стабільність сприяє економічному зростанню, залученню інвестицій та створенню робочих місць. У свою чергу, задоволене населення менше схильне до участі в дестабілізуючих протестах чи повстаннях, що знижує ризик внутрішніх конфліктів.

- Стабільна політична система здатна швидше та ефективніше реагувати на зовнішні виклики, у ситуації України – військової агресії РФ. Політична єдність і підтримка керівництва серед населення у кризові моменти зміцнюють обороноздатність країни.

- Політично стабільні країни мають кращу репутацію на міжнародній арені, що сприяє формуванню міцних дипломатичних зв'язків та союзів. Це важливо для національної безпеки, оскільки стабільні альянси допомагають забезпечити підтримку у разі виникнення кризових ситуацій.

Тобто політична стабільність створює фундамент для ефективного функціонування всіх інших сфер, критичних для безпеки держави. А рівновага продукується і відтворюється через складний механізм вертикальних (внутрішніх) і горизонтальних (зовнішніх) зв'язків політичної системи. У першому випадку йдеться про рівновагу складових політичної системи і взаємодію між її інститутами, а у другому – взаємодію всієї політичної системи з іншими системами соціуму [Acemoglu, & Robinson, 2012, p. 317–319].

Базові умови політичної стабільності загалом універсальні і вони пов'язані зі стабільністю політичних інститутів. Однак політичні інститути у кожній країні формуються під впливом історичних суспільно-політичних і соціально-економічних процесів і тим самим породжують особливу конфігурацію чинників, які її забезпечують. Наприклад, в Україні матеріальний добробут був одним із факторів, який впливав на політичну стабільність, однак масові протести ніколи не відбувалися лише через погіршення рівня життя. Це при тому, що Україна у 1990-х рр. пережила

гіперінфляцію, яка доходила до 10000% в рік, економічні кризи з кратним зубожінням – у 2009 р. під час світової фінансово-економічної кризи, у 2014 р. після Євромайдану, у 2022 р. – після початку повномасштабного російського вторгнення і т. ін. Вони були тлом для акумулювання суспільного невдоволення. Тобто ті події, які в одній країні здатні викликати масові протести, в Україні максимум викликали гострі дискусії, а інші, навпаки, масові протести – наприклад, т. зв. "мовний майдан", або періодичні заперечення результатів виборів тощо.

Слід враховувати, що є різні типи стабільності. Говорячи метафорично – стабільність людини, що спить, і стабільність небіжчика – це різні типи стабільності. Так і у соціумі – є стагнаційна, а є динамічна політична стабільність, які розрізняються за своєю суттю та впливом на політичну систему і розвиток суспільства:

Стагнаційна політична стабільність – це стан політичної системи, коли стабільність підтримується за рахунок застою і відсутності змін, характеризується жорстким контролем, стримуванням опозиції та обмеженням громадянських свобод. Довгостроково така стабільність може призвести до накопичення соціального та економічного невдоволення, що збільшує ризик соціальних вибухів. Вона характерна для авторитарних режимів, що утримують владу, придушуючи будь-які спроби реформ чи опору. Підтримується екстрактивними політичними інститутами, що зосереджують владу в руках небагатьох, без обмежень, стримувань і противаг, або "верховенства права" [Cox, & Weingast, 2018, р. 288–289].

Динамічна політична стабільність – це стабільність, що підтримується шляхом адаптації до змін і забезпеченням гнучкості політичної системи; політичні інститути ефективно реагують на нові виклики та потреби суспільства, що дозволяє уникнути радикальних криз; важливою ознакою є здатність до змін під впливом громадської думки та відкрита конкуренція політичних сил, інклюзивність політики; така стабільність характерна для демократичних країн, де постійно відбувається оновлення інститутів

відповідно до змін у суспільстві. Така стабільність є динамічною, її можна вважати "живою", конструктивною. Вона є умовою самовідтворення демократичних режимів [Voix et al., 2013, p. 1528–1533].

Окремо слід виділити *політичну стабільність під час дії воєнного стану*. Це особливий стан соціально-політичної системи, рівновага якої підтримується за рахунок обмежень політичних і громадянських прав, що є вимушеною мірою, спрямованою на необхідність насамперед дати відсіч агресору. Політична стабільність у період воєнного стану має особливий характер, який відрізняється від стабільності в умовах мирного часу. Стагнаційна політична стабільність зазвичай передбачає збереження статус-кво без помітного розвитку політичних інститутів чи модернізації, часто через авторитарні механізми або придушення опозиції. Однак політична стабільність під час воєнного стану не завжди тотожна стагнаційній стабільності, адже за цих умов фокус уваги політичних акторів і суспільства переноситься на виживання держави, що може обмежувати демократичні процеси та політичну конкуренцію. Посилюється виконавча вертикаль влади і тим самим скорочується процес ухвалення рішень за рахунок обмеження повноважень представницьких органів влади. Такі заходи зазвичай мають тимчасовий характер і це відрізняє воєнний стан від стагнації. В умовах воєнного стану зазвичай відбувається підвищення рівня соціальної солідарності та національної єдності, що відрізняється від апатії, характерної для стагнаційних режимів.

Отже, політична стабільність під час воєнного стану не є автоматично стагнаційною. Такий стан стабільності є тимчасовим, однак відсутність політичного процесу – не означає відсутності політичних настроїв. Тому політичну стабільність в Україні в період дії воєнного стану можна назвати умовною політичною стабільністю, яка забезпечується неорганічним способом.

Оцінюючи рівень стабільності політичної системи України, слід враховувати як універсальні параметри, так і суто вітчизняні – зумовлені специфікою соціально-політичного розвитку України:

- **Інституційна спроможність:** здатність державних інституцій (парламенту, уряду, судової влади тощо) діяти стабільно, навіть за умов кризи.

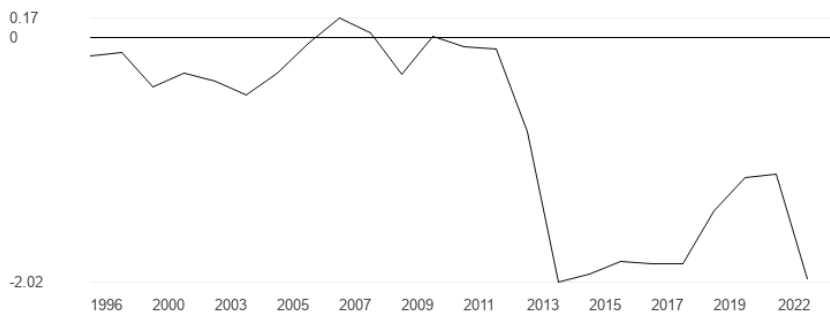
- **Легітимність влади** як найважливіша умова для реалізації державних політик і уникнення протестів, заворушень.

- **Ефективність управління і передбачуваність політики** – це чи не основний параметр, за яким аналізують політичну стабільність. Адже суспільство найбільше помічає діяльність держави через економіку, безпеку і свій добробут. Передбачуваність політики допомагає громадянам і бізнесу мати впевненість у майбутньому та зменшує ризики політичної нестабільності.

- **Соціальна злагода та низький рівень конфліктності:** у стабільній системі немає значного протистояння між соціальними групами або значних ризиків збройних конфліктів. Соціальна злагода знижує ймовірність політичних криз.

Ключовою проблемою є те, як і чим політичну стабільність виміряти? У світі є ряд методик, які дозволяють відносно точно виокремити фактори, які впливають на політичну стабільність, і на їх основі Світовий банк розраховує *індекс політичної стабільності* [Political stability, 2023]. Індекс є комплексним показником, оскільки базується на кількох інших індексах із багатьох джерел, включаючи Economist Intelligence Unit, World Economic Forum та Political Risk Services, які збираються на основі опитувань, експертних оцінок та статистичних даних і вираховуються за такими параметрами: 1) Оцінка ризиків і безпеки (показники насильства, частота соціальних протестів, тероризм, рівень злочинності). 2) Політична ситуація (якість політичних інститутів, стабільність урядових установ, частота виборів). 3) Економічна ситуація (економічна стабільність, рівень безробіття, доходи населення, макроекономічні показники). 4) Корупція і якість уряду (індекс корупції, прозорість у державних інституціях, ефективність управління). Методологія загального індексу зберігається узгодженою, тому цифри можна порівняти з часом. Тобто *індекс політичної стабільності* є частиною ширшої системи оцінки якості управління (Worldwide Governance Indicators) і варіюється від -2.5 (дуже низька стабільність) до +2.5 (висока стабільність) [Worldwide Governance Indicators, 2024].

Середній показник Індексу політичної стабільності у світі за 2022 р. на основі дослідження 193 країн становив -0,07 бала. Найвищий показник був у Ліхтенштейні: 1,64 бали, а найнижчий – у Сирії: -2,8 бала. Динаміка політичної стабільності в Україні за розрахунками Світового банку з 1996 р. (початок моніторингу) до 2022 р. зображена на рисунку 2.1.

Джерело: *Political stability, 2023*

Рис. 2.1. Динаміка політичної стабільності в Україні

Як бачимо, в Україні показники політичної стабільності істотно погіршилися з 2014 р. за рахунок окупації окремих районів Донбасу і Криму. Адже цей індекс насамперед бере до уваги наявність збройних конфліктів і терористичних загроз. Даних за останній рік війни немає, але цей індекс дає уявлення про низхідну траєкторію політичної стабільності в Україні, що цілком зрозуміло. Однак низхідна динаміка – це об’єктивна реальність. Але як досягти висхідної динаміки, щоб вистояти у війні? Якою має бути державна політика задля мінімізації негативних наслідків погіршення політичної стабільності?

Інституційна спроможність – найважливіша умова підтримки політичної стабільності і стабільності власне політичної системи. **Інституційна спроможність** передбачає, з одного боку, стабільність власне державних інституцій (органів державної влади), з іншого боку, стабільність інституцій, які виконують функцію посередництва між суспільством і державою – політичних партій і організацій громадянського суспільства. Від

інституційної стійкості залежить здатність політичної системи узгоджувати суспільно-політичні настрої, які в Україні істотно змінилися під впливом російської військової агресії.

Загалом в Україні усіх років незалежності *інституційна стабільність* украї слабка. Це пояснюється, насамперед, політичним транзитом, який все ще переживає Україна. Він супроводжується численними змінами форми державного правління, процесуальних законів, які забезпечують виконання норм конституції – формальних політичних інститутів і виборчого законодавства. Постійні зміни унеможливлювали і політичне структурування суспільства, і механізми інкорпорації політичного класу. За роки незалежності Україна пережила зміну семи конституційних моделей організації влади:

- парламентська республіка (до липня 1991 р.)
- парламентсько-президентська республіка (05.07.1991 – 08.06.1995)
- президентська республіка (08.06 1995 – 28.06 1996)
- президентсько-парламентська республіка (28.06.1996 – 08.12. 2004)
- парламентсько-президентська республіка (08.12.2004 – 30.09.2010)
- президентсько-парламентська республіка (30.09.2010 – 21.02. 2014)
- парламентсько-президентська республіка (21.02.2014 – 23.02.2022)
- парламентсько-президентська республіка, обмежена правовим режимом воєнного стану (від 24.02.2022).

Окрім системних змін форми державного правління, відбувалися перманентні зміни окремих розділів і норм Конституції. Усього було ухвалено 18 таких законів, що містили у своїй назві слова "Про внесення змін і доповнень до Конституції", що торкалися питань організації органів управління державою – 11 з них стосувалися Конституції УРСР, 7 – Конституції України 1996 р. Крім того, жоден електоральний цикл в Україні не відбувався без зміни виборчого законодавства. Фактично Україна

перебувала у перманентній політичній реформі, що взагалі унеможливило формування усталеної політичної системи і політичної стабільності.

На момент запровадження правового режиму воєнного стану 24 лютого 2024 р. Україна підійшла у форматі парламентсько-президентської республіки. Структура політичної системи в Україні під впливом війни істотно спростилася. Через запровадження правового режиму воєнного стану з'явилася ще одна інституція – військові адміністрації. Формально ані Конституція, ані Закон "Про правовий режим воєнного стану" [Про правовий режим воєнного стану..., 2015] не обмежують діяльність політичних партій, ЗМІ. Обмежується лише свобода зібрань, виборів, політичних акцій, оголошено військову адміністрацію, обмежено виїзд чоловіків призовного віку за межі країни. Однак ці документи наділяють главу держави і воєнні адміністрації повноваженнями, які прискорили ухвалення політичних рішень та спростили рішення численних питань, зумовлених війною.

Також було обмежено діяльність низки загальнонаціональних телевізійних каналів. Тобто внаслідок і формальних інституційних змін, і власне процесів у владі, з якими Україна підійшла до війни (пропрезидентська однопартійна більшість у парламенті), фактична система влади в Україні істотно спростилася. Сам президент В. Зеленський охарактеризував її як команду, де керує 5-6 менеджерів. "Що стосується моєї команди – якщо я позбавлюсь своєї команди, у мене вона невелика, це п'ять-шість менеджерів..." [Зеленський сказав ..., 2023]. Важливим і позитивним моментом з погляду швидкості ухвалення рішень в умовах воєнного стану є той факт, що на момент великої війни Україна мала однопартійну пропрезидентську більшість, що істотно спростило проходження законопроектів у Верховній Раді. Також істотно прискорило ухвалення рішень запровадження військових адміністрацій і, по суті, обмеження ролі місцевих рад на користь військових адміністрацій.

Така високоцентралізована система в умовах повномасштабної агресії є життєвою необхідністю. Однак вона – через фактичну паузу у політичному процесі, обмеження в інформаційній сфері, у

діяльності політичних партій і, основне, неможливість проведення виборів *не виконує функцію узгодження інтересів*, або "вихлопу пару" як це відбувається в умовах демократичної системи і як це було в Україні до повномасштабного російського вторгнення. Тому в умовах тривалості воєнного стану *стабільність політичної системи забезпечується спроможністю влади розв'язувати поточні проблеми, які найбільше хвилюють суспільство, і елементарно виконувати свої функції, а також ефективністю застосування неелекторальних інструментів легітимації влади. З іншого боку, стабільність залежить від опосередкованих факторів, які формують суспільні настрої*. Наскільки така високо централізована модель здатна забезпечувати політичну стабільність в умовах війни на виснаження – це питання, яке зумовлене опосередкованими факторами, а саме – змінами суспільно-політичних настроїв, які, в свою чергу, дуже залежні від поточних процесів у державі і подій на фронті.

Для оцінки інституційної спроможності держави в Україні звернемося до індексів та індикаторів, якими оперують найавторитетніші міжнародні організації. За даними *Світового індексу врядування* (Worldwide Governance Indicators) [Worldwide Governance Indicators..., 2024], де відображена динаміка інституційної спроможності українського уряду з 2012 року, в Україні, хоч як це дивно, у перший рік великої війни регрес індексів за всіма напрямками, крім безпекового, був незначним. Держава продемонструвала високу резильєнтність у межах чинного в країні нормативного формату – правового режиму воєнного стану з усіма негативними наслідками, зумовленими російською збройною агресією. Однак, якщо дивитися на ретроспективу цих індексів для України за період 2012–2022 рр., то очевидним є падіння індексів якості управління за тематичними напрямками: "якість регуляторних функцій", "якість державних послуг", "інклюзивний характер формування політик". А от за індикатором "ефективність урядування" Україна перебуває майже на одному рівні упродовж 2012–2022 рр. (відповідно, 32,7 і 33,2 бала) [Worldwide Governance Indicators..., 2024]. Зниження усіх цих показників розпочалося ще у 2021 р., а

тому не пов'язане з повномасштабною війною РФ проти України. Проте причини їх неефективності перенесені і у воєнний час, і це є фактором, який послаблює здатність системи підтримувати політичну стабільність через неефективне виконання своїх функцій. Тобто хронічна відсутність покращень свідчить про проблеми інституційного характеру, закладені конституційно або на рівні процесуального законодавства.

Іншим важливим ресурсом, який дає можливість аналізувати інституційну спроможність державних інституцій, є *моніторинг програми SIGMA*, заснований на принципах державного управління для країн-кандидатів на вступ до ЄС та потенційних кандидатів [Програма SIGMA, 2024]. Україна підлягала моніторингу у моніторингових хвилях 2006, 2018, 2021 та 2023 рр. (табл. 2.1). У контексті цього дослідження цей індекс важливий тим, що він враховує діяльність уряду протягом двох років великої війни.

Таблиця 2.1.

**Оцінка якості державного управління в Україні
(5-бальна шкала) ***

	2018	2021	2023
Стратегічні засади РДУ	1,5	1,5	3
Формування і координація політики	2,5	2,6	2,6
Державна служба та управління людськими ресурсами	2,8	2,4	2,1
Підзвітність	2,8	3,4	3,2
Надання послуг	1,5	4,3	4,5
Управління державними фінансами	Дані відсутні	2,9	2,8
Управління бюджетом та внутрішні аудит і контроль	Дані відсутні	2,9	2,8
Публічні закупівлі	Дані відсутні	3,2	3,0
Зовнішній аудит	Дані відсутні	2,5	2,5

* Наведено середні значення за кожною сферою. Середнє арифметичне субіндикаторів використовується для розрахунку середнього значення сфери.

Джерело: Програма SIGMA, 2024.

Звіт Програми SIGMA за 2023 р. фіксує поліпшення таких показників, як "надання урядом послуг" та "використання цифрових інструментів". Позитивні зрушення є і щодо більш глибокого розроблення стратегії реформи державного управління, а також у сфері підзвітності під час великої війни. Без прогресу (порівняно з моніторингом 2018 р.) залишається напрям *"ефективність у формуванні та координації політик"*. Також у резюме до звіту про результати моніторингу якості державного управління за період 2019–2023 рр. зафіксовано, що уряд та контрольовані ним центральні органи виконавчої влади під час війни втримали ефективність державного управління на довоєнному рівні, чим продемонстрували власну інституційну спроможність у розрізі такої її ознаки, як *"адаптивність / резильєнтність"*. Найбільш критичні зауваження стосуються *"ефективності у формуванні та координації політик"* [Програма SIGMA, 2024]. На практиці це означає недостатню координацію і взаємодію між представницькими та виконавчими органами влади всіх рівнів.

Інший не менш авторитетний рейтинг – Індекс сприйняття корупції – засвідчує, що в Україні покращилася ситуація щодо сприйняття корупції, де Україна піднялася на 3 позиції від 2022 р., тоді як за весь час моніторингу від 2012 р. сумарно лише на 10 позицій [Індекс сприйняття корупції, 2023].

Отже, стан інституційної стійкості держави в Україні періоду 2022–2023 рр. свідчить, що загалом органи державної влади активізувалися та запобігли виникненню кризи керованості країною під час повномасштабного російського вторгнення. Україна вистояла завдяки, з одного боку, суспільній мобілізації та самоорганізації, а з іншого, завдяки ефективним діям органів державної влади, чия роль зазвичай у публічному просторі применшується.

Проте такі результати не є свідченням достатньої інституційної стійкості держави. Порівняння індексів свідчить, що інституційна стійкість держави істотно посилилася за останні роки, але не за рахунок покращення якості державних інституцій, а, навпаки, за рахунок зменшення впливу держави на суспільство, бізнес, за рахунок дерегуляції економіки і цифровізації державних сервісів і

вивільнення простору для включення суспільства. По суті "дефіцит інституціоналізації влади" (неунормованість численних процедур) зробила політичну систему гнучкою, адаптивною і здатною швидко реагувати на виклики. Це радше можна вважати винятком з правил, і для подальшого ефективного функціонування країни потрібні докорінні зміни саме конфігурації політичних інститутів у частині їх взаємної відповідальності і взаємовпливу, щоб запас міцності держави не закінчився раніше перемоги у війні.

Важливим параметром, від якого залежить стабільність політичної системи, є *горизонтальна структуризація суспільства*, під якою мається на увазі поділ суспільства на групи, класи чи верстви за критеріями, які не мають ієрархічного характеру, та їх самоідентифікація. В Україні вона формується під впливом історичних, політичних, економічних та культурних факторів. Горизонтальна структуризація українського суспільства істотно змінилася під впливом російської агресії.

Регіональна структура в Україні до 2022 р. мала яскраво виражену місцеву специфіку і проявлялася різними національно-культурними і суспільно-політичними орієнтаціями: Західний регіон традиційно орієнтувався на Європу, там переважало україномовне населення, сильні національно-культурні традиції; для Центрального регіону був характерний баланс між різними ціннісними орієнтаціями, культурно-мовне різноманіття; Східний та Південний регіони історично орієнтувалися на Росію, там домінувала російська мова в побуті; Кримський півострів (до окупації в 2014 р.) мав свою особливу етнічну структуру, зокрема з присутністю кримськотатарської спільноти. Таке розмаїття часто використовувалося у політичній боротьбі, а питання регіональних відмінностей були темами виборчих кампаній різних політичних сил. Звісно, це не сприяло політичній стабільності. Проте повномасштабне російське вторгнення істотно змінило ситуацію з регіональною структурою і регіональною самоідентифікацією. Через трагедію війни близько третини громадян України стали біженцями. Згідно з оновленими даними УВКБ ООН, кількість українських біженців у Європі станом на 16 вересня 2024 р. оцінювали в 6,218 млн, а загалом у світі – у 6,780 млн. У самій Україні, за

останніми даними ООН на квітень цього року, було 3,548 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [*Кількість біженців...*, 2024].

Тому під впливом російської агресії регіональний склад населення України докорінно змінився. Наразі він усе ще не стабілізувався, а тому ці люди радше зайняті прилаштуванням до нових умов і не становлять якоїсь консолідованої суспільної сили, здатної загрожувати політичній стабільності. Однак конфліктність на основі регіональної структуризації населення залежить від здатності держави і самих громадян сприяти адаптації переселенців.

Професійна та соціальна диференціація українського суспільства є типовою як для середньостатистичної країни і за звичайних умов не повинна спричиняти явних ризиків політичній стабільності. Для України характерне помірне соціальне розшарування. Хоча тут очевидні істотні відмінності між офіційною статистикою, які вимірюються *Індексом Джині* (Gini coefficient) – статистичним показником нерівності в розподілі доходів або багатства в суспільстві і фактичним станом речей. Його значення варіюється від 0 до 1 (або від 0 до 100, якщо подається у відсотках): 0 означає повну рівність (усі мають однаковий дохід), 1 (або 100%) – максимальну нерівність (весь дохід належить одній особі). За даними Світового банку та інших міжнародних організацій, в останні роки Індекс Джині для України тримався на рівні 0.25–0.28 (25–28%), що свідчить про помірну нерівність. Для порівняння: у Швеції він становить близько 0,25 (низька нерівність), у США 0,41 (висока нерівність), у ПАР – понад 0,63 (одна з найвищих нерівностей у світі) [*Gini index...*, 2024].

Тобто Україна має відносно низький Індекс Джині порівняно з багатьма іншими країнами, що можна пояснити невисоким рівнем диференціації доходів – більшість населення має середній або низький рівень доходу; поширеністю тіньової економіки, через яку реальний рівень нерівності може бути вищим; соціальними програмами з надання субсидій, пенсійною та іншими видами державної підтримки.

Цікаво, що під час війни соціальне розшарування неістотно змінилося. Знову ж таки, це пояснюється тим, що значна частина

населення дістала прихисток у європейських країнах, отримуючи соціальні виплати, всередині країни "спасає ситуацію" все та ж тіньова економіка, рівень якої складно визначити через відсутність достовірних даних. Брак робочих рук через мобілізацію і міграцію позначився сплеском попиту на них з боку роботодавців і, відповідно, конкурентними зарплатами. Тому цей аспект інституційної стабільності поки що не становить явних загроз стабільності в країні.

Релігійне структурування. Україна є багатоконфесійною країною, і релігійні спільноти також формують горизонтальну структуру, а це православні (ПЦУ, УПЦ (МП)), греко-католики, римо-католики, протестанти, мусульмани (кримські татари), юдейські (єврейські) громади. Проте релігійні конфлікти не були властиві українському населенню через доволі низьку кількість істинних (воцерковлених) віруючих і через помірковану релігійну політику держави. Однак останні рішення держави були вимушено зумовлені викритими фактами численних випадків колабораціонізму у середовищі УПЦ Московського патріархату і полягали у законодавчих обмеженнях щодо діяльності церков. Звісно, ці дії влади викликали хвилю обурення у соціальних мережах і медіа, але чи здатні вони спричинити сплеск політичної нестабільності? Якщо звернутися до соціологічних досліджень, то, за даними Центру Разумкова, порівняно із липнем 2022 р. релігійна самоідентифікація жителів України майже не змінилася – 70% жителів вважають себе православними. Серед них 56% зараховують себе до Православної церкви України, що становить 81% серед усіх православних мешканців України. Ще 7% зараховують себе до Православної церкви "без конкретизації" і 6% до Української православної церкви Московського патріархату. Далі йдуть атеїсти (12%) та ті, хто зараховує себе до УКГЦ (7%). Більшість українців (61%) підтримують існування лише однієї Православної церкви. Не підтримують 16%, а 20% респондентів байдуже ставляться [*Релігійна самоідентифікація...*, 2024]. Тобто фактично з-поміж усіх віруючих, а це 70% мешканців України, лише 6% зараховують себе до Української православної церкви Московського патріархату. Така частка не становить критичної маси, здатної

спричинити серйозний суспільний розкол чи істотно вплинути на політику держави у церковному питанні.

Громадські рухи та об'єднання в Україні навіть під час великої війни розвиваються доволі динамічно і активно. Станом на грудень 2023 р. в Україні було зареєстровано 208 385 неприбуткових організацій, майже 10% із них – благодійні фонди, 27,6% – різні громадські об'єднання. Власне громадських організацій на початок 2023 р. в Україні було зареєстровано 99 556. У Реєстрі волонтерів України було зареєстровано майже 7 тис. осіб [Потопенко, 2024]. Важливо й те, що стратегія розвитку громадянського суспільства не сколапсувала через війну. Більше того, загалом кількість ГО за останнє десятиліття зросла приблизно в 1,6 рази, порівняно з 2015 р. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [Національна стратегія..., 2021] є діючою і плани її реалізації залишаються важливою складовою частиною державної політики. Загалом за час повномасштабної війни зросла кількість благодійних організацій на 43%. Таку динаміку автори щорічного дослідження "Стан розвитку громадянського суспільства в Україні" пояснюють збільшенням потреб у залученні ресурсів реагування на гуманітарну кризу, спричинену війною, допомогу Збройним силам України [Потопенко, 2024]. Крім того, на 6,1% збільшилася кількість об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), які через масовані обстріли енергетичних об'єднань і проблеми з енергопостачанням доволі успішно вирішують питання енергозабезпечення своїх будинків.

Новою формою громадянської поведінки стало волонтерство. 71% громадян України з початку повномасштабного вторгнення долучався до волонтерської допомоги армії, тимчасово переміщеним особам або людям, які постраждали від війни. Лише 17% людей не допомагали і не планують цього робити [*День незалежності...*, 2024].

Динаміку змін у громадянському суспільстві можна побачити у *Індексі сталості організацій громадянського суспільства* [Civil Society Organizations Sustainability Index, 2024]. Цей Індекс оцінює

стійкість громадянського суспільства в різних країнах, враховуючи 7 ключових аспектів: унормування, організаційна спроможність, фінансова стійкість, підтримка з боку адвокації, сервісне забезпечення, інфраструктура, рівень довіри (суспільна репутація). Оцінки проводяться за шкалою від 1 до 7, де 1 означає високий рівень сталості, а 7 – серйозні проблеми.

За цими показниками Україна демонструє значний прогрес. По суті, війна стала каталізатором розвитку громадянського суспільства. Якщо у 2022 р. індекс України погіршився через виклики війни, то на другому і третьому році війни, навпаки, він покращився. За даними останніх звітів, найбільшою проблемою є фінансова стійкість ОГС, адже значна частина ресурсів надходить від міжнародних донорів. Позитивна динаміка спостерігається у сферах громадянської участі та адвокації, завдяки залученню до реформ і підтримці демократичних змін [Потапенко, 2024]. У 2023 р. загальна оцінка України становила 3 бали (у 2022 р. становила 3,1 бала) [*Civil Society Organizations Sustainability Index*, 2024]. Основними джерелами фінансування у 2023 р. для двох третин організацій громадянського суспільства залишалися пожертви, членські та благодійні внески. Міжнародні гранти посідали друге місце (22%), доходи від власної економічної діяльності використовували 18% громадських організацій. Також зросла частка організацій, котрі отримують фінансування з державного або місцевого бюджетів. У 2023 р. вона становила 7,9%, тоді як 2022 р. – 5,6% [Тягнирядно, 2024].

Проте правовий режим воєнного стану наклав відбиток і на громадянське суспільство. Зокрема, фахівці НІСД констатують обмеження впливу ОГС на процеси ухвалення політичних рішень. "Під час дії режиму воєнного стану сформувався додатковий пул заходів щодо деактивації демократії участі, а саме: закритий формат роботи місцевих рад і депутатських комісій; обмеження доступу до публічної інформації; перебої із функціонуванням електронно-комунікаційних ресурсів місцевої влади та відсутність на них повноти достовірної інформації; ігнорування або формалізований підхід до звернень громадян; неприйняття або зволікання

з ухваленням нових редакцій статутів об'єднаних територіальних громад; відтермінування у часі дієвих форм публічної участі (одна з яких – громадський бюджет) тощо" [Потапенко, 2024]. Однак ця цілком вимушена міра має й інший бік. Згортання інклюзивності призводить до зростання корупційних ризиків у владному середовищі, а через це зумовлює зниження рівня довіри до нього у громадян. Тобто в контексті цієї теми дослідження виходить на перший план проблема взаємодії ОГС і держави. Таке обмеження участі зазвичай обертається посиленням політичної напруги і не сприяє стабільності політичної системи. І це вкрай складна дилема для влади.

Також сумарна кількість членів громадських об'єднань в Україні лишається перманентно низькою – не більше 20% громадян України заявляли про своє членство у громадських організаціях за усі роки незалежності. Тому зростання кількості громадських організацій усе ще слабко корелюється з їх охопленням громадян.

Третім параметром, який визначає здатність політичної системи підтримувати стабільність, є **стан політичних прав і свобод**. Для їх аналізу звернемося знову ж таки до міжнародних індексів. За *Індексом демократії* від *Freedom House* Україна посіла 91-ше місце у світі у 2023 р. з показником 5,06 бала за 7-бальною шкалою (1 – найгірше, 7 – найкраще). У 2022 р. Україна була на 87-му місці з показником 5,42 бала. У 2023 р. погіршення спостерігалось за такими показниками, як "електоральний процес" і "політична культура", хоча дещо покращився показник "функціонування уряду" [*Global Freedom Status*, 2024]. Погіршення пов'язане із запровадженням правового режиму воєнного стану, який в умовах повномасштабної війни супроводжується обмеженням політичних прав і свобод.

Іншим важливим індикатором є *Індекс політичних прав* від того ж таки *Freedom House*, який складається з 1972 р. на основі трьох показників: виборчий процес, політичний плюралізм і участь, а також функціонування уряду. Індекс вимірюється у

діапазоні від 1 бала (сильні права) до 7 – (слабкі права). Середній показник за 2024 р. у світі, де аналізувалося 194 країни, становив 4 бали. Найгірший показник мав Афганістан – 7 балів, а найкращий Андорра – 1 бал. Україна у цьому індексі фігурує з 1991 р. і середнє значення для неї за цей період становило 3 бали (з максимальними 4 балами у 1993 р.). Значення індексу у 2024 р. становить 4 бали [*Global Freedom Status*, 2024]. Тобто за Індексом політичних прав Україна у світовому рейтингу перебуває посередині і її показники мають динаміку до покращення.

Результати оцінювання за Індексом політичних прав вказують, що наявність авторитарного політичного режиму не забезпечує належного рівня політичної стабільності. Так, з-поміж європейських країн Білорусь і Росія, як країни, які так само фігурують з-поміж європейських країн і де вираховується Індекс політичної стабільності, займають останні місця в рейтингу політичної стабільності – 42-ге і 43-тє, відповідно, з-поміж 45 країн. На 44-му місці Туреччина і на 45 місці Україна [*Political stability ...*, 2023]. Проте Україні таке місце відводиться через загрози, які з'явилися внаслідок повномасштабного російського вторгнення, а не через внутрішні суперечності.

Найважливішим для підтримання стабільності політичної системи є **суб'єктивне самопочуття громадян**. Українці досить скептично оцінюють економічну ситуацію в країні: у травні 2021 р., за вісім місяців до початку повномасштабної війни, 60% опитаних оцінювали її як "дуже погану" або "досить погану" (і лише 5% як "добру" або "дуже добру", а 32% як "не погану і недобру"). У вересні–жовтні 2022 р., тобто через сім місяців після початку війни, зросла частка громадян, які оцінювали її як "дуже погану" або "досить погану" (до 64,5%). Ці оцінки покращилися у лютому–березні 2023 р., коли було зафіксоване зниження негативних оцінок навіть порівняно з "довоєнним" періодом: тоді оцінювали економічну ситуацію в країні як "дуже погану" або "досить погану" 55% (4% як "добру" або "дуже добру", 37% як "непогану і недобру"). За даними опитування, що було проведене у грудні 2023 р., ці оцінки погіршилися (відповідно, 66,5%, 3% і 27%).

Показники останнього опитування, проведеного у вересні 2024 р. (відповідно, 60%, 6% і 29,5%), кращі, ніж у грудні 2023 р. і близькі до "довоєнних" показників травня 2021 р. [*Оцінка ситуації в країні...*, 2024].

Рівень добробуту власної родини, як правило, громадянами оцінюється краще, ніж економічну ситуацію в країні. У травні 2021 р. лише 36% оцінювали його як "дуже" або "досить" поганий, 48% як "не поганий і недобрий", 14 як "добрий" або "дуже добрий". У вересні–жовтні 2022 р. дещо зросла частка громадян, які оцінювали його як "дуже" або "досить" поганий" (до 39%), частка тих, хто вважав його "добрим" або "дуже добрим", знизилася до 10%. Результати опитування, проведеного у вересні 2024 р., демонструють деяке покращення, порівняно з груднем минулого року, і є навіть дещо кращими за показники "довоєнного" 2021 р. (відповідно, 31% як поганий, 50% – нехороший і непоганий і 16% – хороший) [*Оцінка ситуації у країні ...*, 2024].

Після повномасштабного вторгнення соціологами фіксується парадоксальна ситуація, коли об'єктивно стан економіки однозначно погіршився, але громадськість краще оцінювала його, ніж до вторгнення. Тобто, незважаючи на війну і масову міграцію українців, соціально-економічні умови життя громадян поки що не створюють явні ризики політичній стабільності. Однак громадян дуже турбує соціальна нерівність, яку вони відчувають.

Чинником, який впливає на стабільність політичної системи, є **суб'єктивна оцінка діяльності влади громадянами**. Мова йде про оцінку громадянами діяльності держави і розв'язання суспільних проблем (табл. 2.2).

Тобто стосовно трьох сфер позитивні оцінки переважають негативні: енергозабезпечення, освіта і зовнішня політика. Ще стосовно двох сфер позитивні та негативні оцінки висловлюються однаково часто: це оборона країни та охорона здоров'я. Негативно оцінюється ефективність діяльності влади у таких сферах, як боротьба з корупцією, економіка, боротьба зі злочинністю, відбудова країни, соціальний захист та пенсійне забезпечення [*Оцінка ситуації в країні ...*, 2024].

Таблиця. 2.2.

**На Вашу думку, наскільки добре чи погано влада
справляється з розв'язанням проблем у таких сферах
після 24 лютого 2022 року?**

	Дуже добре справ- ляється	Скоріше, добре справляється	Скоріше, погано справляється	Дуже погано справляється	Важко відповісти
Економіка	2,4	21,3	44,9	24,3	7,1
Оборона країни	8,1	39,2	31,9	15,1	5,8
Боротьба з корупцією	1,6	10,5	34,9	47,2	5,8
Боротьба зі злочинністю	2,2	20,5	38,0	27,9	11,4
Соціальний захист та пенсійне забезпечення	5,5	32,8	32,9	21,0	7,8
Охорона здоров'я	3,7	43,5	30,9	16,6	5,2
Освіта	5,3	45,1	24,9	13,4	11,3
Енергозабезпечення	9,4	45,8	25,1	14,4	5,2
Зовнішня політика	11,2	39,0	23,6	14,8	11,4
Правосуддя	2,9	13,3	37,4	31,5	14,9
Відбудова країни	2,8	23,8	32,1	23,6	17,6

Джерело: *Оцінка ситуації у країні...*, 2024

Важливим фактором стабільності політичної системи є **рівень згуртованості**. Соціологічні дослідження засвідчують, що у

2020 р. лише 35% українців вважали, що країна прямує шляхом об'єднання, а 58%, навпаки, тодішню ситуацію сприймали як рух до розколу. Після широкомасштабного вторгнення погляди українців кардинально змінилися. На кінець 2023 р. 69% респондентів дотримувалися думки, що українці потроху долають суперечності та йдуть шляхом до згуртованої політичної нації. Частка тих, хто бачить поглиблення суперечностей і розкол, скоротилася до 25%. Решта 6% не змогли визначитися зі своєю думкою. У всіх регіонах більшість населення вважають, що українці долають внутрішні суперечності і йдуть шляхом згуртування. Порівняно більше таких на Заході (74%) і в Центрі (39%). Водночас і на Півдні та Сході переконлива більшість бачить згуртування в єдину політичну націю (відповідно, 66% і 65%) [*Українці йдуть до згуртованої ...*, 2024]. Тобто, українське суспільство зберігає досить високий рівень згуртованості, що знижує ризики політичної дестабілізації.

Проте загрози можуть виникати в іншій площині. Так, більшість громадян України поділяють демократичні цінності. Для 61% опитаних демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України. 50,5% погодилися із судженням, що "народовладдя для нашої країни важливіше за суворий порядок у країні", тоді як лише 21%, що "суворий порядок важливіший за народовладдя". 47%, обираючи між свободою та матеріальним достатком, віддають перевагу свободі. Хоча перевагу матеріальному достатку над свободою віддають тільки 24%, однаково залишається помітною частка тих, хто не готовий до вирішального вибору, що свідчить про половинчастий рівень демократичної згуртованості. Все ж таки, зараз підтримка демократичних цінностей виражена більшою мірою, ніж у 2021 р., тобто до початку повномасштабної війни [*Ідентичність громадян України...*, 2024]. Таке співвідношення у настроях може стати фактором нестабільності у разі, коли влада вдасться до відверто авторитарних методів підтримання політичної стабільності через заборони і обмеження і громадянам доведеться робити свій політичний вибір. Але про це далі.

Наступним важливим фактором стабільності політичної системи є **легітимність влади**. Але важливо розуміти зміст поняття "легітимність", яка має дві складові – законність і визнання, що, своєю чергою, конвертується у підтримку державної політики – будь то реформи, мобілізація у війні, окремі державні політики, причому як усередині держави, так і ззовні. Легітимність влади критично важлива для політичного порядку і розвитку суспільства, а у випадку України – ще й вистояти у війні. Влада ефективна, тільки якщо вона легітимна. Легітимність – це не абстрактне або моральне почуття, а переконання, яке спонукає людей визнати, що встановлення обов'язкових правил з боку посадових осіб або керівників уряду є справедливим і правильним.

В Україні у публічному просторі часом лунають думки, що із закінченням терміну повноважень Верховної Ради, Президента України та місцевих рад ці органи влади стали нелегітимними. Це помилкове судження, оскільки законодавством України передбачено законність продовження каденції цих органів влади з огляду на війну, яку Україні нав'язала РФ. Відповідна заборона міститься у Законі України "Про правовий режим воєнного стану", де чітко сказано, що проведення виборів в умовах воєнного стану заборонено [Про правовий режим воєнного стану, 2015]. Частина 4 статті 83 Конституції України також забороняє припиняти повноваження парламенту й автоматично продовжує їх до обрання нового скликання після війни [Конституція України, 1996]. Тому з формального погляду влада в Україні й після завершення каденції є цілком легітимною.

Неформальний бік легітимності – підтримка органів державної влади, які заміщуються через вибори, залишається на вищому, ніж у довоєнний час, рівні. Довіра до базових державних інституцій відображена у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Наскільки Ви довіряєте таким соціальним інститутам?

	Липень-серпень 2021 р.				Червень 2024 р.				Вересень 2024 р.			
	не довіряють*	довіряють**	важко відповісти	баланс довіри-недовіри***	не довіряють*	довіряють**	важко відповісти	баланс довіри-недовіри***	не довіряють*	довіряють**	важко відповісти	баланс довіри-недовіри***
Збройні сили України	24,8	68,3	6,7	43,5	7,7	90,0	2,1	82,3	5,9	91,5	2,6	85,6
Президент України	57,6	36,2	6,2	-21,4	42,7	49,6	7,7	6,9	44,5	48,5	7,1	4,0
Голова вашого міста / селища / села	33,6	57,1	9,3	23,5	43	50,6	6,4	7,6	44,7	47,4	7,9	2,7
Місцева рада вашого міста/ селища/ села	37,8	51,4	10,7	13,6	45,6	44,8	9,6	-0,8	45,9	44,6	9,4	-1,3
Уряд України	72	21,5	6,6	-50,5	72,8	21,6	5,6	-51,2	72,5	20,5	7,1	-52,0
Суди (судова система в цілому)	74,2	15,5	10,4	-58,7	73,4	17,1	9,5	-56,3	70,2	16,4	13,5	-53,8
Верховна Рада України	75,1	18,7	6,1	-56,4	76,2	19,3	4,5	-56,9	78,5	16,0	5,6	-62,5
Державний апарат (чиновники)	75,7	14,9	9,4	-60,8	78,5	15,7	5,8	-62,8	77,4	14,2	8,3	-63,2

* сума відповідей "зовсім не довіряю" та "скоріше не довіряю"

** сума відповідей "повністю довіряю" та "скоріше довіряю"

*** різниця між часткою тих, хто довіряє і тих, хто не довіряє

Джерело: Оцінка ситуації у країні..., 2024

Як бачимо з таблиці, серед лідерів довіри Збройні сили України, Президент України і голови громад. Натомість щодо решти органів державної влади, то настрої за останній рік істотно змінилися – вони фактично відкотилися на довоєнний рівень. Показово, що знизилися також і показники довіри до місцевих органів влади, що можна пояснити відстороненням цих інституцій від ухвалення великої кількості рішень після запровадження правового режиму воєнного стану. У контексті стабільності політичної системи такі цифри цілком задовільні. Вважається, що таке зниження довіри до органів державної влади в Україні зазвичай не викликає соціальних вибухів. Але тим самим створює тло для соціального невдоволення і має кумулятивний ефект, враховуючи електоральну слабкість "досвідченої" опозиції та незавершений процес формування нової опозиції, класична афективна поляризація (яка передбачає наявність політичної влади та конкурентної політичної опозиції), як один із продуцентів технологій політичної радикалізації, в Україні неможлива. З іншого боку, враховуючи силу українського громадянського суспільства, рівень підтримки українцями, наприклад, волонтерських ОГС, лідерів волонтерського руху, представників ЗСУ, специфікою токсикації української політики у найближчий час (навіть в умовах дії обмежень правового режиму воєнного часу) може стати розкол суспільства по лінії підтримки "влада / громадянське суспільство" [Кононенко, 2023, с. 310]. Понад те, негативні оцінки громадянами окремих сфер діяльності держави, помножені на емоційні гойдалки, які виникають через обстріли, невизначеність, страх, зниження довіри до органів державної влади, конвертуються, на мій погляд, у негативні оцінки загалом ситуації в країні і у відповідні дії.

Так, якщо звернути увагу на динаміку оцінок, то за кілька місяців після початку повномасштабної агресії Росії проти України частка громадян, які вважали, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, істотно зросла (з 20% у грудні 2021 р. до 51% у вересні–жовтні 2022 р., досягши найвищих показників у лютому–березні 2023 р. (61%). Після цього спостерігалася тенденція зниження цього показника. У червні 2024 р. частка тих, хто

вважав, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, стала меншою, ніж частка тих, хто вважав, що вони розвиваються в неправильному напрямі (відповідно, 33% і 47%). Тоді як у першій половині серпня 2024 р., частка тих, хто вважав, що події розвиваються у правильному напрямі, зросла до 40% (це опитування збіглося у часі з початком наступу Сил оборони України в Курській області), наприкінці вересня спостерігалось зниження цих показників (відповідно, 33% і 48%) до рівня червня 2024 р. Однак їх співвідношення все ж залишається кращим, ніж перед початком повномасштабної війни (у грудні 2021 р., відповідно, 20% і 65,5%) [Оцінка ситуації у країні..., 2024]. Тобто, у цих оцінках очевидні сильні коливання. Тому **наразі основна загроза політичній стабільності не у структурних змінах, які відбулися у суспільстві під впливом війни, а у волатильності (мінливості) настроїв, яка створює негативне тло для підтримання стабільності політичної системи.** У підсумку ми маємо і зниження довіри до органів влади, і невдоволення перебігом суспільно-політичних процесів.

Проте наслідком соціального невдоволення не завжди є соціальні протести. У випадку України це радше сповзання у стан суспільної аномії (соціального хаосу) [Резнік, 2022. с. 65] і політичного відчуження. Ці стани суспільства, своєю чергою, конвертуються у такі дії, як ухиляння бізнесу від сплати податків, ухиляння громадян призовного віку від мобілізації, пошук можливостей, часто незаконних, виїзду за кордон, складнощі із мобілізацією суспільства для ведення війни в цілому і індивідуальне невиконання своїх прямих громадянських обов'язків. Такі суспільства більш піддатливі до різноманітних інформаційно-психологічних спецоперацій, популізму і т. ін., що ускладнює або й унеможливорює реалізацію державних політик.

Якщо ж проаналізувати, які шляхи виходу бачать громадяни, то заміна влади через вибори так само не називається прийнятним варіантом. Громадяни розуміють неможливість проведення виборів до завершення війни. Лише 28% опитаних позитивно ставляться до ідеї проведення загальнонаціональних виборів в

Україні (президентських чи парламентських) до завершення війни, тоді як більшість опитаних (56%) – негативно. За висновком фахівців Центру Разумкова, підтримка ідеї проведення виборів до завершення війни залежить від рівня довіри до чинної влади, насамперед до Президента України. Так, серед тих, хто довіряє Президенту України, лише 17% підтримали б такі вибори (не підтримали б 69%), тоді як серед тих, хто йому не довіряє – відповідно, 41% і 42%. Стосовно Верховної Ради, то меншою мірою підтримка ідеї проведення президентських та парламентських виборів до завершення війни залежить від рівня довіри до парламенту: серед тих, хто їй довіряє, 23% підтримали б такі вибори (не підтримали б 63,5%), а серед тих, хто їй не довіряє – відповідно 30% і 54% [*Ідентичність громадян України*, 2024]. Такі уявлення про доцільність виборів свідчить не стільки про бажання продовжити каденцію діючої влади, скільки про своєрідне подорослішання суспільства й усвідомлення ризиків від проведення виборів в умовах війни. Для українців це доволі неочікувані результати, адже рівень політичної свідомості українців ще донедавна не відрізнявся раціональністю.

Однак усе ще доволі високий рівень суспільної консолідації не має бути приводом для спокою. Адже основним у наявних нині суспільних настроях є значна волатильність, а отже, і непередбачуваність. Зараз країні вкрай важливо не скотитися у конфлікти навколо мови, які були величезною проблемою України усіх років незалежності. Особливо гостро в Україні стоїть вирішення питань соціальної справедливості. Мова йде про конфлікти навколо мобілізації, конфлікти стосовно тих, хто виїхав, і тих, хто переживає війну в Україні, конфлікти у ставленні до воїнів і ветеранів, чисельність яких дедалі зростає, і загалом конфлікти навколо "справедливого розподілу усього тягара війни". Потенційно небезпечним конфліктом, який дедалі більше наростає – стосовно "формули завершення війни". З великою вірогідністю у найближчому майбутньому виникне соціальна напруга на вертикальному рівні між центром і регіонами – між воєнними адміністраціями і представницькими органами влади через дедалі більші обмеження їх ролі.

Розв'язання цих проблем має базуватися на забезпеченні саме інституційної довіри, з якою в Україні системні проблеми – належного рівня довіри до органів влади. Тут, на думку Н. Кононенко, залишається два шляхи підтримки (формування) довіри та локалізації радикальних суспільних настроїв: або відсутність системних змін, які прикриваються палкою популістською риторикою та випадковими покараннями корупціонерів; або все ж таки системне реформування українських інституцій, яке для "краси гри" має супроводжуватися розумними комунікаціями влади із суспільством [Кононенко, 2023, с.308]. Це саме стосується і підтримки політичної стабільності.

Так, підтримка стабільності силовими методами і обмеженнями для України є категорично неприйнятним способом, оскільки це суперечить і суспільному запиту, і політичній культурі українців. Українське суспільство періоду війни, навпаки, вважає демократію найбільш бажаним типом державного устрою. Якщо протягом 2010–2021 рр. ця частка становила 48–56%, а тих, хто віддавав перевагу авторитарному режиму – в межах 18–24%, то у 2023 р. частка прихильників демократичного режиму зросла до 73%, а прихильників авторитаризму зменшилася до 9,5%. Протягом останніх років сумарна частка громадян України, які вважають, що демократична політична система є "хорошою" або "дуже хорошою" для країни, зросла з 86,5% у 2017 р. до 93% у 2023 р. Натомість як підтримка системи, яка передбачає "сильного лідера, незалежного від парламенту та виборів", знизилася з 80% у 2017 р. (найвищий показник) до 62% у 2023 р. та істотно поступається підтримці демократичної системи [5-річчя президентства..., 2024]. Тобто, це є свідченням того, що в Україні немає запиту на воєнну хунту, а отже, політика, яка ґрунтується на несправедливому обмеженні демократичних прав і свобод, може призвести до політичного конфлікту.

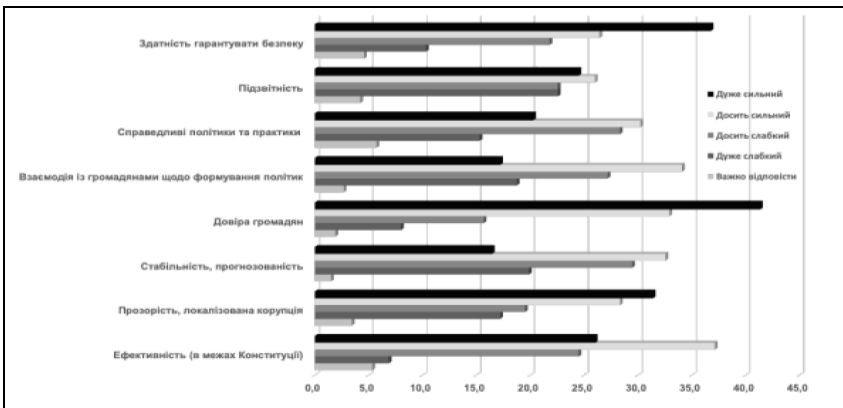
Підтримка стабільності через медіа є важливою складовою, але дедалі більш сумнівною з ряду причин: за даними соціопитувань, зараз 67% громадян отримують інформацію з телебачення та радіо, 44% – із соціальних мереж, 29% – з онлайн-

видання – 29%, 16% – з месенджерів, на українські газети та радіо припадає, відповідно, 6% і 7% [Довіра телемарафону..., 2024]. Тобто, держава не має і не може мати монополію на поширення інформації. А будь-які спроби встановити обмеження на отримання альтернативної інформації не тільки не матимуть належного ефекту, а й викличуть спротив і стануть приводом для політичних спекуляцій. Телемарафон "Єдині новини" у наявному форматі досяг своєрідної стелі і вже не справляє необхідного ефекту на громадську думку. Повна ж відмова від нього і повернення до довоєнного формату зараз є ризикованими з огляду на потребу все ж таки у контролі інформаційної сфери у ситуації, коли РФ продовжує проти України й інформаційну війну, а суспільство наразі є вкрай волатильним і чутливим до інформаційних впливів не тільки з боку своїх медіа, а й з боку ворожих ПСО. Тому оптимальним виходом було б розширення офіційних мовників, залучення впливових каналів до суспільного телемарафону або вироблення спільного телепродукту. Це був би засіб нівелювання незадоволення їх аудиторії.

Щодо монополії на поширення інформації, то, ймовірно, має йтися про монополію певних тем і підходів. Ті речі, які стосуються національної безпеки, перебігу воєнних подій, мають коментувати тільки кваліфіковані спікери, які мають належну кваліфікацію і уповноважені на це. Натомість практика інформаційних каналів, які спеціалізуються на цілодобовому обговоренні поточних подій, але вкрай недбало ставляться до підбору "експертів", які вкрай некваліфіковано коментують ті чи інші події, радше поглиблює волатильність суспільної думки. Тут безсумнівно держава в особі Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення має слідкувати не лише за контентом, але й за професійністю мовлення. Це особливо складне завдання, адже воно стосується права на свободу слова і думки, свободи медіа і регулюється ринком. Однак в умовах війни важливо більш прискіпливо ставитися до підбору так званих "експертів" і до такого контенту загалом (наприклад, уже зараз в телеефірах і на You-tube каналах відновили мовлення спікери, чия співпраця з колаборантами

з-поміж українських політиків доведена, але вони не те що не зазнали покарання, вони відновили свою роботу і вже дестабілізують ситуацію, розкручуючи особливо болісні теми). Можливо, Нацрада мала б у рамках законодавства прискіпливіше аналізувати вітчизняний інформаційний контент з огляду на проблему виживання, яка стоїть перед країною.

Загалом вітчизняне законодавство має досить великий набір неелекторальних інструментів легітимації влади і, відповідно, підтримки політичної стабільності. Серед цих інструментів – здатність гарантувати безпеку; підзвітність органів влади; справедливі політики та практики; взаємодія з громадянами щодо формування політик; довіра громадян; стабільність і прогнозованість; прозорість; локалізована корупція; ефективність рішень, дії в межах Конституції і законодавства (Рис. 2.2). [Зеленько та ін., 2024].

Джерело: Зеленько та ін., 2024

Рис. 2.2. Вплив окремих чинників на формування загальної легітимності інститутів публічної влади в умовах воєнного стану, %

Як видно з рисунка, з-поміж неелекторальних інструментів легітимації влади найефективнішими можуть бути аж ніяк не монополізація інформаційного простору, концентрація влади і кадрових рішень. Навпаки, надважливою умовою легітимного сучасного

владного інституту в Україні є довіра до нього громадян, здатність інституту гарантувати безпеку та реальна ефективність, забезпечувана в межах Конституції. Щодо президента, то особливо важливими інструментами легітимації цього інституту під час воєнного стану є його роль як гаранта Конституції, гарантування політики національної безпеки, ведення зовнішньополітичної діяльності. Для парламенту максимально важливим є чітке і прозоре дотримання ним законотворчих процедур, формування уряду та здійснення парламентського контролю за його діяльністю, а також демонстрація депутатської доброчесності. Для легітимації уряду найбільш дієвими інструментами є довіра до нього міжнародних партнерів, зрозуміла публічна комунікація та реалізація відповідальності Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою. Для легітимації органів місцевого самоврядування, на думку експертів, дуже важливими чинниками є справедливе використання місцевих бюджетів, комунікація з територіальними громадами та ефективне розв'язання місцевих проблем.

Також, пропонуючи варіанти рішень, важливо одразу ж застерегти, що лише держава і виключно держава (!) створює інституційні рамки задля узгодження інтересів суспільних груп, тому тут важливо утримуватися від надмірного втручання і перебирання на себе функцій з узгодження інтересів від інших інституцій, замість створення правових рамок.

Отже, стратегічно, вибираючи методи легітимації, слід враховувати той факт, що війна якісно змінила українське суспільство, тоді як політична система лишається за своєю суттю доволі архаїчною і, тим більше, фактично управляється, за висловлюванням президента В. Зеленського, 5–6 менеджерами, тобто в ручному режимі. Це створює передумови для потенційного конфлікту і соціального вибуху у випадку неадекватних дій влади. Суспільство меншою мірою хвилює структура влади, ніж серія корупційних скандалів, незрозуміла кадрова політика і відсутність належної комунікації із суспільством.

Отже, для підтримання належного рівня легітимності владі, по суті, нічого надзвичайного вигадувати не потрібно. Наявне

законодавство дає достатній набір інструментів демократичної легітимації влади під час війни. Навпаки, під час війни ці інструменти дають можливість мобілізувати парламентарів опозиційних фракцій, територіальні громади, організації громадянського суспільства, бізнес, а не виключати їх з процесів, як це поки що має місце. Важливо максимально діяти у правовому полі, виконуючи передбачені законодавством функції.

Висновки

1. Наразі українське суспільство, як не дивно, є доволі стабільним, як і стабільною є політична система. Однак така стабільність політичної системи – це стабільність системи періоду воєнного стану. Її рівновага підтримується не у звичний для України спосіб – через вибори і політичну конкуренцію, а за рахунок призупинення політичного процесу, з одного боку, і спрощенням системи ухвалення рішень (політичної системи загалом), з іншого. Тобто політичних конфліктів немає не тому, що діями влади задоволені, а тому, що зусилля суспільства замкнені на питаннях війни і виживання, політичний процес на паузі, вибори не відбуваються, немає політичної конкуренції, не функціонують політичні актори (партії, рухи), які б артикулювали суспільне невдоволення. Однак суспільна консолідація перших років війни зараз має тенденцію до послаблення, що посилює ризики політичній стабільності.

2. З-поміж основних ризиків політичній стабільності можна виділити такі: по-перше, істотне послаблення довіри до органів державної влади і послаблення їх легітимності. Поки що вони не досягли критичних, достатніх для політичної дестабілізації показників, однак в умовах відсутності політичного процесу послаблюють реалізацію державних політик через відхід економіки "у тінь", складнощі з мобілізацією, масову міграцію за кордон. По-друге, значно вища, ніж зазвичай, волатильність суспільних настроїв. Високо волатильні суспільства більше піддаються інформаційним впливам, паніці, а це послаблює резильєнтність країни в цілому. По-третє, вкрай слабка здатність держави забезпечити

запит на соціальну справедливість спричиняє загальну деморалізованість і відчуття марності затрачених на протистояння у війні зусиль та підриває і суспільну солідарність, і соціальну стабільність.

3. За час великої війни в Україні сформувався своєрідний суспільний договір воєнного часу, який базується на розумінні складності ситуації, важливості вистояти у цій війні і цінності своєї країни. Однак суспільна невибагливість перших років війни має тенденцію до ослаблення, і надалі від влади очікують адекватних дій і з організації протидії ворогу, і розв'язання соціальних проблем. Тому на цьому етапі війни насамперед від дій влади, її здатності задовольнити запит на соціальну справедливість, ефективної комунікативної політики залежить, як довго суспільних договір періоду воєнного стану триватиме.

РОЗДІЛ 3

КОНКУРЕНТНІСТЬ І КОМПРОМІСНІСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ПОЛІ В УМОВАХ ВІЙНИ

В історії народів війна зазвичай виконувала роль або консолідуючого (в разі успішних воєнних дій, а тим більше перемоги), або дезінтегруючого (в разі воєнних невдач, а тим більше поразки, коли починаються пошуки винних у ній) фактору. Національна солідарність як умова національної стійкості у воєнний час проявляється гуртуванням навколо влади, відмовою від конфліктних дій щодо неї і навіть від її жорсткої критики. Навіть коли існує невдоволення її діями, воно проявляється демонстрацією суспільної єдності і готовності до консенсусних рішень, до безконфліктного розв'язання суперечностей.

Загальна психологічна атмосфера в Україні в роки російської агресії. Пряма залежність масової психології від воєнної ситуації переконливо ілюструється станом українського політичного поля. Від початку воєнних дій, як показали щорічні соціологічні опитування, попри усі соціальні і морально-психологічні тяготи населення не тільки не втрачало віри у національну перспективу, а демонструвало дедалі більшу впевненість у правильності розвитку подій у країні. Частка громадян, які були згодні з цим, зростала від 20% у грудні 2021 р. до 51% у вересні–жовтні 2022 р., досягши найвищих показників у лютому–березні 2023 року (61%). Після цього спостерігається тенденція зниження цього показника. За даними опитування 2024 року, частка тих, хто вважає, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, зменшилася до 41%, а тих, хто дотримується протилежної думки, збільшилася до 38%, при 21% тих, хто не визначився. Хоча частка невдоволених є більшою, ніж у 2022 році, коли вона становила тільки 24%, але значно меншою, ніж у переддень війни, коли показники правильний / неправильний напрям становили відповідно 20% і 65,56% [Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, 2024; Політичні підсумки 2022 року..., 2023].

Утім, іншими опитуваннями виведені і більш песимістичні показники оцінок громадянами спрямованості розвитку подій в Україні: правильним, згідно з опитуванням, проведеним Центром "SOCIS" весною 2024 року, напрям її розвитку вважають правильним лише 13,7% опитаних, у чомусь правильним, а в чомусь неправильним – 42,2%, неправильним – 33,2%. [*Загальна ситуація в Україні*, 2024]. Незалежно від достовірності показників фактом є зменшення позитивних оцінок розвитку подій. Зменшення є реальним і являє собою ще одну ілюстрацію залежності масової психології від перебігу війни: адже 2023 року не справдилися очікування населення на успішний наступ на Півдні країни.

Невдача 2023 року не знищила загальний оптимізм населення стосовно українського майбутнього. Оптимістичний погляд випромінювався відповідями опитуваних соціологами людей протягом усіх воєнних років. У 2022 р. 50% українців вірили, що Україна здатна подолати існуючі проблеми та труднощі протягом найближчих кількох років, 37% вважали, що Україна зможе подолати проблеми у більш віддаленій перспективі, і лише 5% – що Україна не здатна подолати існуючі проблеми (решта не визначилися). Наприкінці 2021 року ці показники становили, відповідно, 18%, 54% і 18% [*Політичні підсумки 2022 року*, 2023].

Наступного року зросла до 93% частка громадян, які вірять у перемогу України у війні, і лише 3,5% опитаних не вірили у це. Причому віра у перемогу була притаманна мешканцям усіх макрорегіонів – 83,5% жителів Сходу, 91% – Півдня і 96% – Західного і Центрального регіонів. Втім, була виявлена певна залежність між оптимізмом і мовними та політичними уподобаннями респондентів: серед тих, хто спілкується вдома переважно українською мовою, віру у перемогу висловили 95% опитаних, серед тих, хто спілкується російською – 87%. Серед тих, хто довіряє або не довіряє Президенту України, відповідні показники становили 96% і 78%. Серед тих, хто вірить у перемогу України, 50% очікували її до кінця 2023 року, 26% через 1–2 роки, 7% – через 3–5 років, тільки 1% – не раніше ніж за 5 років, і ще менше (0,4%), що вона навряд чи настане за їх життя [*Громадська думка про війну...*, 2023].

Опитування, проведене Групою "Рейтинг" у 2024 році, підтвердило, що українці не припиняють вірити у перемогу, навіть якщо мають сумніви щодо правильного шляху до неї. Лише 5% вірять у те, що Росія перемагає у війні, а з решти половина вважає, що перемагає Україна, а половина не бачить переможця. Три чверті українців вірять у повернення своїх територій, причому більше половини сподіваються, що це станеться наступного року або принаймні протягом наступних двох років [*Очікування суспільства щодо завершення війни, 2024*].

Перспектива затягування війни не похитнула впевненості більшості населення у здатність України подолати існуючі проблеми та труднощі у перспективі. Перед початком війни, у грудні 2021 р., тільки 18% вірили, що це відбудеться протягом найближчих кількох років, 54% – у більш віддаленій перспективі і 18% взагалі у це не вірили. У лютому–березні 2023 р. ці частки становили вже, відповідно, 49%, 36% і 3%. Воєнні невдачі 2023 року дещо зменшили оптимізм щодо можливості подолання проблем і труднощів – відповідно, 33%, 42% і 9%, але не радикальним чином. Усе ж таки понад 90%, хай і в різних часових рамках, вірять у краще майбутнє України. Причому цю віру не може похитнути притаманне українцям відчуття погіршення, порівняно, приміром, з 2023 роком, ситуації у таких сферах, як рівень цін і тарифів (на погіршення ситуації вказали 86%), економічне становище країни (68%), рівень стабільності (64,5%), упевненість громадян у завтрашньому дні (63,5%), рівень добробуту їхньої родини (58%), ставлення громадян до влади (53%) та й взагалі у загальній ситуації у країні (61%). Значні показники негативної оцінки ситуації і щодо таких сфер, як ставлення влади до громадян (46%), оплата праці (43%), дотримання законності державними службовцями (41,5% вважають ситуацію негативною, а 39% – що вона не змінилася). Не відчули змін на краще опитувані соціологами українці у сферах пенсійного забезпечення (55%), охорони здоров'я (52%), свободи слова (51%), у рівні демократії в країні (49%), становищі етнічних та релігійних меншин (47,5%), соціальному захисті (46%), у сфері дотримання прав і свобод громадян (44%), в освіті (44%), у ситуації зі злочинністю (43%), у

сфері міжнаціональних відносин в Україні (41%). Позитивні оцінки стосуються тільки змін у обороноздатності країни (на її покращення вказує 51% опитаних) та її міжнародного іміджу (50,5%) [*Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади*, 2024]. Паралельне соціологічне опитування показало, що тільки 17% населення відзначають покращення ситуації в економіці за останні 5 років, а майже половина респондентів (49%) вказує на її погіршення, щоправда, з них 16,5% пов'язують це насамперед із повномасштабним вторгненням, а 23% – покладають провину на владу при 9% тих, хто вказує на обидві причини [*5-річчя президентства Володимира Зеленського...*, 2024].

Солідарність більшості населення у питанні перспектив розвитку країни, в оптимістичному очкуванні результатів війни суттєво зміцнює загальну суспільну довіру, у т. ч. довіру громадян до влади та її інституцій. Переважна більшість громадян позитивно оцінює дії влади з ліквідації руйнувань на енергетичних об'єктах (78,5), забезпечення роботи комунальних служб, транспорту, магазинів, забезпечення продовольством (78%), забезпечення зовнішньополітичної підтримки України (68%), допомоги біженцям (63%), а відносна більшість позитивно оцінює боротьбу зі злочинністю, забезпечення правопорядку (45%), допомогу вразливим групам населення (44,5%). Прояви невдоволення стосуються переважно забезпечення соціальної справедливості, роботи воєнного сектору економіки, відновлення житлового фонду [*Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади*, 2024].

Закономірно, що під час війни найбільша увага прикута до тих інститутів держави, які безпосередньо ведуть боротьбу з ворогом, чим зумовлюється автоматичне перенесення на них більшої частки суспільної довіри. На початку 2024 р. найбільшу довіру від українців мають Збройні сили (95% довіряють), добровольці (85%), бійці Служби з надзвичайних ситуацій (82%), Національної гвардії (81%), волонтери (78%), прикордонники (77%). Із державних установ, безпосередньо причетних до війни, найбільшою довірою користуються Міністерство оборони (69%), Служба безпеки (68%), Національна поліція (58%). Наведені показники мало чим відрізняються від тих, що були отримані під час опитувань у перший рік

війни [Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, 2024; Політичні підсумки 2022 року..., 2023]. Зберігається високий рівень довіри до Президента України (за різними соціологічними опитуваннями весною 2024 року від 59 до 61%) [5-річчя президентства Володимира Зеленського..., 2024].

Що ж стосується владних інститутів, яким під час опитування 2023 року висловлювалася недовіра, то це державний апарат (не довіряли 75%), парламент (70%), судова система (68%), Уряд України (64%), Прокуратура (60%), у т. ч. Спеціалізована антикорупційна прокуратура (52%), Національне агентство з питань запобігання корупції (51%), Національне антикорупційне бюро України (51%) [Громадська думка про війну..., 2023].

Зазвичай малоконфліктне політичне поле утворюється серед політично індиферентного населення. З іншого боку, політично індиферентні люди найлегше стають жертвами радикальних популістів і швидше відгукуються на заклики, спрямовані проти влади або проти тих, кого радикали "призначають" винуватцями соціальних бід. Стосовно цього ті, хто цікавиться політикою і роздумує над перебігом політичного процесу, здатні швидше усвідомлювати свої соціальні і політичні інтереси, про перешкоди для їх реалізації і про авторів цих перешкод. Тому вони, з одного боку, потенційно більш готові до участі у політичних конфліктах, але, з іншого боку, сам стан їхньої психології легше утримує їх від спонтанних політичних дій і від популістських спокус. Крім того, загальна політична активність населення є чинником не тільки винесення соціальних суперечностей на політичну поверхню, а й створення спільної теми для національної дискусії про спільну відповідь на загрози і про спільну національну перспективу.

Якщо оглянути суспільний простір України з цієї позиції, то варто звернути увагу на такі його нинішні прикмети. Після спалаху політичної активності населення 2004 року частка тих, хто цікавиться нею, суттєво зменшилася, але різко збільшилася під впливом Революції гідності 2014 року і переважила за половину населення під час виборів 2019 року. Розв'язана Росією війна проти України ще більше стимулювала інтерес українців до політики – у 2023 р. частка тих, хто "дуже" і "скоріше" цікавиться

нею, досягла 62%. Традиційно більшу цікавість до політики (на рівні 67%) виявляють люди старшого покоління (60+), у той час як серед молоді від 18 до 29 років тих, хто цікавиться політикою, 50%. Тобто ті, хто краще вміє усвідомлювати суть подій і свій інтерес у них, мало придатні для вияву політичної агресії, а серед тих, хто має потенціал політичної імпульсивності, половина уникає політичної самоідентифікації. Однак політична індиферентність цієї частини таїть у собі ту потенційну небезпеку стати жертвами популістських радикалів, про яку йшлося вище.

Політичне поле є ареною і протистоянь, і компромісів, і консенсусів. Хай перша його іпостась і таїть у собі потенціал агресивної поведінки політичних акторів, але друга іпостась має амортизаційний потенціал спрямовувати політичну і громадську участь у річницю компромісу і навіть консенсусу. Та й психологія громадських і політичних активістів орієнтована більше на формат суспільних дискусій, ніж фізичного відстоювання своєї правоти. В цьому плані можна вважати позитивним фактом суспільно-політичного життя України збільшення (на 2023 рік) частки залучених до активної громадської діяльності до 18%, і до 44% тих, хто готовий організаційно об'єднуватися з іншими громадянами для захисту своїх прав та інтересів. Ця категорія громадян частіше бере участь у виборах, тобто дотримується традиційного демократичного формату визначення переможців у боротьбі за владу, ніж ті, хто не виявляє такої готовності (відповідно, 54% і 45%). Аналогічна картина під час виборів серед тих, кому легко і кому важко визначитися з власною позицією з політичних питань (відповідно, 61% і 44%). Взагалі, більша частина населення, хай і різною мірою, дотримується виборчого формату у політичній конкуренції – 50% опитаних практично завжди беруть участь у виборах, ще 30,5% – частіше беруть участь [*Громадяни і політика...*, 2023].

Нинішній масовій свідомості українців притаманне прагнення до політичних знань. Майже 50% опитаних у 2023 році висловили бажання краще розбиратися в політиці, хоча великою залишається частка тих, хто уникає цього – 37%. Більшість громадян наголошує на тому, що політичні знання є основою для відстоювання своїх

конституційних прав і свобод, причому найчастіше таку думку висловлюють громадські активісти, ті, хто готовий до участі у громадських об'єднаннях, хто хоче краще розбиратися в політиці. Однак готовність до участі у безкоштовних програмах політичної освіти виявляє меншість опитаних громадян, обґрунтовуючи це браком часу, відсутністю потреби або просто бажання, хоча 75% погоджуються з тим, що в сучасних умовах в Україні військово-патріотичне виховання має бути обов'язковою складовою громадянської освіти [Громадяни і політика..., 2023].

Уявлення українців про перспективи у війні і повоєнному геополітичному утвердженні України. Згідно із соціологічним опитуванням 2023 року, переважно більшість українців (64%) однаково вірить не тільки у збереження своєї держави, а й у її успішний розвиток, бачить її у майбутньому високорозвиненою, демократичною і впливовою у світі. Причому такий погляд поділяє більшість не тільки на Заході і в Центрі (75% і 67%, відповідно), а й на Півдні (59%), і навіть на Сході України майже половина (47%) дотримується такої самої думки (тут, щоправда, багато тих, хто пророчить Україні "особливий" шлях за китайським зразком). Ще більшою є частка тих, хто повністю відкидає майбутнє України у складі "оновленого Радянського Союзу" (87% опитаних) або можливість відновлення у ній порядків радянського зразка (83%). Майже три чверті населення віддають перевагу європейській моделі на противагу російській [Суспільно-політичні орієнтації громадян України..., 2023].

Віра більшості (на початок 2023 року майже 90% опитаних) у перемогу у війні блокує конфліктність у середині країни, але з питання формули перемоги існують певні розбіжності, які можуть стати основою для політичної полеміки. Підставою для таких припущень є динаміка поглядів більшості українців на формулу перемоги у 2022–2023 роках: зменшення частки тих, для кого перемога – це виведення російських військ з усієї України і відновлення її кордонів станом на січень 2014 року, та збільшення частки тих, хто бачить перемогу як знищення російської армії і сприяння розпаду Російської Федерації. Разом з тим, хоча частка

тих, кому достатньо відновлення українських кордонів станом на 23 лютого 2022 року або хто згоден на мир із втратою окупованих територій, була невеликою (сукупно 10% опитаних). Відповідною була і динаміка думок про формулу припинення війни. У лютому–березні 2023 р. частка тих, хто відкидав можливість мирних переговорів з Росією, зросла до 72%. До 61% зросла частка тих, хто вважає, що переговори можливі тільки після відновлення кордонів 1991 року. У цій атмосфері зміцнилася єдність і у загальній упередженості до Росії і росіян. Порівняно з 2022 роком зросла від 14% до 76% частка тих, хто підтримував повний розрив відносин із РФ аж до цілковитої заборони на в'їзд росіян в Україну [Громадська думка про війну..., 2023].

Однак не варто забувати, що ці дані стосуються початку року, коли країна жила очікуванням успішного контрнаступу Збройних сил України на Півдні, і невдача наступу не могла не вплинути на позицію населення щодо формули припинення війни. Тому, хоча на січень 2024 року частка тих, хто вірить у перемогу, залишилася високою і становила 85% опитаних, однак очікувані терміни настання перемоги стали більш віддаленими – 20% впевнених у перемозі очікували її до кінця того самого (у лютому–березні 2023 р. до кінця року очікували 50%), 40% вважали, що вона настане через 1–2 роки (у лютому–березні 2023 р. – 26%), через 3–5 років – відповідно, 14% і 7%, більш ніж 5 років – відповідно, 3% і 1%. Зменшилося від 22% до 15% тих, хто не знає, коли можна очікувати на перемогу [Оцінка ситуації в економічній сфері..., 2024].

За даними Центру "SOCIS", уже у березні 2024 року 36% опитаних схилилися до компромісного рішення заради припинення війни, 33% виступали за продовження бойових дій до відновлення кордонів станом на 1991 рік, а 11% – станом на 23 лютого 2022 року, а за заморожування конфлікту по наявній лінії зіткнення виступали 8% [Загальна ситуація в Україні, 2024]. Певні розбіжності щодо формули і термінів завершення війни загладжуються готовністю більшості (67%) до захисту країни, причому, хоч і різною мірою готовності, але в усіх регіонах, серед усіх статевих і вікових груп [Громадська думка про війну..., 2023].

Однак і така міра національної безкомпромісності щодо протистояння агресору не є повною гарантією того, що у політичному полі країни не виникнуть дискусії стосовно пошуку компромісів з ворогом. Принаймні лідер партії "УДАР" Віталій Кличко в інтерв'ю італійському виданню "Corriere della Sera" прямо припустив можливість територіального компромісу з Росією. Посилаючись на складну внутрішню ситуацію (великі втрати у живій силі і масштабні руйнування) і на можливий тиск з боку США у разі перемоги Д. Трампа на президентських виборах у цій країні, на брак в Україні власних ресурсів та її залежність від західних союзників. [Віталій Кличко: Президенту доведеться..., 2024].

Стійкість чи слабкість українців у протистоянні агресору справді високою, а може й вирішальною мірою залежать від іноземної підтримки. Впевненість або невпевненість у зарубіжних союзниках і партнерах є одним з питань, навколо яких можуть утворитися групи з різним ставленням до них. Уже зараз хоч і не переважна, але більшість (58%) вважає достатньою гуманітарну іноземну допомогу Україні, але так само більшість, причому переважна (69%), вважає недостатньою допомогу військово-технічну. Між тим, оскільки іноземна допомога є головним чином американською і західноєвропейською, то її оцінка важлива у контексті курсу української держави на вступ до ЄС і НАТО. Поки що симптомів суспільного конфлікту з приводу вступу до НАТО немає: за цей крок у березні 2023 року були готові проголосувати 74% усіх опитаних, або 87,5% тих, хто пішов би на референдум з цього питання. Оптимізм стосовно національного рішення у майбутньому давало те, що за такий крок готові проголосувати понад 80% українців молодших 30 років. Однак, зважаючи на поки що високу частку російськомовних серед міського населення, не зайве брати до уваги те, що серед неї частка готових голосувати за вступ до НАТО була помітно меншою за загальноукраїнську – 64% [Громадська думка про війну..., 2023]. Загалом, згідно з опитуванням, проведеним на початку 2024 року КМІСом, частка тих, хто заявив про свою готовність проголосувати за вступ до НАТО, збільшилася в Україні до 81%, а у перерахунку до респондентів, які взяли

б участь у волевиявленні, голосів "за" на референдумі щодо вступу до НАТО було б 91%, а щодо вступу до ЄС – 96%. Як і роком раніше, курс на вступ до ЄС і НАТО мав підтримку більшості, хай і різного ступеня, у всіх регіонах країни [*Геополітичні орієнтації жителів України...*, 2022].

Доволі одностайні українці у позитивному ставленні до іноземних держав, на партнерство з якими у євроатлантичному співтоваристві вони розраховують – Канади (позитивно ставилися 93% опитаних у березні 2024 року), Латвії (93%), Великої Британії (92%), Литви (92%), Франції (92%), Естонії (91%), Німеччини (90%), Чехії (89%), Нідерландів (87,5%), США (80%), Молдови (77%), Румунії (70%), Словаччини (70%). Водночас "гнучка" позиція Туреччини і антиукраїнська позиція польських фермерів зменшила позитивне ставлення до цих країн (відповідно до 68% і 58%), а відверто проросійська позиція Угорщини взагалі зумовила негативне ставлення до цієї країни з боку більшості (63%). [*Оцінка впливу зовнішньополітичних чинників на Україну...*, 2024].

Поки що євроатлантична військово-технічна допомога Україні зумовлює високий рівень позитивного ставлення її населення до країн цього простору, але вже зараз з боку цих країн проявляються дії, які потенційно можуть бути використані для провокування недовіри до них і політичного протистояння на цьому ґрунті. Йдеться про розбіжності у баченні формули завершення війни між більшістю населення в Україні і на Заході. Приміром, підтримка України серед європейців залишається високою, але, згідно з опитуванням, проведеним у 12 країнах Євросоюзу, лише 10% європейців вірять, що країна може досягти перемоги у війні. Під впливом невдач ЗСУ на фронті і перспективи зміни політики США найбільшою підтримкою користується варіант "компромісного врегулювання" [*Опитування: 10% європейців вірять...*, 2024]. Про високу вірогідність компромісу висловився і Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг, пояснюючи це тим, що варіант повернення Україною всіх її окупованих територій може виявитися проблематичним [Марченко, 2024].

Крім того, політичні суперечки з приводу формули завершення війни можуть підігріватися і загальним внутрішнім становищем у суспільстві, апеляцією до соціально-економічних інтересів громадян.

Modus vivendi versus status belli у політичному полі країни.

Національна солідарність з питання відсічі агресору зумовила уникнення основними політичними гравцями радикально конфліктної поведінки, орієнтацію на конвенційні демократичні способи ведення політичних та ідеологічних дискусій. Такий модус політичних відносин відповідає загальним настроям населення. Вже у 2021 році частка тих, для кого демократія є найбільш бажаним типом державного устрою, досягла 56% при частці у 24% тих, кому більше до вподоби авторитаризм. Можна вважати показовим щодо демократичної тенденції у країні, що з початком війни і запровадження воєнного стану, який сам по собі потребує концентрації влади в руках вузького політичного кола, частка респондентів, орієнтованих на демократичний лад, на осінь 2022 року не тільки не зменшилася, а зросла до 68% при падінні до 11,5% їхніх опонентів, а на весну наступного року їх співвідношення становило вже, відповідно, 73% і 9,5%, а демократичну політичну систему визнавали "скоріше хорошою" або "дуже хорошою" для країни 93%. Однак було б необачним не помітити того, що розуміння громадянами необхідності централізації влади і ресурсів позначалося і на їхніх уявленнях про характер режиму демократичного правління в умовах війни: хоча 71% українців оцінили систему, коли правлять військові або військовий режим, поганою, все ж таки відбулося збільшення, порівняно з 2017 роком, з 12% до 28% частки тих, хто вважає таку систему "скоріше хорошою" або "дуже хорошою". З одного боку, за цей час зменшилася з 80% до 62% підтримка системи, за якої правління перебуває в руках незалежного від парламенту сильного лідера, тим не менше 58% допускають обидві системи як "хороші" [Суспільно-політичні орієнтації громадян України..., 2023].

Суспільне збурення найчастіше зумовлюється невідповідністю між уявленням про найбільш прийнятний режим правління і оцінкою його реального формату. Стосовно демократії, йдеться

про розбіжність між демократією декларованою і реальною. На весну 2023 року за десятибальною шкалою оцінка демократичності правління в Україні досягла показника у 6,2 [*Суспільно-політичні орієнтації громадян України...*, 2023]. Згідно з телефонним опитуванням 2024 року, тільки 19% українців вважали, що ситуація з демократією покращилася, 29% – що не змінилася, а 43% побачили певні погіршення, причому тільки 11% пов'язували це з об'єктивними обставинами воєнного часу, а 28% – зі спробами влади згортати права і свободи громадян [*5-річчя президентства Володимира Зеленського...*, 2024].

До факторів, які вплинули на рівень показника демократичності країни, можна віднести неповне задоволення громадян своїми можливостями впливати на дії уряду. Опитування 2023 року виявило зменшення до 12% частки тих, хто впевнений у наявності можливостей впливу на уряд, але водночас зросла до 57% частка тих, хто вважав такі можливості недостатніми або якщо і наявними, то "певною мірою". За сукупністю факторів на 2023 рік склалася суспільна оцінка, за якою, з одного боку, частка тих, хто дотримується думки, що Україна не є демократичною державою і не рухається у напрямі демократії, зменшилася до 2023 року до 7%, але, з іншого боку, частка з протилежною оцінкою збільшилася лише до 18%, а 67% вважали, що Україна ще не є цілком демократичною державою. Разом з тим, оскільки і в цій частці домінує впевненість, що Україна все ж таки рухається у напрямі демократії [*Суспільно-політичні орієнтації громадян України...*, 2023], то можна вважати, що критична більшість українців зберігає солідарність стосовно перспектив своєї держави, і це додатково утримує їх від конфліктності на політико-ідеологічному ґрунті.

Традиційно серед усіх типів соціальних конфліктів найгострішими і найбільш важко узгоджуваними є ідеологічні конфлікти. У цьому відношенні можна припустити, що одним із факторів убезпечення українського суспільства від конфліктності такого роду є загальна неусталеність системи політичних цінностей серед більшості населення. Так, обираючи між свободою і рівністю, 75% опитаних весною 2023 року обрали свободу, але, обираючи між свободою і безпекою, 54,5% обрали безпеку, а свободу – 44%. 3

іншого боку, у 2020 році вибір на користь безпеки був ще більшим – 66%. Крім того, до 51% виріс вибір на користь свободи і зменшився до 32% вибір на користь достатку. Аналогічна розмитість характерна і для вибору між умовно "лівим" і "правим" секторами політичного поля. Більшості українців до вподоби "центристська" позиція (68% респондентів оцінили її балами від 4 до 7 за десятибальною шкалою) [*Суспільно-політичні орієнтації громадян України...*, 2023], тобто позиція, яка традиційно розуміється як компромісна і найменш конфліктопровокуюча.

Загальне розуміння демократії полягає у тому, що запобіжником міжгрупових фізичних конфліктів у суспільстві мають бути вільні вибори влади, яка повинна узгоджувати інтереси усіх соціальних і політичних сегментів країни. З іншого боку, виборчі кампанії – це завжди арена взаємної критики і звинувачень, які самі по собі стимулюють настрої взаємного невдоволення і взаємної упередженості. В цьому сенсі українці виявляють розуміння недоречності кампанії з виборів президента в умовах воєнного стану – у грудні 2023 року 84% українців вважали, що проводити президентські вибори не на часі і необхідно відкласти це питання, а 69% вважали, що В. Зеленський має працювати на своїй посаді до кінця воєнного стану [*Сприйняття потреби...*, 2024]. Така позиція зумовлена збереженням поки що високого рівня довіри до президента – 59% на червень 2024 року. Причому цю позицію поділяють навіть 38% із тих, хто йому не довіряє [*Ставлення українців до критики дій влади...*, 2024].

Упередженість українців до ідеї проведення виборів впливає, скоріше за все, із побоювання, що вибори відкриють шлюзи для потоку взаємної критики претендентів на владу, і насамперед критики чинної влади. Переважна більшість (63%) вважає, що критика окремих дій влади має або бути в конструктивних рамках, які би не розхитували ситуацію в країні (50%), або взагалі неприпустима в умовах воєнного стану (13%). Водночас в особі 31% українців, які вважають, що вже зараз критика має бути жорсткою і безкомпромісною, існує певний потенціал ініціювання політичної боротьби [*Ставлення українців до критики дій влади...*, 2024].

Невисока конфліктність вітчизняного політичного поля підтримується низькою активністю його найбільш впливових у довоєнний час акторів, а також низьким рівнем довіри до тих із них, які за призначенням повинні виконувати роль політичних організаторів мас. Приміром, на початок 2024 року не довіряли політичним партіям загалом 72%, а профспілкам 43% опитаних. [Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади..., 2024]. Навіть політичну опору президента, його партію "Слуга народу", попри високу довіру особисто до нього, скоріше або дуже погано у черні 2024 року оцінювали 55% респондентів і тільки 7% позитивно [5-річчя президентства Володимира Зеленського].

Не бачить більшості українців і явного лідера опозиції, який міг би очолити політичний рух проти чинної влади. Згідно з результатами опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології і Центром Разумкова у лютому та березні 2024 року, із відомих довоєнних політиків найбільший рейтинг як вірогідний лідер опозиції має попередній президент П. Порошенко (26%), але після нищівного фіаско на президентських виборах 2019 року його політичне відродження залишається під запитанням, а процентні рейтинги інших відомих політичних акторів наближені до нуля – приміром, Д. Разумкова – 7%, Ю. Тимошенко – 5%, Ю. Бойка – 2%. Та й рівень довіри до більшості відомих довоєнних і нинішніх політиків є невисоким [Кого українці вважають лідером опозиції..., 2024; Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади..., 2024].

Навіть на запитання про безконфліктну альтернативу опозиційному руху у вигляді гіпотетичного уряду національної єдності у складі представників партій "Слуга народу", "Європейська Солідарність", "Батьківщина" і "Голос" не набралось критичної більшості однакових відповідей – позитивно оцінили ідею 37%, нейтрально – 38%, негативно – 19%. Три чверті опитаних не змогли відповісти на запитання, кого вони хотіли б бачити на чолі такого уряду [Ставлення до створення уряду національної єдності..., 2023].

Між тим, створення уряду національної єдності могло би стати інструментом консолідації населення навколо не тільки

президента і його партії, а й навколо політичного класу країни загалом. Але з боку політиків лунають відверті сумніви щодо готовності президента відмовитися від концентрації влади в його руках [Віталій Кличко: Президенту доведеться..., 2024].

Загальна суспільно-політична атмосфера у країні і стан її політичного поля, з одного боку, дають підстави вважати виникнення соціальних і політичних конфліктів серед населення, солідарного у протистоянні ворогу і об'єданого заради наближення перемоги навколо правлячого режиму, майже неможливим. З іншого боку, політична історія багатьох народів сповнена прикладами, коли саме у воєнний час конфліктогенні питання, породжені наявністю об'єктивно зумовлених протиріч розвитку, спливають на поверхню суспільного життя і стають не тільки темами гострої полеміки, а й каталізаторами силових способів розв'язання зумовлених ними проблем.

Статусні домагання політичних акторів. Анабіотичний стан політичного поля під час війни практично знімає з порядку денного статусний конфлікт, який полягає у боротьбі за владу. Але це аж ніяк не виключає рудиментарного продовження супутника політичної боротьби – домагання політичними акторами кращого статусу. Хай не у вигляді мандата на політичне управління країною, то хоча у збільшенні можливості впливати на правлячий режим. Приводи для початку боротьби за статус дає сам воєнний час, коли правляча політична сила немає ресурсів для вирішення усіх питань і змушена віддавати пріоритети найбільш пекучим з них, надаючи простір для власної критики з інших питань. Виявлення ж опозицією при цьому владних рішень, які можуть трактуватися як невдалі, логічно підвищує її аргументи щодо збільшення її повноважень у контролі за владою. Перебіг вітчизняних політичних подій дає цьому не один приклад. Так, висунення звинувачень у хабарництві народному депутату із правлячої фракції "Слуга народу" Миколі Задорожньому, перед тим призначеному головою Тимчасової слідчої комісії з питання корупційного витрачання благодійних коштів, зібраних на відновлення зруйнованої дитячої лікарні, дало підставі опозиції відновити

питання про запровадження практики призначень на посади голів ТСК представників опозиційних фракцій [Ірина Геращенко: головою ТСК..., 2024]. У ширшому сенсі питання контролю за витрачанням бюджетних коштів розглядається опозицією як більш широке питання підвищення контрольної функції парламенту. Тим більше, що, з позиції парламентської меншості, зосередження влади у країні в руках однієї політичної сили, якою є "Слуга народу", не принесло успіху у подоланні корупції і зловживань владою [Ірина Геращенко: парламент має..., 2024].

Опозиції важливо зберегти не тільки свій формальний статус парламентської меншості, а й можливість бути присутньою в інформаційному полі країни. В цьому сенсі цілком логічні були претензії "Європейської Солідарності" до влади з приводу демонтажу вітальних бордів фонду імені свого лідера П. Порошенка до дня Незалежності зі слоганами "Незалежність: Армія. Мова. Віра" і "Незалежність: ЄС. НАТО. Україна". Акція влади була розцінена як намір викреслити опозицію із інформаційного поля, як аналогія "фірмового російського стилю", як знищення усього, "що не вписується в картинку тотально керованого страхом світу", де відсутні опозиція, незалежні телеканали, а є один телеканал і "один суцільний Марафон" [Вікторія Сюмар. Владі дуже хочеться..., 2024].

Для набуття неформального статусу "контролера влади" опозиція, що цілком логічно, розгортає викриття різних фінансових схем, які, з її погляду, є корупційними і, до того ж, зумовленими або бездіяльністю, або потуранням влади. В цьому відношенні характерною була заява опозиційних народних депутатів про бездарність державного управління, яка ілюструється наслідками схем постачання неякісних аптек і кровоспинних турнікетів бійцям ЗСУ на фронті. Корупційний характер процедури постачання аптек і турнікетів опозиція доводила тим, що в той час, як на складах Командування медичної служби зберігається понад 150 тисяч якісних аптек з якісними комплектуючими, що відповідають стандартам НАТО, які були передані Міністерству оборони України одним із благодійних німецьких фондів, постачання таких матеріалів дозволялися компаніям, які мали зв'язки з

Відділом закупівель Управління медичного постачання КМС [Ірина Фріз: *Дії Командування медичних сил...*, 2023].

Паралельно з викриттям масштабної корупції в Україні опозиція розгортає критику судової системи як одного з головних винуватців безкарності корупціонерів. Звинувачення на адресу судової системи переносяться на правлячий режим, насамперед на Офіс президента, який, за словами народної депутатки від "Європейської Солідарності" Софії Федина, "керує судами направо і наліво і заставляє суди скакати як зайчики, який суддям спускає зверху розпорядження, а судді навіть порушують закон, аби тільки не образити Банкову". У критиці ж судового переслідування ("цькування") деяких відомих військових, чим послаблюється обороноздатність держави, не важко розгледіти намір викликати з боку ЗСУ недовіру до влади [Софія Федина: *влада 5 років обнуляє...*, 2024].

Аналогічні мотиви можна розгледіти і в заявах представників опозиції про марність очікувань якоїсь активно і самостійної роботи Кабміну після змін у його складі, що мали місце у серпні 2024 року. Аргументом для такого загального висновку стала суб'єктивна оцінка народною депутаткою із фракції "ГОЛОС" Юлією Клименко факту переведення Заступника голови Офісу президента Олексія Кулеби на посаду віцепрем'єр-міністра з відновлення України – міністра розвитку громад та територій як продовження практики переміщення одних і тих самих кадрів [У чинному уряді немає нікого..., 2024].

Відсутність у своїх руках реальних можливостей визначати курс країни опозиція розраховує компенсувати участю у виконавчій владі, що вбачається їй цілком можливим у рамках уряду національної єдності, ідея якого висловлювалася низкою політиків. Одним з протагоністів ідеї виступила колишній Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко. У її аргументах на користь ідеї уряду національної єдності сконцентровані найбільш повторювані звинувачення у бік правлячого режиму – кризовий стан країни, непрофесіоналізм і безвідповідальність людей, які опинилися при владі, що спричинило безлад і хаос у кожній сфері життя країни, перетворення провладної більшості в парламенті на

обслуговуючий персонал, повна руйнація системи державного управління та інституту парламентаризму, що ілюструється ігноруванням правлячим режимом засідань Верховної Ради. За словами самої Ю. Тимошенко, "Парламентаризм вбитий настільки глибоко, що я навіть не уявляю, скільки років потрібно буде для того, щоб відновити нормальне існування державного управління" [Юлія Тимошенко: *Україні потрібні...*, 2024].

Вірогідність ресурсного конфлікту. Фактором, який найчастіше спричиняє політичні конфлікти, є невдоволення населення розподілом "суспільного пирога". Зазвичай справедливість / несправедливість розподілу оцінюється громадянами за рівнем власного (сімейного) добробуту.

У грудні 2023 року оцінки цього рівня за критерієм "дуже" або "досить поганий" – "не поганий і не добрий" – "добрий" або "дуже добрий" становили у січні 2024 р., відповідно, 32%, 52% і 12,5% і статистично майже не змінилися за час від лютого–березня 2023 року, хоча і зменшилася до 31% частка тих, хто сподівався, що добробут його родини протягом найближчих 2-3 років поліпшиться. З іншого боку, певний оптимізм щодо майбутнього не в змозі зменшити психологічну невпевненість громадян стосовно сьогодення. На лютий 2024 року показники соціального самопочуття українців, від характеру якого значно залежить характер їх політичного реагування на зміни у соціальному стані, становили у середньому 7 балів, але при цьому 49% були на рівні 8–10 балів* [Оцінка ситуації в економічній сфері..., 2024].

Особливу небезпеку для політичної стабільності становлять підозри громадян щодо несправедливого розподілу суспільних ресурсів через зловживання владою своїми повноваженнями і можливостями. Підозри найлегше розвіюються транспарентністю доходів представників влади у формі відкритого оприлюднення ними своїх податкових декларацій. Певним тестом на перевірку готовності влади щодо відкритості стало обговорення восени 2023 року у Верховній Раді проєкту закону "Про внесення змін до

* За десятибальною шкалою, де 0 означає максимальний рівень спокою, упевненості, а 10 відповідає максимальному рівню паніки, страху, невпевненості.

деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану", на ухваленні якого наполягали зарубіжні партнери України. Внесена групою депутатів поправка про негайне відкриття реєстру декларацій не набрала необхідної кількості голосів народних депутатів, відповідно, ухвалений закон залишав реєстр закритим протягом наступного року. Аналогічною була доля поправки, запропонованої політичною опозицією, про декларування керівництва Офісу президента, заступників, радників та уповноважених президента [Рух ЧЕСНО: *найменше поправку...*, 2023]. Зрозуміло, що у разі, якщо провал поправок буде масово сприйнятий як достовірність підозр у зловживаннях з боку урядовців, то у політичному плані під підозру потрапить президентська більшість у парламенті, яку звикли вважати слухняним виконавцем волі президента та його Офісу.

Війна вимагає соціальних обмежень, готовність до яких декларує більшість опитаних соціологами українців. Тим не менше, опозиція завжди має шанс викликати у них невдоволення владою, коли йдеться про ті обмеження, які стосуються їхнього повсякденного життя. Такого роду тактику опозиція застосувала з приводу підняття акцизів на пальне. Ще на етапі обговорення відповідного законопроєкту лідер "Європейської Солідарності" П. Порошенко вказав на ті його положення, які негативно відіб'ються на соціальному та економічному становищі і пересічних громадян, і бізнесменів – занепад малого бізнесу, який користується дизельними та бензиновими генераторами, подорожчання постачання енергоресурсів Збройним силам [Підвищення акцизу на пальне – *удар по...*, 2024]. Нові аргументи "Європейської Солідарності", вже після набуття законом чинності, полягали у припущеннях про підвищення вартості усіх товарів, у ризиках фізичного виживання для сімей, які користуються скрапленим газом [Южаніна *жорстко розкритикувала...*, 2024].

Потенціал майбутніх політичних суперечностей може таїти в собі питання пошуку ресурсів відновлення України по завершенні

війни та їх використання. Країна, яка стала жертвою агресії і вижила тільки завдяки зарубіжній зброї, за звичайною державницькою логікою, має з настанням миру насамперед подбати про зміцнення свого оборонного комплексу – усіх родів збройних сил, військової промисловості, наукових і конструкторських розробок військового призначення, не говорячи про створення соціальних умов для військовослужбовців і ветеранів війни. Вирішення цих питань має відбуватися паралельно з іншими не менш значущими питаннями відбудови усього зруйнованого, медичної і психологічної реабілітації постраждалих, соціальних компенсацій тощо.

Проведені соціологічні опитування дають уявлення про нинішні настрої громадян щодо зміцнення військової потужності країни. Приміром, на питання про можливість довгострокового пріоритету державного бюджету на користь посилення сектору безпеки і оборони 67% опитаних відповіли позитивно, 16% нейтрально і тільки 7% негативно. При цьому близькими були частки відповідей і на запитання про військові пріоритети у бюджетах місцевих громад. Разом з тим, патріотизм стає стриманішим, коли стоїть вибір між військовими витратами і сімейним бюджетом – близько 50% не готові до збільшення витрат на оборону, якщо це негативно вплине на добробут сім'ї. Аналогічні настрої і у питанні про доцільність витрат громад на утримання добровільних формувань у воєнний і мирний час? Якщо з доцільністю таких витрат у воєнний час погоджуються 80% респондентів, то у мирний час лише близько 10%. Більш позитивне – на рівні 63% – ставлення до витрат у мирний час на добровільні формування цивільного захисту, підтримка яких потрібна під час пожеж, стихійних лих, руйнувань тощо [*Трудові ресурси для повоєнного відновлення України...*, 2024].

Свою частку суспільного пирога більшість людей отримує у вигляді заробітної плати, відповідно, місцем людини у трудових ресурсах значною мірою зумовлюється і її політичний настрій, і її політична поведінка. Зараз в Україні є симптоми формування соціального прошарку, байдужого до свого трудового статусу. Люди такого роду найохочіше відгукуються на гасла політичного популізму і вірять, що радикальна зміна влади або взагалі

суспільно-політичного ладу так само радикально поліпшить їхнє життя. Зараз 60% непрацюючих українців не планують і в принципі не готові до роботи. Серед усіх, хто шукає роботу, більше половини скаржаться на недостатній рівень оплати праці, на відсутність для них роботи за фахом, а більше третини – на відсутність у них самих фахового рівня, відповідного вимогам на ринку праці. Що ж до тих, хто орієнтований на роботу, то вони вимагають насамперед гідного рівня заробітної плати (89% опитаних), а також різною мірою додаткових соціальних пільг, привілеїв, гарантій збереження робочого місця, комфортних умов, кар'єрних перспектив тощо [*Трудові ресурси для повоєнного відновлення України...*, 2024].

Ресурсна тема в Україні знано ширша, ніж питання розподілу суспільного пирога. Війна завдає гігантської шкоди природним ресурсам, і з приводу окремих сюжетів екологічної політики можуть виникати гострі полеміки фахівців. Уже зараз висловлені дві протилежні точки зору стосовно майбутньої долі зруйнованої Каховської ГЕС. Ті, хто виступає проти її відбудови, посиляються на поширену у західному світі практику відновлення "природності річок", яка передбачає навіть навмисне руйнування дамб. Відновивши ГЕС, Україна може втратити шанс відновити унікальний Великий Луг, відродити на території площею майже 200 тисяч гектарів екосистеми українського степу, луків і заплавних лісів. Контраргументи енергетиків полягають у тому, що Каховська ГЕС дуже потрібна для України з погляду на її додаткові "маневрові потужності", що дають змогу регулювати споживання електроенергії в системі. Крім того, вона дає "чисту енергію", тобто таку, яка не супроводжується забрудненням довкілля. Без Каховського водосховища великі підприємства Дніпропетровщини не зможуть працювати навіть на 50% своєї потужності. Додатковий аргумент висунуто Адміністрацією судноплавства: без Каховського шлюзу, який був крайнім дніпровським шлюзом, що випускав судна в бік відкритого моря, фактично буде перекрито ворота для українського експорту [*Чи потрібно відновлювати...*, 2023]. Не важко передбачити, що і відбудова Каховської ГЕС, і

збереження нинішнього стану справ навколо неї відкривають можливості для використання державних і природних ресурсів різними сегментами бізнесу, і конкуренція між ними може стати благодатною темою для політиків у плані впливу на владу.

Конфліктогенність релігійних і мовних питань. Ресурсні конфлікти є найчастішими у суспільних стосунках, але все ж таки є легше узгоджуваними, порівняно з конфліктами ціннісними. Із кола ціннісних проблем, присутніх в Україні, весь період до початку війни найбільш обговорюваними були церковна і мовна. Складність розв'язання першої з них полягала у тому, що від проголошення незалежності зі зростанням кількості декларативно і по-справжньому віруючих українців (їхня кількість наприкінці 2021 року становила, за соціологічними опитуваннями, 68% і зросла до 74% у листопаді 2022 року, хоча і знизилася до 75,5% у листопаді 2023 року) місце їхніх церковних організацій у процесі державотворення не у всьому співпадало з політикою європейсько орієнтованих правлячих режимів. Насамперед і найбільше це стосувалося Української православної церкви (Московський патріархат), яка залишалася під домінуванням Російської православної церкви і перебувала з нею у молитовному єднанні, тобто була змушена як не прямо, то приховано солідаризуватися з нею щодо того благословення, яке РПЦ надавало кремлівській політиці, у т. ч. щодо України. Проблема посилювалася тим, що УПЦ (МП) мала тривалий час найбільшу частку вірних із середовища православних (усього до цієї конфесії зараховував себе 61% віруючих українців). Незважаючи на зменшення кількості вірних УПЦ (МП) з 24% у 2010 році до 13% у 2021 році, до повномасштабної війни вона залишалася центром тяжіння для значної кількості православних українців, на яких мала можливість справляти не тільки духовний, а й політико-ідеологічний вплив. Лише з початком війни зросла частка вірних ПЦУ (до 36% у 2022 році і до 42% у 2023 році) і, навпаки, впала до 6% частка вірних УПЦ (МП).

Церква взагалі користується у населення України високим ступенем довіри, хоча її рівень і впав протягом 2010–2023 років від 72,5% до 59%. Відповідно, присутність церковної організації,

хай і з невеликою часткою вірних, традиційно лояльної до церкви ворога, не припиняла викликати занепокоєння у правлячого режиму. Не заспокоювало і те, що 59% опитаних соціологами мешканців країни відзначали спокійний характер відносин між прихильниками різних конфесій у своїх місцевостях – лише 3% оцінили їх як конфліктні і 8% як напружені. Можливо, таким настроєм сприяє й те, що релігійність більшості віруючих є декларативною, обрядовою, адже членство у тій або іншій релігійній громаді у 2023 році підтвердили тільки 24% опитаних.

Занепокоєння влади присутністю у країні "політично ненадійної" церкви перенеслося і на суспільні настрої, чому сприяла сама атмосфера війни, природна ненависть не лише до ворога, а й до усіх, хто має репутацію його колаборанта. На кінець 2023 року частка опитаних українців, які вважали, що Російська православна церква та патріарх Московський Кирило заохочують та підтримують агресію Росії проти України, досягла 65%, що не могло не позначитися на ставленні до діяльності релігійних організацій та об'єднань, керівний центр яких перебуває в державі, що вчинила військову агресію проти України – їх заборону підтримували 71% [*Рівень релігійності і...*, 2023].

Не було сумнівів, що такі настрої стосувалися насамперед УПЦ (МП). Ще у травні 2023 року, за даними КМІС, частка українців, які підтримували втручання держави в її діяльність, досягла 85%, а частка тих, хто підтримував її заборону на території України, становила 66%. Тільки 19% виступали за дещо "м'якший" підхід – встановлення державного контролю та нагляду, замість повної заборони, і ще менше (6%) виступали проти втручання у її діяльність. [*Якою має бути політика влади...*, 2023]. На кінець року настрої населення практично не змінилися: 55,5% підтримували думку про заборону УПЦ (МП), 12% – про примушування її до злиття з ПЦУ і лише 4,55% – про повну свободу її діяльності, а 12% – про надання їй можливості для діяльності на певних умовах [*Рівень релігійності...*, 2023].

За такого розкладу суспільних думок не викликає подиву, що у країні не викликало масових заперечень ухвалення у 2024 році

Верховною Радою закону про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій, яким передбачена можливість заборони тих організацій, чиї керівні центри перебувають на території країни-агресорки, причому усім було зрозуміло, що у цій частині закон стосується насамперед УПЦ (МП). Якщо виходити із масових настроїв на момент проведення опитувань, то і ухвалення закону, і заборона УПЦ (МП), якщо це реально станеться, не віщують гострої політичної кризи і, тим більше, конфліктів. Разом з тим, не варто оминати увагою те, що настрої можуть змінюватися під впливом певних пропагандистських зусиль, а в українському політичному полі присутня, хай поки що і не численна, група послідовних противників державного втручання у діяльність церков, тим більше у репресивній формі, яка опосередковано солідарна з тими, хто зберігає проросійський сентимент. Ще на етапі першого читання законопроекту з'явилась інформація про його противників у Верховній Раді, навіть у правлячій фракції. Крім того, на етапі прийняття законопроекту до розгляду окреслилися протилежні позиції між прихильниками негайної, пряму, заборони УПЦ (МП) і прихильниками "м'якшого" поводження з нею [Червоненко, 2023]. Ухваленням закону були певною мірою "обеззброєні" і симпатичні, і радикальні антипатичні УПЦ (МП), але компромісний характер цього правового акта може у майбутньому підтвердити загальновідому формулу – що компроміс, це ситуація, з якої кожна із його сторін виходить не уповні задоволеною. У майбутньому, у мирних умовах не виключені спроби сьогоденних сторін компромісу досягти повного задоволення своїх інтересів через реанімацію політичного конфлікту під приводом повного забезпечення права людини на свободу сумління.

Іншим конфліктогенним у довоєнний час було питання про статус російської мови в Україні. Слід пам'ятати, що від початку незалежності ті, хто вимагав надання російській мові статусу другої державної, обґрунтовували це не тільки мовною звичкою великого сегменту населення, а й тим, що російською мовою обслуговується величезний культурний пласт, який становить для

цього сегмента духовну цінність. У цьому сенсі дуже цікавим є тривале, що почалося з 1997 року, опитування, проведене КМІСом. Від цього першого опитування по 2024 рік частки тих, хто вважає, що російську мову треба або 1) усунути з офіційного спілкування у всій Україні, або 2) зробити другою офіційною мовою лише в тих областях, більшість населення яких цього бажає, або 3) зробити другою державною мовою в Україні, змінилися показниками відповідних відповідей 18%–36%–39% і 66%–24%–3%. Навіть після державної заборони на присутність російськомовного продукту у вітчизняному культурному і медійному просторі 84% серед українців у цілому і зокрема 81% серед російськомовних громадян визнали, що утисків російськомовного населення в Україні немає. Зниження ціннісного значення російської мови для українців ілюструється і тим фактом, що після російського вторгнення зросла до 52% частка тих, хто вважає, що вивчення російської мови має бути повністю вилучене зі школи [Чи зазнають російськомовні..., 2023; Динаміка ставлення до статусу російської мови..., 2024].

У такій суспільній атмосфері влада може не побоюватися негативних для себе наслідків від ухваленого нею вже на початку агресії Закону "Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення обмежень на ввезення та розповсюдження видавничої продукції, що стосується держави-агресора, Республіки Білорусь, тимчасово окупованої території України", яким заборонено ввезення і розповсюдження в Україні видавничої продукції з РФ, Білорусі, тимчасово окупованих територій України, посилено обмеження щодо ввезення і розповсюдження видавничої продукції антиукраїнського змісту, недопущення руйнівного впливу Росії на український книжковий ринок зсередини. Відмова від мови ворога є цілком виправданою у роки війни. Але у мирний час, коли для відбудови знадобиться багатовекторність господарських зв'язків, потреба у знанні російської мови може суттєво зрости, чим може бути реанімованою дискусія про її статус в Україні.

Висновки

Війна, що її нав'язала нам РФ, підтверджує, що підчас неї правлячий режим наражається на безліч проблем не тільки суто воєнного, а й соціального, економічного, морально-політичного плану. Від того, як вони вирішуватимуться, буде залежати його майбутня політична доля. Природне для воєнного стану падіння майже до нуля боротьби у середині політичного поля країни відкриває режиму можливості максимальної централізації влади і зосередження у своїх руках важелів управління. Готовність населення до "гуртування навколо прапора" викликає і його згоду на певний відхід від традиційних демократичних практик. Разом з тим, саме під час війни накопичується втома від соціальних обмежень, від психологічних і моральних стресів і формується потенціал політичного протесту, який може бути використаний політичною опозицією.

По завершенні війни правлячій політичній силі і її лідеру, який на посаді президента очолював боротьбу з ворогом, доведеться вирішувати дилему – спробувати зберегти модель воєнного правління на час відбудови чи повністю повернутися до норм класичної демократії і тим самим відкрити шляхи для політичної конкуренції, а відтак і для критики на свою адресу, вислуховуючи звинувачення у всіх випробуваннях, що випали на долю населення під час війни. Мало реально, що режим дозволить собі піти першим шляхом, хай навіть і збереже за собою дирижистську функцію під час проведення відбудовних проєктів. Повного повернення країни до конституційного ладу вимагатимуть не тільки опозиція і політично свідомі та активна частина населення, а й зарубіжні союзники, які спонсорували боротьбу українців насамперед як боротьбу за демократію проти авторитаризму. Про імператив повернення України до конституційного ладу і до процедур демократичного здобуття влади вони нагадували правлячому режиму і під час війни виступами у пресі відомих аналітиків, близьких до владних кіл західних країн. Навіть захоплюючись лідерством українського президента, вони прямо вказували на необхідність відновлення умов для повоєнної ротації

влади, про небезпеку спокуси авторитарної влади, чому сприяють такі специфічні особливості українського політичного життя, як патерналізм, непотизм, хабарництво, схильність політичного класу країни до корупції та надавання переваги особистим зв'язкам над демократичними інститутами, що мало узгоджується з курсом євроінтеграційних реформ [Hale & Onuch, 2023].

В очікуванні політичних проблем, які може принести повномасштабне відновлення демократії, правлячому режиму доведеться вдаватися до тактики вибору між більшим і меншим злом – спрямовувати ресурси або на соціальну підтримку виснаженого війною населення, або на максимальне забезпечення виснажених втратами збройних сил. Ефективність тактики визначатиметься як масштабами зовнішньої підтримки, так і здатністю створити прозорий механізм справедливого розподілу ресурсів країни. Іншим тактичним прийомом може бути "розпилення відповідальності" створенням уряду національної єдності. Але, по-перше, для правлячого режиму це означатиме деконцентрацію влади, тобто втрату того, до чого він уже звик, а по-друге, допущення опозиції до тіньової сторони політики воєнного часу може винести на поверхню факти, які легко використати проти чинної влади.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМА ДЕОКУПАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І ПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА КРАЇНИ

Прогнозування деокупації тимчасово окупованих Російською Федерацією українських територій (ТОТ) має бути здійснене із обов'язковим урахуванням часу та масштабів звільнення українських земель від ворога. Звичайно, українські громадяни воліли б, щоб Україна реалізувала можливість повністю звільнити тимчасово окуповані РФ території і вийти на кордони 1991 року. Однак вигнання агресора не може відбутися одномоментно. Звільнення тимчасово окупованих Росією українських земель буде забезпечене шляхом здійснення низки успішних контрнаступів, а також завдяки скоординованим дипломатичним зусиллям України та її міжнародних партнерів.

Тривалість процесу деокупації буде залежати від результативності дій Збройних сил України, характеру та масштабів зовнішньої допомоги Україні, реалізації зовнішньої політики провідними гравцями на світовій політичній арені, а також від здатності Російської Федерації продовжувати війну, у тому числі й у випадку, якщо Україні вдасться звільнити від ворога усі свої території. Останнє твердження пов'язане із можливістю РФ продовжувати бойові дії, наприклад, шляхом регулярних ракетно-артилерійських обстрілів України з території Росії, а також за використання ракетноносіїв зі складу російського Чорноморського флоту.

На сучасний момент Україна значною мірою залежить від фінансової та матеріальної підтримки своїх зарубіжних партнерів, чия позиція може вирішальним чином позначитися на участі України у переговорному процесі, у тому числі й за участі у ньому Російської Федерації. Така залежність поряд із помітним прагненням низки зарубіжних партнерів України прискорити завершення сучасної російсько-української війни може суттєво вплинути на визначення засобів та термінів деокупації тимчасово окупованих РФ українських територій.

Поступовість процесу деокупації передбачає моделювання розвитку подій принаймні у двох варіантах: перший варіант – деокупація частини тимчасово окупованих територій, другий варіант – деокупація всієї території України із відновленням територіальної цілісності держави.

Процес деокупації має розглядатися не лише як очищення тимчасово окупованих територій від окупаційних військ із механічним відновленням роботи українських органів влади та місцевого самоврядування, а як комплекс заходів, який би унеможливив у майбутньому прояви сепаратизму та іредентизму, а також сприяв економічній інтеграції деокупованих територій у модернізований на основі деолігархізації господарський механізм України. Забезпечення такого комплексу дій може відбуватися на основі реалізації державної стратегії відновлення державної влади та реінтеграції населення деокупованих територій. Ідеться про систему науково обґрунтованих дій, які держава має вжити для формування нормативної бази деокупації, її матеріально-фінансового та інформаційного забезпечення із врахуванням досвіду здійснення відповідних заходів на деокупованих територіях Київської, Харківської та Херсонської областей, які були звільнені унаслідок успішних дій ЗСУ у 2022 р.

Стабілізаційні заходи на звільнених від агресора територіях мають включати обов'язкове гуманітарне розмінування, максимальне убезпечення від дистанційного мінування, виявлення та знешкодження залишків ворожих підрозділів (у тому числі й залишених ворогом диверсійних груп), протидію місцевим колаборантам, які з тих чи інших причин залишаються на деокупованій території. На деокупованих територіях також має бути відновлена робота українського телебачення і радіомовлення, операторів українського мобільного зв'язку та друкованих засобів масової інформації.

Українським важливим видається визначення політики держави стосовно осіб, які незаконно перетнули державний кордон України після 1991 р. і перебувають або проживають на деокупованих територіях, не висловлюючи бажання повернутися до Російської

Федерації або інших країн, звідки вони прибули на територію України.

Соціально-економічні аспекти деокупації. Залежність України від іноземної допомоги, потрібної для забезпечення стійкого економічного зростання із розбудовою модерної циркулярної економіки на основі енергозберігаючих технологій, визначатиме умови формування як внутрішньо-українського конкурентного середовища, так і деяких позицій України у конкурентній боротьбі на світовому ринку. Така залежність може зумовити різке скорочення впливу вітчизняних великих фінансово-промислових груп (ФПГ) на формування пріоритетів соціально-економічного розвитку держави. Модель економічного розвитку із пріоритетом захисту інтересів українського великого бізнесу, найбільш вірогідно, поступиться зростанням впливу іноземних корпорацій за збільшення економічної потужності вітчизняного малого та середнього бізнесу, який є важливою економічною основою зміцнення українського громадянського суспільства. Зацікавленість у зростанні українського малого та середнього бізнесу досить вигідна іноземним великим підприємцям, які у такий спосіб забезпечують ринок збуту для низки своїх товарів.

Певне послаблення в умовах повномасштабного російського воєнного вторгнення частини українських великих фінансово-промислових груп, які сформувалися наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років, зовсім не означає ліквідації вітчизняного олігархату як учасника економічної діяльності. Зміцнення позицій деяких нових впливових економічних гравців, які набули ваги останнім часом, може стати вагомим чинником, який зумовить дрейф влади у бік захисту інтересів новоутворених великих ФПГ. Такий захист може бути зумовлений конкурентним протистоянням із зарубіжними корпораціями, але великі сумніви викликає його успішність на далеку перспективу, особливо якщо взяти до уваги логістичну залежність від дій іноземних партнерів, значні руйнування енергетичної структури України, нестачу трудових ресурсів та значно менші інвестиційні можливості.

Водночас після завершення російсько-української війни Україна може зацікавити іноземних інвесторів, які мають інтерес,

наприклад, до видобутку сланцевого газу, розвитку сільськогосподарського виробництва, ІТ-технологій та розміщення потужностей по виробництву зброї і військового спорядження. І хоча в українському суспільстві набуло поширення переконання у тому, що іноземні інвестори "повинні" відновити економіку України, зарубіжні інвестиції певний час перш за все будуть зорієнтовані на забезпечення інвесторам максимальних прибутків у короткостроковій перспективі. Іноземні інвестиції, розраховані на одержання прибутків у довгостроковій перспективі, ймовірно будуть скеровані до нашої держави років через десять-п'ятнадцять після завершення бойових дій та у випадку формування прозорого та вигідного для інвесторів законодавства.

Післявоєнне розміщення виробництва на території України неодмінно має враховувати потенційні ризики, пов'язані із близькістю до кордонів / лінії розмежування із Російською Федерацією. І певний час, коли буде відбуватися очищення тимчасово окупованої території України від ворога, лінія розмежування змінюватиме свою конфігурацію. Такі зміни визначатимуть відновлення контролю над транспортними шляхами сполучення та окремими населеними пунктами. При тому відновлення транспортної мережі виступає однією із головних умов подальшого розвитку промисловості та сільського господарства звільнених територій.

З міркувань безпеки поблизу кордонів з РФ та неподалік від лінії розмежування у найближчій перспективі навряд чи доцільно будувати потужні промислові підприємства, енергогенеруючі потужності. Пріоритетом для цих місцевостей може бути розвиток сільськогосподарського виробництва, обумовлений порівняно меншою із промисловим виробництвом кількістю працівників, обсягами капіталовкладень та порівняно коротким періодом обігу капіталу. Селянські фермерські господарства із залученням до роботи у них частини демобілізованих військовослужбовців можуть на певний час стати вагомим засобом відновлення економічної діяльності та її стимулювання у суміжних галузях на територіях, де велись активні бойові дії. Однак передумовою для цього є розмінування територій та безпека працівників.

Зосередження працівників потрібної для розвитку бізнесу кваліфікації може бути забезпечене гарантуванням державою пільгових умов економічної діяльності, будівництва та отримання житла, організації транспортних перевезень тощо. Пріоритет у виборі працівників потрібно було б віддавати громадянам України, які мали досвід ведення бойових дій, оскільки вони мають певні навички та спосіб мислення, важливі для виживання у місцевості, яка була замінована, і де зберігається певний ризик повторного мінування або обстрілів. Таке твердження базується на припущенні, що армія РФ, навіть будучи витісненою з українських земель, може вдатися до їх повторного мінування у прикордонній зоні або поблизу лінії розмежування із застосуванням систем дистанційного мінування, а також до безсистемних обстрілів з метою перешкодження відновленню економічної діяльності.

Не варто скидати з рахунку й те, що частина українських територій у разі витіснення звідти військ агресора може залишитися на певний час непридатною для життя. Досвід руйнування ворогом греблі Каховського водосховища дозволяє припустити, що російська сторона може вдатися й до свідомого руйнування розміщеної у районі між Авдіївкою та Ясинуватою Донецької фільтрувальної станції, яка забезпечує водопостачання значної кількості населених пунктів. І її руйнування може спричинити масштабну екологічну катастрофу у регіоні. Небезпеку для жителів Донбасу може становити й неконтрольоване затоплення місцевих шахт, витоки небезпечних для життя та здоров'я людини хімічних речовин, а також неконтрольоване розміщення агресорами могильників на території регіону.

Можливо, що перспективні зміни поселенської структури у прикордонних з РФ областях мають включати в себе спорудження інтегрованих у систему польових укріплень спеціальних поселень для військових, значну частину населення яких будуть становити українські військові та члени їх сімей. Тим самим може бути забезпечений не лише підвищений рівень охорони кордону (державного або лінії розмежування), а й соціалізація та часткова реабілітація військовослужбовців. Військовослужбовці Збройних сил України запропонували називати такі поселення, наприклад,

"зеленими точками" (від кольору розпізнавальних стрічок на обмундируванні) та категорично висловилися проти збереження назв "спотворених радянською або іншою окупаційною владою".

У таких поселеннях мають бути розширені права місцевого самоврядування, пов'язані із організацією економічної діяльності, будівництва житла та благоустрою територій. Спеціальним поселенням для військових мають бути забезпечені розширені можливості використання на потреби місцевих громад зароблених ними коштів. Однією з умов такого використання коштів може стати зобов'язання місцевих громад військових поселень утримувати у належному стані певні ділянки захисних споруд, утворених перед тим за державний кошт.

Мешканці таких поселень могли б бути включеними до постійно діючих структур територіальної оборони. Можливо, доцільно було б визначити, що право постійного проживання у спеціальних поселеннях для військових мають виключно громадяни України [Ніколаєць, 2023, с. 64].

При тому не виключене й створення мінімум 30-кілометрової карантинної зони з релокацією вцілілих підприємств. Один із перспективних планів розвитку територій Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України передбачає саме це.

Перенесення значної частини виробничих потужностей можливе також з територій на південь від Херсона, з південних частин Луганської та Донецької областей, прикордонних частин Харківської, Сумської, Чернігівської областей. Найбільш вірогідно, що відновлення вугільної промисловості Донбасу буде нерентабельним, а тому відбудова частини населених пунктів цього регіону, заснованих як шахтарські поселення, може виявитися економічно необґрунтованою.

Неминуча масштабна релокація виробництва буде тягнути за собою зміни поселенської структури населення України. На початку літа 2024 р. українські демографи визначили Київ, Львів, Одесу, Дніпро, Харків та наразі тимчасово окупований Донецьк як основну ланку опорного каркасу післявоєнного розселення громадян (метрополіси).

Концентрація у метрополісах економічної діяльності, фінансових ресурсів, вищих навчальних закладів та транспортних хабів може сприяти підвищенню рівня життя їх жителів. Досить привабливими вбачаються метрополіси і з погляду перспективної реалізації інноваційних проєктів, оскільки потенційно вони здатні приваблювати активну молодь та висококласних спеціалістів, формуючи динамічний ринок праці. Інвестування у розвиток метрополісів може стати акселератором для прискорення економічного розвитку прилеглих територій за умови врахування їх науково обґрунтованої екологічної ємності, а також одним із засобів підвищення рівня народжуваності населення.

Розростання метрополісів відбуватиметься шляхом поглинання прилеглих населених пунктів попри визначені межі територіальних громад. Збільшення площі метрополісів та потреби у розміщенні додаткових виробничих потужностей потягнуть за собою необхідність перерозподілу низки земельних ділянок у межах деяких територіальних громад. Такий перерозподіл повинен відбуватися на основі довгострокових державних перспективних планів розміщення та розвитку виробництва. Держава має докласти зусиль для того, щоб процес післявоєнного розміщення виробництва (у тому числі й з урахуванням вимог зарубіжних інвесторів) не став предметом конкурентної боротьби між окремими українськими регіонами, оскільки у такому разі регіональні інтереси можуть зашкодити загальнодержавним.

Окремі прояви конкуренції між областями за зосередження кваліфікованих працівників спостерігаються вже зараз і проявляються не лише у прискореному будівництві житла для внутрішньо переміщених осіб, їх кредитуванні, а й у наданні пільг у разі релокації підприємств. У останньому випадку пріоритетними умовами для підприємств виступає надання земельних ділянок під розміщення виробничих приміщень, складів та точок реалізації товарів.

Масштаби внутрішньої трудової міграції в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ виявили невиваженість тез про "розколотість" України, про "існування принципових відмінностей між східноукраїнським та західноукраїнським населенням". За даними ООН, кількість внутрішньо переміщених осіб восени

2022 р. становила 6,243 млн осіб [Ситуація з біженцями в Україні, 2022], за даними Міністерства соціальної політики України – 4,6 млн осіб [Дарина Марчак..., 2022], згідно з даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій – 7,7 млн [Міністерство з питань реінтеграції, 2022], відсутність масштабних конфліктів на соціальному, побутовому і релігійному ґрунті свідчить про можливість і здатність українських громадян з різних регіонів держави порозумітися один з одним.

Унаслідок цього розвиток метрополісів видається одним із дієвих засобів вирішення проблеми довготривалого розміщення внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні. На користь їх перспективного зосередження у метрополісах на перший погляд свідчить небажання частини ВПО повертатися до зруйнованих під час війни рідних міст і селищ, а також привабливість метрополісів з погляду працевлаштування. Водночас найбільша кількість внутрішньо переміщених осіб, які мають статус безробітного, сконцентрована в регіонах, територіально наближених до зони бойових дій, або у достатньо віддалених регіонах.

Для багатьох ВПО вибір місця постійного проживання буде визначений насамперед з погляду гарантування власної безпеки та безпеки своїх сімей. Тому на подальше формування метрополісів незалежно від умов та терміну завершення бойових дій, здебільшого буде впливати дієвість протиповітряної оборони та можливості її підтримання на належному рівні після завершення війни.

Водночас зосередження працездатного населення України у метрополісах не розв'яже проблему нестачі працівників, яку наша держава гостро відчуває вже в умовах продовження бойових дій. На думку директорки Інституту демографії та соціальних досліджень Е. Лібанової, Україна втратила велику частину працездатного населення та вичерпала потенціал демографічного зростання [Лібанова, 2022; *Ми можемо втратити...*, 2022]. Е. Лібанова наполягає на тому, що після завершення бойових дій до України у кращому разі може повернутися не більше половини з тих, хто змушений був шукати притулку за кордоном, а у гіршому – лише близько 30% [Лібанова, 2024].

З іншого боку, зарубіжні науковці відзначають і певні зусилля урядів окремих країн, спрямовані на те, щоб забезпечити повернення українських біженців від війни назад на батьківщину [Andrle, 2022a; Andrle, 2023]. Але, як свідчать результати сучасних академічних досліджень, близько половини з тих, хто виїхав, повертаються додому лише впродовж п'ятнадцяти років після усунення причин, які зумовили причину виїзду [Adda, Dustmann, & Gorlach 2022].

Тенденція до відмови частини українських утікачів від війни повертатися додому, а також скорочення народжуваності та втрати у війні неминуче спричинять депопуляцію населення у після-воєнній Україні [Лібанова, 2023]. При тому загроза депопуляції, на думку Е. Лібанової, не буде залежати від того, чи вдасться повернути додому українських утікачів від війни, які виїхали за кордон.

Разом з тим, як відзначив Дж. Андре, українці не мають перешкод для повернення через етнічні чистки чи встановлення диктаторського режиму у власній країні. І якщо вони вирішать повернутися, то українська влада не повинна цьому перешкоджати, що спростить повернення до "демократичної держави з інклюзивно мислячим громадянським суспільством" [Andrle, 2023]. З огляду на це держава не повинна чинити перешкоди на шляху повернення українських біженців від війни. Тим більше, що значна частина з них не припиняє дистанційно працювати на навчальні заклади, підприємства чи фірми, що розміщені в Україні. І різноманітні перешкоди організації такої дистанційної роботи однозначно не сприятимуть поверненню українців з-за кордону.

На відміну від зовнішніх трудових мігрантів, які цілеспрямовано шукають роботу, ті, хто був змушений залишити рідні домівки через війну, переважно не готові до роботи на новому місці через відсутність потрібних навичок, мовний бар'єр, травми від війни тощо. Як свідчить зарубіжний досвід, такі особи приносять більше користі економіці рідної країни після повернення [Van Houte, M., & Tine, D., 2008].

Думка про те, що держава не має перешкоджати поверненню українських біженців від війни, заслуговує на увагу також з огляду на те, що повернення хоча б частини тих, хто виїхав, сприятиме

скороченню кількості зовнішніх трудових мігрантів, яких Україна буде змушена залучати до роботи для післявоєнного відновлення. Тим більше, що їх кількість може виявитися достатньо великою. Е. Лібанова, наприклад, стверджує про необхідність залучати близько 300000 мігрантів для забезпечення післявоєнної відбудови України [Лібанова, 2023].

Залучення до роботи в Україні зовнішніх трудових мігрантів може зацікавити українські великі фінансово-промислові групи, які тривалий час використовували порівняно низьку оплату праці українських працівників для зростання своїх прибутків. Утримання більша мінімальна оплата праці в Україні за визначену платню, наприклад, у Індії може стати вагомим стимулом для тамтешніх працівників. І на тлі перспективного зростання податків для фінансування воєнних дій українські великі компанії намагатимуться мінімізувати витрати на виробництво. Тим більше, що у сучасних умовах дедалі чіткіше вимальовуються перспективи продовження війни у 2025 р. та й пізніше, що може стимулювати вітчизняних великих підприємців (особливо тих, хто працює у сфері будівництва) залучати до роботи зовнішніх трудових мігрантів, не чекаючи завершення війни.

Не варто скидати з рахунку й позицію частини європейських країн, які зосередили свою увагу на тому, щоб українські біженці від війни віком від тридцяти до сорока років відмовилися від повернення додому після завершення російсько-української війни [Bosse, 2022; Greenaway, C., Fabreau, G., & Pottie, K., 2022; Morrice, 2022]. Навряд чи варто розраховувати на повернення до України й тих, хто виїхав, утікаючи від війни до Російської Федерації. Кількість таких осіб суттєво різниться залежно від джерела інформації. У російських офіційних джерелах з цього приводу названа кількість 5–7 млн мігрантів [Чурманова, 2022]. Поряд з тим, за оцінками ООН, на кінець листопада 2022 р. кордон між Україною та РФ перетнули понад 2 млн 852 тис. українських біженців від війни [Ситуація з біженцями в Україні..., 2022]. Однак більш реальною видається цифра у 1,2 млн осіб, яких розмістили у різних регіонах Російської Федерації задля прискореної

їх асиміляції [Andrle, 2022b]. Російська влада, яка вдалася навіть до примусового вивезення на власну територію українських дітей з тимчасово окупованих територій, виявляє відверту незацікавленість у поверненні до України утікачів від війни. Йдеться зокрема і про повернення до місць постійного проживання тих, хто виїхав до РФ з територій, які незаконно були включені до складу РФ. Тимчасово окуповані райони України російська влада прагне заселити вихідцями із віддалених регіонів Росії. Їх розселення подається як "винагорода" за участь у війні проти України, а також щоб довести небажання Росії йти на будь-які поступки стосовно районів, які вдалося тимчасово захопити. На користь такої думки свідчить масове вилучення житлових приміщень у тимчасово окупованих українських містах на користь мігрантів з Російської Федерації. При тому не змогли уникнути втрати нерухомості й ті, хто у Донецьку чи Луганську підтримував російське вторгнення.

Залученню зовнішніх трудових мігрантів до роботи в Україні сприятиме й те, що після завершення війни не варто очікувати, що зарубіжні інвестори забезпечать працівникам в Україні рівень оплати праці, зіставний із середньоевропейським. Це може утримувати частину українських зовнішніх трудових мігрантів від повернення на Батьківщину. Водночас завдяки міжнародній допомозі в Україні з'явиться попит на робочу силу, який можна буде задовольнити шляхом залучення трудових мігрантів із країн, що розвиваються. А можливість їх компактного розміщення у окремих регіонах України, зокрема на Півдні та на Сході держави, для відновлення зруйнованих під час бойових дій підприємств може бути однією з умов іноземного інвестування.

Крім того, у разі реалізації масштабних планів західних партнерів із відновлення економіки іноземні фахівці обійматимуть керівні посади в царині реалізації економічних проєктів. Потенційні донори неодноразово наголошували: фінансові та матеріальні ресурси, що надаватимуть Україні, будуть використані під їхнім контролем і, скоріш за все, за їхньою участю [Потапенко, та ін., 2023].

Проте Україна ризикує зіткнутися із непорозумінням на соціальному, етнічному чи релігійному ґрунті у зв'язку із масовим прибуттям зовнішніх трудових мігрантів. Тим більше, що після

відновлення економіки частина трудових мігрантів буде намагатися залишитися в Україні, отримати громадянство або дозвіл на тривале перебування. І не виключено, що після війни такі трудові мігранти можуть сформувати вагомую частину населення на територіях, де велися активні бойові дії. А це може спровокувати конфлікти на соціально-побутовому рівні, приводом для яких стане сприйняття мігрантів як людей, які не захищали Україну, не виборювали її незалежність, але скористалися певними економічними вигодами, які постали як один із результатів зростання обсягів іноземного інвестування у розвиток економіки України.

Невиважена міграційна політика може спричинити й конфлікти із зовнішніми трудовими мігрантами в умовах, коли буде задоволене їхнє бажання селитися компактними групами. Зі світового досвіду розміщення зовнішніх трудових мігрантів випливає, що найбільш таке бажання присутнє у найменш освічених мігрантів, які схильні до споживацького ставлення до приймаючої сторони, не прагнуть підвищувати свій освітньо-кваліфікаційний рівень, приймати новий для себе спосіб життя та вивчати мову країни-рецепієнта. Тому, можливо, варто буде визначити певний освітній ценз та умови соціалізації для мігрантів, які претендують на тривале перебування на території України. Обов'язковою умовою має стати не лише вивчення ними української мови та історії нашої держави, а й запровадження державою стандартизованих перевірок рівня відповідних знань мігрантів та залучення їх до отримання базової військової підготовки.

Масштабні міграційні процеси у післявоєнній Україні можуть створити в Україні підґрунтя для формування так званої "глобальної людини", яка переймається лише власним добробутом та працевлаштуванням, не зацікавлена у розвитку та захисті країни, де вона живе, і має переконання у тому, що приймаюча сторона зобов'язана забезпечити їй прийнятні умови для життя. Це може виявитися вкрай небезпечним з огляду на збереження загрози з боку Російської Федерації навіть після завершення російсько-української війни.

Водночас виключний акцент держави на підтримці розвитку метрополісів може стати чинником, який сприятиме скороченню

сільського населення, занепаду частини поселень у сільській місцевості. Це може призвести не лише до невідгданого державі перерозподілу земель сільськогосподарського призначення, а й до поступового нівелювання впливу селян на збереження ментальності українського народу.

У таких умовах Україна може свідомо гальмувати процес реінтеграції частини тимчасово окупованих ворогом територій. Гальмування процесу реінтеграції може супроводжуватися обмеженнями часу перебування зовнішніх трудових мігрантів у певних місцевостях, визначенням термінів та умов виїзду з України тих осіб, які незаконно оселилися на українських землях з 2014 р. Крім того, гальмування процесу реінтеграції може бути пов'язане із неможливістю у прийнятті терміни забезпечити розмінування, формування та підтримання дієвої протиповітряної оборони, знешкодження деструктивного впливу колаборантів тощо. Реінтеграція також може бути уповільнена у тому разі, якщо бойові дії завдали шкоди навколишньому середовищу, що робить загрозливим перебування людей у окремих місцевостях.

Реалії ведення бойових дій, сучасні тенденції розвитку промисловості та сільського господарства, аналіз інтересів інвесторів переконують у тому, що післявоєнне економічне зростання буде забезпечене завдяки модернізації виробництва, розміщеного насамперед у центральних та західних областях України. При тому пріоритетними стануть саме центральноукраїнські області, потенціал зосередження працівників у яких досить високий. Передвоєнна концентрація працівників у східних областях України певний час не буде актуальною, що зумовить відповідні зміни транспортної мережі держави.

Перспективна концентрація виробництва у центральних областях України, можливе залучення до праці зростаючої кількості зовнішніх трудових мігрантів передусім для відновлення східноукраїнських областей, зростання впливу іноземного капіталу, розвиток метрополісів, збереження порівняно високих витрат на підтримання та зростання боєздатності Збройних сил України вимагатимуть комплексних заходів у політико-правовій сфері, від

ефективності яких залежатимуть терміни та дієвість заходів, спрямованих на деокупацію.

Політико-правові аспекти деокупації. Упорядкування, розвиток та охорона суспільних відносин у зв'язку зі здійсненням деокупації потребуватиме узгоджених зусиль держави та громадянського суспільства, спрямованих на досягнення оптимального балансу між справедливістю та доцільністю, який дозволить уникнути соціальної напруженості.

Україна неодноразово підкреслювала, що пріоритетом державної політики є деокупація усіх тимчасово окупованих Російською Федерацією територій. 3 вересня 2024 року Верховна Рада України схвалила постанову "Про Заяву Верховної Ради України про непохитність державної політики України щодо деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим та міста Севастополя", де містилася рекомендація Кабінету Міністрів України врахувати положення цієї Заяви, визначаючи основоположні засади та реалізацію державної політики України щодо деокупації та реінтеграції АРК і міста Севастополя, зокрема під час підготовки відповідних проєктів нормативно-правових актів [Про Заяву Верховної Ради..., 2024].

Постанова була ухвалена на фоні очікування чергової реорганізації керівних органів, які опікуються розробкою та реалізацією державної політики щодо тимчасово окупованих територій України. Такі реорганізації в умовах сучасної російсько-української війни відбувалися неодноразово. Ще 20 квітня 2016 року шляхом злиття Державного агентства з питань відновлення Донбасу і Державної служби України з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя було утворене Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України. 2 вересня 2019 року Кабінет Міністрів України приєднав це міністерство до Міністерства у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб.

А 11 березня 2020 року Кабінет Міністрів України скасував рішення про реорганізацію Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб шляхом приєднання до нього Міністерства у справах ветеранів, тимчасово

окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб і перейменування його на Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Кадрові зміни у Кабінеті Міністрів України, які мали місце на початку вересня 2024 року, окреслили можливість ліквідації Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України із передачею його повноважень Міністерству розвитку громад та територій України. Наскільки таке рішення може бути виваженим, якщо воно буде ухвалене, покаже час. Однак ліквідація міністерства, яке опікується питаннями реінтеграції, свідчитиме про певні зміни акцентів у політиці щодо тимчасово окупованих територій.

Для досягнення угоди про припинення бойових дій на прийнятних умовах Україна не виключає можливості запровадження на усіх або на частині звільнених від ворога територій тимчасової роботи певних міжнародних органів управління. Таке рішення не викликає спротиву у переважної більшості громадян України, оскільки у серпні 2024 року запровадження міжнародної тимчасової адміністрації для забезпечення процесу адаптації на звільнених територіях Донбасу та Криму підтримали 77% респондентів і тільки 18% були проти такої ідеї [*Правосуддя в контексті...*, 2024]. Відсутність такого спротиву не в останню чергу зумовлена загальним позитивним сприйняттям допомоги зарубіжних партнерів України у справі відбудови вже звільнених українських земель.

У 2024 році громадяни відзначали високу ефективність роботи влади у питаннях домовленостей із міжнародними партнерами про фінансову та гуманітарну допомогу, завдяки чому місцеві благодійні фонди та благодійні компанії мають змогу працювати отримуючи трансші та доставляти допомогу (логістика). З іншого боку, представники місцевого самоврядування вважають, що центральна влада має недостатнє уявлення про місцевий контекст через порівняну віддаленість від зони бойових дій [*Сприяння єднанню...*, 2024].

У 2024 році більшість (84%) опитаних Соціологічною групою "Рейтинг" громадян України зазначають, що держава повинна якомога швидше реалізовувати заходи для підтримання та

налагодження зв'язку з населенням, яке залишилося на тимчасово окупованих територіях. При тому 46% респондентів вважають, що такі ініціативи мають бути спрямовані лише на тих, хто підтримує Україну, 38% – на усіх, хто залишився на тимчасово окупованих територіях. Серед заходів підтримки населення на ТОТ названі сприяння у переміщенні громадян з тимчасово окупованих територій (35%), соціальні та пенсійні виплати тим, хто залишився на тимчасово окупованих територіях (34%), гарантії визнання документів, отриманих в окупації (28%), організація доступу до державних послуг (24%) [*Правосуддя в контексті...*, 2024].

Тому рішення щодо реорганізації органів, які втілюють у життя державну політику щодо тимчасово окупованих територій, не повинні негативно позначитися на дієвості та своєчасності реалізації потрібних заходів. Тим більше, що вирішення низки важливих питань не може бути відкладене на післявоєнний час, оскільки виваженість заходів з деокупації та прозорість реінтеграції суттєво впливатимуть на ставлення місцевого населення тимчасово окупованих територій до цих процесів. З іншого боку, нормативно-правове регулювання у цій царині має чітко продемонструвати готовність і здатність України протидіяти будь-яким виявам сепаратизму чи іредентизму.

Одним із важливих завдань, які потребуватимуть ухвалення виваженого рішення, є визначення статусу Автономної Республіки Крим. При тому частина експертів пропонують зберегти автономний статус Криму, а інші закликають до скасування такої автономії. Сучасна конституційна модель територіального устрою України дає змогу ідентифікувати Україну як унітарну державу зі складною структурою. Елементом такої структури є Автономна Республіка Крим – адміністративно-територіальна автономія, що є регіоном з особливим конституційно-правовим статусом. Автономна Республіка Крим є формою здійснення територіальної (адміністративної) автономії, тобто права її населення самостійно вирішувати певні питання регіонального значення у межах Конституції і законів України та ухвалених на їх основі актів Автономної Республіки Крим. Автономна Республіка Крим є формою децентралізації публічної влади на рівні Кримського регіону.

Ю. Шемшученко та О. Батанов на початку повномасштабного воєнного вторгнення ворога наголошували на тому, що визначальним для такої децентралізації є не національно-етнічний чинник, а територіальні інтереси населення, і влада в автономії являє собою не державницьке чи унікальне публічно-автономне політичне явище, а своєрідне муніципальне явище, яке продукується соціальним середовищем. Науковці підкреслили, що оптимальною конституційною моделлю державного устрою України є унітарна конституційно децентралізована держава з адміністративно-територіальною автономією – Автономною Республікою Крим [Шемшученко та Батанов, 2022].

Проте у дискусії про перспективи збереження Автономної Республіки Крим у складі України з часом з'являлося дедалі більше аргументів на користь ліквідації такої автономії. Як стверджував у своєму дослідженні Ю. Ганущак, частина респондентів висловилися за перетворення АРК на одну із областей України, інші стверджували про можливість існування національно-культурної автономії, а деякі вели мову про те, що вирішення цього питання не на часі [Ганущак, 2023]. Категорично не можна погодитися тільки з останнім твердженням, оскільки Україна на час деокупації півострова уже повинна мати чітке уявлення про його подальшу долю у складі нашої держави.

Можлива ліквідація автономії може бути сигналом, що Україна відкидає будь-які варіанти федералізації чи надання певного статусу регіонам із переважанням російського населення. Таке рішення може бути й ознакою того, що Україна не погоджується на формування у Криму на невизначений термін будь-яких інших органів влади (у тому числі й за сприяння іноземних партнерів чи міжнародних організацій), окрім українських.

Відмова від збереження автономії у Криму може бути й потужним сигналом відмови України від створення окремих адміністративних одиниць на вимогу інших держав. Так, Угорщина тривалий час наполягала на створенні окремої адміністративної одиниці для закарпатських угорців, у чому вбачається потенційна загроза територіальній цілісності України [Пирожков та ін., 2022, с. 357].

На користь рішення про ліквідацію АРК може слугувати й потреба демілітаризації півострова та проведення стабілізаційних заходів на його території. Деокупація півострова найвірогідніше потягне за собою досить масштабні міграційні процеси у Криму. Йдеться перш за все про міграцію частини населення до РФ, переміщення до Криму працівників з континентальної України та з-поза меж держави. Повернутися до півострова вкотре, напевне, будуть прагнути й кримські татари, частина яких після повномасштабного вторгнення РФ виїхала до Росії або Туреччини. Правового врегулювання може потребувати прагнення залишитися в Україні з боку певної кількості мігрантів, які незаконно потрапили до нашої держави з Російської Федерації, починаючи з 2014 р. Таке прагнення може становити для держави масштабну загрозу безпеці, особливо, якщо буде у той чи інший спосіб дозволено залишитися прибулим у Криму. Перспектива збереження у Криму потужної російської національної меншини після завершення російсько-української війни матиме неоднозначні наслідки для України.

Не ставлячи під сумнів ефективність проведення стабілізаційних заходів після деокупації півострова, припускаємо, що частина його населення буде сприймати програш РФ у війні як особисту поразку. Неоднозначною виявиться й реакція на ліквідацію Автономної Республіки Крим, що позначиться на ефективності формування місцевих органів влади на півострові. Тим більше, що значна частина його жителів – це колишні громадяни України, значна частина яких після деокупації півострова претендуватиме на те, щоб відновити можливість користуватися усіма правами громадян нашої держави.

Певне напруження може викликати й відмова держави від сприяння створенню метрополісу на території півострова. Обґрунтування такого рішення специфікою логістики та зорієнтованістю Криму на розвиток туристичної галузі виявиться недостатньо, оскільки така відмова потенційно сприятиме скороченню обсягів інвестицій у розвиток виробничих структур на півострові. А це, у свою чергу, створюватиме враження, що держава вкотре прохолодно

ставиться до проблем кримчан. Розрахунок на порівняно швидке прогресування курортної інфраструктури може виявитися хибним з огляду на те, що окупанти вже тривалий час зробили акцент не на розвитку приватного підприємництва на півострові, а на домінування державних структур та максимально можливу мілітаризацію.

Демілітаризація півострова неминуче вплине на розвиток післявоєнного ринку праці у Криму. Перспективна втрата роботи у зв'язку із виведенням російських військ з півострова для осіб, які своєю працею забезпечували функціонування військової інфраструктури армії РФ, потягне за собою потребу у перекваліфікації працівників чи вимушену трудову міграцію. І не виключено, що це зумовить тиск на владу України задля максимального обмеження міграційних процесів. І у такій ситуації не виключено, що держава буде змушена певним чином корегувати міграційну політику, у тому числі й надаючи пролонговані тимчасові дозволи щодо перебування на території півострова.

Після деокупації Криму доцільним кроком убачається позбавлення Севастополя спеціального статусу. У Севастополі, порівняно навіть із Кримом, значно вужчий простір для міжкультурного діалогу. Російська національна меншина становить абсолютну більшість жителів міста, кількість яких, за даними Росстату, зросла з 340 тис. у 2013 р. до 558 тис. у 2023 р. І зростання населення Севастополя відбулося за рахунок масового переселення громадян Російської Федерації. При тому значна кількість жителів міста свого часу належала до громадян України. Це додатково збільшує важливість проведення у місті стабілізаційних заходів, а також зумовлює формування спеціальних їх практик, пов'язаних із забезпеченням позбавлення Севастополя спеціального статусу.

Важливою складовою деокупації буде відновлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Оцінюючи перспективи відновлення роботи владних органів на тимчасово окупованих територіях, українське суспільство розділилося у ставленні до процесу люстрації. Згідно із результатами дослідження Соціологічної групи "Рейтинг", 55% опитаних у 2024 р. вважають, що не варто застосовувати обмеження в правах (право голосувати, обіймати певні посади, вести господарську діяльність) для мешканців

окупованих територій, ще 41% – протилежної думки [*Правосуддя в контексті...*, 2024]. Видається, що підхід до обмеження права обіймати певні посади, особливо у господарському секторі, буде визначатися із врахуванням кваліфікації спеціалістів та їх наявності у певних областях. Нестача працівників може бути важливим фактором, який змусить зберегти деякі посади за тими, хто обіймав їх у період тимчасової окупації.

Водночас актуальною проблемою залишиться призначення покарання за співпрацю із ворогом. Уже у березні 2022 року в Україні запровадили кримінальну відповідальність за співпрацю із окупаційною владою. Проте нечіткість дефініцій була відтворена і в юридичних текстах: межа між зрадою, що шукає вигоди, і вимушеною працею у ворога заради виживання у багатьох випадках виявилася досить невиразною [Дембіцький та ін., 2022, с. 201].

Нечіткість формулювань у статтях 111-1 та 111-2 Кримінального кодексу України відзначали й правозахисники, які наголошували, що ці статті допускають широке тлумачення кваліфікуючих ознак злочинів, а також нечітке розмежування складу і кваліфікацій дій, які можуть підпадати під колабораційну діяльність. Це може потягнути за собою різне розуміння колабораційної діяльності як серед тих, хто притягнутий до відповідальності за вчинення колабораційних дій, так і серед тих, хто притягає до такої відповідальності. І часто у фокус уваги правоохоронців потрапляють не дії, які мають ознаки тяжкого злочину, а різного роду проступки, рівень уваги громадськості до яких може бути значно вищим. При тому й ступінь покарання може бути визначений емоційним фоном, який пов'язаний із тими чи іншими діями і визначений травматичним досвідом періоду окупації. Такий фактор особливо актуальний для населення вже деокупованих територій, яке має травматичний досвід, поєднаний із гострим запитом на справедливість. І такий запит може ще більш загострюватися в умовах, коли відсутня належна комунікація між владою на населенням. Така комунікація сприяла б більш ефективному задоволенню запиту на справедливість і, відповідно, зниженню суспільного тиску та підвищенню довіри та згуртованості в громаді. Крім того, недоліком системи покарання колаборантів називають і

тримання під вартою як запобіжний захід підозрюваному на етапі досудового слідства та обвинувальний ухил у справах щодо колабораційної діяльності [*Сприяння єднанню*, 2024].

Певна нечіткість уявлень про колабораційну діяльність, фактично, була відображена і у оцінках пересічних громадян України. Навіть ознаки співпраці із ворогом в українському суспільстві громадяни визначають дещо по-різному. Найчастіше у 2024 році опитані відносять до колабораційної діяльності перебування на керівних посадах в органах окупаційної влади (48%), участь в організації так званих "виборів" та "референдумів" (46%), військову службу в лавах окупаційних збройних сил (44%). Кожен третій опитаний відносить до колабораційної діяльності службу в правоохоронних, судових органах та перебування на будь-яких посадах в органах окупаційного місцевого самоврядування. А 46% опитаних вважають, що кримінальній відповідальності підлягає будь-яка співпраця з окупаційними адміністраціями, 52% – лише та, яка призвела до тяжких наслідків та злочинів. Частка тих, хто вбачає необхідною кримінальну відповідальність за будь-яку співпрацю, зменшилась на 6%, порівняно з опитуванням 2023 року [*Правосуддя в контексті...*, 2024].

Не виключено, що певне зменшення прихильників кримінальної відповідальності зумовлене усвідомленням факту вимушеності співпраці із ворогом або праці на нього. На користь такої думки свідчить переконання 65% респондентів у тому, що як покарання за взаємодію з окупаційною владою може виступати обмеження щодо обіймання певних посад. Близько 30% вважають доречним лише застосування штрафу. Обмеження участі в громадському житті, громадські роботи, на думку близько 20% опитаних, можуть виступати покаранням. При тому 60% респондентів вважає, що ступінь та некримінальні форми покарання за колабораційну діяльність має визначати суд. Близько чверті вважають, що такі рішення мають ухвалювати місцеві органи влади або безпосередньо жителі громади, ще близько 20% – що постраждали та їхні родичі [*Правосуддя в контексті...*, 2024].

Уявлення про можливість залучення місцевих органів влади та жителів громад до визначення покарання за колабораційну діяльність

характерні для більш старшого покоління опитаних і можуть свідчити як про певну недовіру до судових органів, так і про зацікавленість у пом'якшенні покарання, якщо справа буде стосуватися їхніх родичів. Водночас уявлення про можливість залучення представників місцевих громад до призначення покарання за колаборацію загрозливе з огляду на можливість поширення самосудів. З іншого боку, Україна навряд чи зможе покарати за колаборацію з ворогом усіх, хто вдався до співпраці із окупантами і, тим більше, працював на них заради виживання. Однією з причин цього є те, що оціночна кількість колаборантів значно більша за кількість місць в українських в'язницях. Тому проблемою для України буде визначення кола громадян, чії дії чи бездіяльність під час російсько-української війни дозволятимуть їх амністувати.

Ідея амністування виникла ще у 2014 році і була втілена у положеннях Закону України "Про недопущення, переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей", який був ухвалений у цілому Верховною Радою України у вересні 2014 року, але законної сили не набув. Ним передбачалося звільнити від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили в період від 22 лютого 2014 року по день набрання чинності Законом виключно на території Донецької та Луганської областей, де проводилася антитерористична операція, діяння, що містять ознаки злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України, а саме: були учасниками збройних формувань або особами, задіяними в діяльності таких формувань, та/або брали участь у діяльності самопроголошених органів у Донецькій та Луганській областях, або протидіяли проведенню антитерористичної операції. Законом було встановлено, що названі особи звільнятимуться від кримінальної відповідальності за умови, якщо вони до кінця місяця з моменту набрання чинності цього Закону звільнили або не утримують заручників, добровільно здали державним органам або не зберігають вогнепальну зброю, бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої, військову техніку, не займають будівлі, приміщення державних органів і органів місцевого самоврядування та не беруть участі у блокуванні роботи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств,

установ, організацій у Донецькій та Луганській областях, про що подали відповідну заяву в орган досудового розслідування, який здійснює кримінальне провадження. Згідно із Законом відповідні кримінальні провадження підлягали закриттю. Підлягали закриттю й ті провадження, які були розпочаті у зв'язку із вищеназваними діяннями і в яких жодній особі не повідомлено про підозру [Про недопущення..., 2014].

Створюється враження, що положення цього закону були прописані поспіхом і не враховували реалій часу. Від відповідальності передбачали звільнити практично усіх учасників незаконних збройних формувань, осіб, які перешкоджали діяльності органам державної влади. І це становило неабияку загрозу для держави. Загрозою можна вважати також і те, що амністія стосувалася лише тих, хто вчинив протиправні дії на території Донецької та Луганської областей України. Питання щодо відповідальності за подібні дії на території Автономної Республіки Крим порушене не було. Крім того, невиваженням в унітарній державі стало виокремлення двох областей України, за протиправні дії на території яких можна було потрапити під амністію.

Невизначеність та неоднозначні трактування частини положень Закону, а також те, що він не охоплював усього контексту війни, цілком природно, стали причиною того, що він не набрав чинності у такій редакції.

Амністія повинна впливати на свідомість людини, і підхід до її застосування повинен бути визначений, виходячи із категорій злочинів за ступенем тяжкості. Амністія може передбачати звільнення від відповідальності осіб, які скоїли виключно нетяжкі злочини. Під амністію не можуть підпадати російські комбатанти, на яких поширюється міжнародне гуманітарне право, згідно із положеннями якого їх не можна притягнути до відповідальності безпосередньо за участь у збройному конфлікті. Відповідальність російських комбатантів передбачена за скоєння певних злочинів. Під амністію можуть потрапити деякі громадяни України, які воювали у складі підрозділів російської армії, незаконних збройних формувань так званих "ЛНР" та "ДНР", підтримували місцеву владу на тимчасово окупованих територіях.

Українська Гельсінська спілка запропонувала включити до концепції можливого механізму амністії та прощення для України положення, які передбачають урахування думки потерпілих щодо дій злочинців, визначають механізм відшкодування завданої шкоди та розгляд питань амністії квазідержавним органом [Українська Гельсінська спілка, 2022].

Зазначимо, що за чинним законодавством питання амністії може розглядати лише суд. Вплив квазідержавних органів може призвести до уникнення відповідальності частиною тих, чії дії не можуть підпадати під амністію. Проте важливим виявився концептуальний підхід, який передбачає не лише визначення покарання за скоєні злочини, а й розробку механізму відшкодування завданих потерпілим збитків. Не виключено, що виважене рішення з цього питання може передбачати залучення осіб, які скоїли злочини, до проведення відбудовчих робіт, відновлення транспортної інфраструктури чи пошкоджених енергетичних об'єктів.

Проведене Соціологічною групою "Рейтинг" у грудні 2022 року опитування виявило, що пріоритетом правосуддя щодо воєнних злочинів має бути справедливе покарання воєнних злочинців (75%). Водночас за компенсацію постраждалим висловилися 21% респондентів. При тому, на думку 75% опитаних, суди щодо воєнних злочинів в Україні потрібно починати якомога скоріше, і лише 23% вважали, що це потрібно буде робити після завершення війни. Найефективнішим механізмом для суду за воєнні злочини РФ були названі спеціальні суди за участі національних і іноземних суддів (65%), 22% опитаних вважали, що у цьому випадку будуть ефективними міжнародні інституції, і лише 7% – суди України. Для проведення судочинства на звільнених від окупації територіях Донбасу та Криму 34% респондентів висловилися за створення спеціальних судових органів для цих територій, 22% – за створення таких спеціальних судів, але на тимчасовій основі, і майже 40% – за судочинство на звільнених територіях у судах загальної юрисдикції [Правовий захист постраждалих..., 2023]. Опитування виявило, що суспільний запит на покарання злочинців якомога швидше і не чекаючи завершення бойових дій був

сформований уже протягом першого року повномасштабного воєнного вторгнення ворога.

У 2024 році зростала кількість тих, хто вважав отримання фінансової компенсації за заподіяні збитки важливим засобом забезпечення справедливості. Водночас опитані громадяни виявили солідарність у тому, що пріоритетом української влади у забезпеченні справедливості має бути притягнення винних до відповідальності (50%), усунення / недопущення до влади тих, хто співпрацював з окупантами (43%), пошук зниклих безвісти та повернення депортованих осіб (33%). У суспільстві був сформований консенсус (95%) щодо застосування поряд із судовим розглядом і інших механізмів забезпечення справедливості: створення комісій з люстрації, встановлення правди про події війни, виплата компенсацій постраждалим, які зазнали шкоди від війни. Більшість опитаних (86%) вважають, що такі механізми мають діяти на території всієї України. На думку близько 40% респондентів, амністія може надаватися за умови виконання суспільно корисних робіт із відновлення країни та за злочини, що не призвели до загибелі людей. Надання важливих та правдивих показань, сплата компенсації постраждалим можуть бути підставою для амністії, на думку близько чверті опитаних. Добровільне зізнання у конкретному злочині може бути такою умовою згідно з думкою 18% опитаних. 14% опитаних вважають амністію для осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів під час війни, неможливою за будь-яких умов. Водночас у 2024 році був зафіксований і запит на покарання тих, кого вважали винними без відповідних судових рішень. Суспільство розділилося майже навпіл щодо можливості застосування самосуду: так, 48% опитаних вважали виправданим самосуд, 50% дотримувалися протилежної думки [*Правосуддя в контексті...*, 2024]. Очевидно, що суспільний запит на покарання тих, кого громадяни вважали винними, був сформований в умовах, коли деякі українці брали активну участь в організації ворожих обстрілів, катуванні військовополонених, знущаннях над цивільними особами на тимчасово окупованих ворогом територіях.

На фоні усвідомлення жакливих наслідків таких дій у суспільстві виникла дискусія щодо можливості обмеження громадянських прав

для мешканців тимчасово окупованих територій. У 2024 році 55% опитаних Соціологічною групою "Рейтинг" виступили проти обмеження права голосувати, обіймати певні посади, вести господарську діяльність для жителів тимчасово окупованих територій, а 41% дотримується протилежної думки [*Правосуддя в контексті...*, 2024].

Практична реалізація обмеження громадянських прав для певних категорій громадян України пов'язана зі зміною Основного закону держави, і досить сумнівно, що для ухвалення такого рішення вдасться набрати потрібну кількість голосів, особливо в ситуації, коли у деяких областях держави вибори неможливо буде провести тривалий час і після завершення дії правового режиму воєнного стану. Неможливість проведення виборів буде зумовлена потребою здійснити гуманітарне розмінування та ефективні стабілізаційні заходи. При тому досвід деяких зарубіжних країн свідчить, що для збереження стійкого миру у такій ситуації вибори варто проводити не менш як через три роки після завершення війни, а у випадку, коли вибори були б проведені раніше, зберігалася велика вірогідність відновлення бойових дій [Зануда, 2024].

Водночас більш толерантно українське суспільство поставилося до тих, хто на тимчасово окупованій території отримав російське громадянство. Так, 55% опитаних висловили думку, що такий крок може бути виправданим через свою вимушеність, а 39% дотримуються протилежних поглядів. При тому частіше погоджуються із можливістю виправдання російського громадянства ті, хто має родичів, які живуть на тимчасово окупованій території [*Правосуддя в контексті...*, 2024]. Найбільш вірогідно, що правова оцінка дій жителів тимчасово окупованих територій України буде здійснюватися не на підставі отримання російського громадянства, а на основі визначення причин та характеру співробітництва із окупаційною владою. І не виключено, що більшість спірних питань щодо оцінки дій населення тимчасово окупованих територій буде вирішена шляхом аналізу та узагальнення судової практики та визначення можливостей української пенітенціарної системи щодо розміщення певної кількості ув'язнених.

Дещо неочікуваним стало обговорення в Україні перспектив обмеження прав для тих громадян, які виїхали під час повномасштабного вторгнення поза межі держави. Серед опитаних 29% підтримують таке рішення, а 67% виступили проти нього [*Правосуддя в контексті...*, 2024]. Таке співвідношення визначається тим, що переважна більшість тих, хто виїхав у 2022 році, були жінки з дітьми, які намагалися таким чином урятуватися від жаків війни. З іншого боку, у суспільстві дедалі більш помітним є прагнення покарати чоловіків, які незаконним способом виїхали за кордон і відверто претендують на відновлення економічної діяльності в Україні після завершення війни.

У сучасних умовах більш реальним видається призначення покарань для тих, хто незаконно виїхав з України на основі диспозицій, передбачених у статтях Кримінального кодексу. Внесення змін до Конституції для покарання чоловіків (позбавлення права голосу, права займатися певною діяльністю тощо), які після повномасштабного вторгнення незаконно виїхали поза межі держави, видається недоцільним. Особливо з огляду на те, що держава проголосила курс на повернення зовнішніх мігрантів для зміцнення позицій на ринку праці для забезпечення відбудовних робіт.

Україна не має досвіду масового покарання тих, хто боровся проти ЗСУ у складі незаконних збройних формувань так званих "ДНР" і "ЛНР" та армії Російської Федерації. У держави може не вистачити ресурсів для притягнення до кримінальної відповідальності усіх колаборантів. Намагання покарати максимальну кількість колаборантів через судові вироки у вигляді позбавлення волі таїть у собі потенційну загрозу прізонізації населення та поширення субкультури в'язниць у повсякденному житті. Таке поширення буде додатково сприяти приватизації суспільного простору групами "своїх", що негативно вплине на розвиток громадянського суспільства. А сприйняття держави як особливої групи "своїх" людей призводить до поглиблення недовіри до інституцій публічної влади та до їх ігнорування.

Загроза післявоєнної прізонізації населення унаслідок масового ув'язнення колаборантів, осіб, які незаконно оселилися на території України після 2014 р., може бути суттєво зменшена

шляхом застосування інших видів кримінального покарання та формування правосвідомості громадян, яка унеможливлювала б масові прояви сепаратизму та іредентизму. Цій же меті має слугувати й ефективність визначення покарань, яке не пов'язане із пріоритетом призначення більш суворого покарання.

У грудні 2022 року була затверджена стратегія реформування пенітенціарної системи, яка передбачала, серед іншого, розширення альтернативних видів покарання задля розвантаження місць позбавлення волі. І таке рішення видається не випадковим з огляду на те, що у в'язниці особа має небагато шансів виправитися, якщо вона втрачає роботу, сім'ю, позитивні соціальні зв'язки.

Ще протягом 1990-х років в Україні відбувалися певні зміни у практиці призначення окремих видів покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Якщо у 1995 році на обліку перебували майже 40 тис. засуджених до виправних робіт, то у 1997 році – лише 31 тис. у 1998 році – 21 тис. Поряд з тим зростала питома вага засуджених умовно та з відтермінуванням вироку: у 1991 році на обліку перебувало близько 30 тис. осіб, у 1997 році – 105 тис., у 1998 році – близько 100 тис. засуджених. У 2006 році склад засуджених, стосовно яких виконувалися судові вироки, не пов'язані із позбавленням волі, охарактеризований так: за злочини, віднесені до категорії невеликої тяжкості, відбували покарання 23,7 тис. осіб (14,8%), середньої тяжкості – 63,7 тис (39,8%), особливо тяжкі злочини – 3,7 тис. (2,3%) [Дремін, 2009, с. 473].

Проблема призначення покарань, не пов'язаних із позбавленням волі за кримінальні злочини, актуалізувалася в Україні не з початком дії правового режиму воєнного стану у 2022 році. Актуальність цієї проблеми відзначали ще науковці-кримінологи у СРСР наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років в умовах критики культу особи Й. Сталіна, коли з'явилася можливість оцінити наслідки загрозливих масштабів прізонізації населення у часи сталінізму. Одним із наслідків наукового пошуку кримінологів став загальний дух Кримінального кодексу СРСР 1960 року, де стало відчутним зменшення покарань за злочини невеликої тяжкості. У дослідженнях П. Михайленка та Й. Гельфанда містився наголос на необхідності максимізації зусиль держави, спрямованих

насамперед на запобігання скоєнню злочинів [Михайленко, 1969; Михайленко та Гельфанд, 1963; Михайленко та Гельфанд, 1964; Михайленко та Гельфанд, 1968].

Відповідно, у сучасних умовах вираженням убачається запровадження пробаційного нагляду як основного кримінального покарання, яке полягає у обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства. Проте його ефективність буде залежати й від ефективності формування ставлення громадян до вчинення злочинів проти держави. Негативне сприйняття будь-яких виявів сепаратизму, іредентизму, ухилення від виконання громадянських обов'язків із пріоритетом розбудови суверенної держави має стати запорукою того, що суспільство мінімізуватиме такі прояви засобами громадського впливу.

Водночас, якщо більшість тих, хто скоїв тяжкі кримінальні злочини проти держави, зможуть уникнути покарання, то це може спричинити соціальне напруження у суспільстві і навіть спроби вчинення самосуду за участі демобілізованих військовослужбовців або членів сімей тих громадян, які найбільше постраждали від ворога.

Морально-психологічні аспекти деокупації. Врахування морально-психологічних аспектів деокупації передбачає не лише аналіз психоемоційного стану тих, хто тимчасово перебував на підконтрольній ворогу території, а й визначення впливу на цей процес психоемоційного стану жителів тилкових районів, військовослужбовців ЗСУ, врахування настроїв та сподівань тих, хто незаконно прибув на українські землі після початку сучасної російсько-української війни у 2014 році. При тому моделювання відповідних напрямів державної політики деокупації має враховувати реальні державні можливості, а не базуватися на уявленнях про її ідеальні умови.

Жителі тимчасово окупованих територій упродовж тривалого часу перебували у надскладних умовах впливу психотравмувальних чинників окупаційного режиму. Втрата рідних та близьких

людей, руйнування помешкань, вимушена зміна усталеного способу життя негативно позначилися на психоемоційному стані тих, хто був змушений залишитися на тимчасово окупованій території. Там українці зіштовхнулися з багатьма психічними травмами – наслідками фізичного ушкодження та безпосередньої загрози життю і здоров'ю, множинними і хронічними проблемами психічного характеру, втратою життєвих ресурсів, які досить складно відновити [Іванова, Н., Верещук, І., & Андрусишин, Ю., 2023].

Відновлення мирного життя передбачатиме психологічний перехід від виживання в умовах окупації до облаштування повноцінної життєдіяльності та побуту на основі зміцнення довіри до владних інституцій, яка має базуватися на реальній, а не декларативній увазі з боку держави. Актуалізація мотивів до відновлення мирного життя буде тісно пов'язана із налагодженням безконфліктної взаємодії між жителями деокупованої території.

Окрім дієвості стабілізаційних заходів, безконфліктність взаємодії між мешканцями деокупованих територій значною мірою визначатиметься складом їх населення. За даними Центру національного спротиву, на кінець 2023 року лише на території Маріуполя перебували близько 50 тис громадян РФ та країн Центральної Азії, які працювали на території Росії як трудові мігранти. У МВС РФ планували набрати 42 тис. нових працівників для роботи на території тимчасово окупованих областей України. Для чиновників, співробітників судів, прокуратури та усіх тих, хто відряджений для роботи на цих територіях, постановою уряду РФ встановили підвищені соціальні гарантії. За кожен день роботи їм виплачують подвійний середній оклад, доплачують за поточні витрати і винайм житла, а також видають чималі, як для російських реалій, добові [Неділько, 2024].

У 2023 році почали діяти російські державні програми Земський учитель і Земський лікар, які передбачають грошові виплати від близько 1 млн до 2 млн російських рублів відповідним категоріям працівників, які переїдуть працювати до тимчасово окупованих областей України. На Запоріжжі окупанти реалізують проекти "Запорізька цілина" та "Час героїв". Проект "Час

героїв" розрахований на обіймання управлінських посад учасниками так званої "спецоперації". Реалізація проєкту "Запорізька цілина" передбачає переміщення на ТОТ військових РФ, членів їх родин, а також жителів Білорусі та Казахстану [Капустянська, 2024].

Сучасна міграційна політика РФ передбачає суттєво змінити склад населення тимчасово окупованих територій України, забезпечивши лояльність певних соціально-професійних груп. Такі групи повинні чинити тиск на тих місцевих жителів, які мають проукраїнські погляди. Крім того, важливим завданням Росія вбачає зміну ставлення до роботи на ТОТ з боку трудових мігрантів, розраховуючи, що рішення про тимчасову роботу буде трансформоване у переконання про перспективність постійного працевлаштування та проживання.

Масштабність проблеми перебування незаконних мігрантів на ТОТ визначена зростаючою їх кількістю та відсутністю в Україні досвіду масової депортації тих, хто незаконно переїхав на її землі після 2014 року. Не має Україна у своєму розпорядженні й достатніх ресурсів, щоб забезпечити примусове виселення близько мільйона таких осіб. Тільки представництво Президента України в АРК оцінює кількість мігрантів у Криму у 800 тис. осіб. Очільники відповідних місцевих військових адміністрацій стверджують про близько 100 тис. прибулих на Луганщину та близько 50-60 тис. – на Донеччину. Мігранти також можуть становити близько 5–10% від поточного населення окупованої частини Херсонської області [Любителі краденого..., 2024].

Останнім часом відзначається зростання кількості не лише сезонних трудових мігрантів, а й цілих сімей, які мігрували на ТОТ з Російської Федерації. Попервах вихідці з країн Азії та з віддалених районів РФ, які у пошуках роботи мігрували на тимчасово окуповані території України, ухвалювали рішення про переїзд переважно під тиском фінансових зобов'язань чи за бажання отримувати підвищену платню. Однак чим більш тривалою виявилось їх перебування та робота на ТОТ, тим більшою ставала ймовірність возз'єднання сімей таких трудових мігрантів саме на українських територіях, які тимчасово контролює Російська Федерація.

Водночас на готовність таких осіб залишити територію нашої держави впливають зміни лінії фронту. Про це свідчить ситуація, яка мала місце на звільнених від ворога територіях Херсонської області. Проте стверджувати, що усі незаконні мігранти повернуться до РФ, навряд чи можна. Особливо у разі заморожування бойових дій або їх розгортання у форматі збройного конфлікту малої інтенсивності. Конфліктні ситуації можливі й через те, що частина незаконних мігрантів буде претендувати на постійне проживання у захоплених житлових приміщеннях на основі укладених із громадянами України шлюбів.

Не виключено, що українські правоохоронці можуть виявитися психологічно неготовими масово виселяти сім'ї мігрантів з помешкань, де вони перебувають. Тим більше, що у частині таких помешкань будуть перебувати й жінки з дітьми. Тому українська влада, ймовірно, не буде перешкоджати переміщенню цих людей поза межі України, передусім, до Росії. Водночас можливо, що Росія створюватиме певні перешкоди на шляху повернення на власну територію тих громадян РФ, хто незаконно в'їхав в Україну після 2014 року, а також тих громадян України, які боролися проти української армії. Їх подальше перебування на деокупованій території України сприятиме дестабілізації ситуації, принаймні на регіональному рівні. Таке рішення з боку РФ може бути викликane й небажанням концентрувати на власній території тих, хто має посттравматичний синдром, пов'язаний із участю у бойових діях. Якщо більшість таких людей з тих чи інших причин залишиться на новому місці проживання в Україні, то конфліктні ситуації між ними і місцевими жителями неминучі, оскільки їх предметом буде принаймні переділ житла, значна частина якого перейшла у власність нових господарів всупереч українському законодавству.

Конфліктні ситуації будуть виникати й на підставі того, що частина трудових мігрантів з РФ та країн Азії може бути задіяна у післявоєнному відновленні української економіки. Їх післявоєнне працевлаштування на територіях, які були тимчасово окуповані РФ, призведе до конфліктних ситуацій, зумовлених конкуренцією

на ринку праці, а також уявленням, що трудові мігранти користуються певними благами, до збройного захисту яких вони не лише не долучалися, а й сприяли зміцненню позицій агресора у війні проти України.

Певна напруженість може мати місце й у зв'язку із вимушеним поверненням частини внутрішньо переміщених осіб, які свого часу переїхали з тимчасово окупованих територій України до підконтрольних регіонів, назад на ТОТ. Невдалі спроби закріпитися на неокупованих територіях України, наприклад, через проблеми із працевлаштуванням чи винайомом житла, можуть сформувати переконання у тому, що Україна не доклала потрібних зусиль для соціалізації ВПО на неокупованій території. Така позиція частини українських громадян цілком справедливо може стати причиною соціальної напруженості на деокупованих територіях. При тому успішний досвід деокупації, який був набутий на Київщині, Харківщині, Сумщині чи Херсонщині, що перебували під окупацією порівняно недовго, навряд чи може бути автоматично використаний на території АРК, Донеччини чи Луганщини.

Планомірне руйнування ворогом низки міст та сіл України, регулярні обстріли та бомбардування українських поселень, зокрема й густонаселених міст, знищення цивільної інфраструктури негативно вплинули на психоемоційний стан абсолютної більшості громадян України. Усвідомлення того, що сили ППО ЗСУ мають можливість протидіяти ворожим дронам, збивати крилаті та балістичні ракети противника, але не мають сил та засобів, як і абсолютна більшість армій світу, для знищення керованих авіабомб, призводить до формування специфічної системи пріоритетів жителів прифронтових територій. Такі пріоритети часто визначені короткостроковими перспективами життєдіяльності без надії на суттєве покращення ситуації у найближчому майбутньому. Наближеність до лінії фронту визначає певну розмитість ціннісних орієнтирів, брак психоемоційних опор, які можуть позитивно вплинути на емоційний стан особи.

Тому деокупація має передбачати врахування психоемоційного стану людей із встановленням того, наскільки конкретна

людина травмована. Це необхідно для активізації зусиль громадян деокупованих територій у питаннях їх інтеграції до місцевих громад. Інтеграція тісно пов'язана із визначенням того, чого потребують люди, а таку інформацію можливо дізнатися переважно від них самих.

Висновки. На сучасний момент деокупація тимчасово окупованих територій України значною мірою залежить від концентрації та своєчасності зусиль її іноземних партнерів. Досягнення домовленостей про поетапне очищення ворогом тимчасово окупованої території може відтермінувати деокупацію. Україна також може гальмувати цей процес у тому разі, коли того вимагатиме проведення стабілізаційних заходів, переміщення тих, хто незаконно оселився на українських землях починаючи з 2014 року, а також ліквідація наслідків забруднення територій через бойові дії чи їх розмінування.

Відновлення довоєнної поселенської структури на тимчасово окупованих ворогом територіях повинно відбуватися перш за все на основі окреслення перспектив економічної діяльності. Відбудова монофункціональних поселень, особливо тих, які були засновані для забезпечення роботи видобувної промисловості, видається недоцільною. Відновлення населених пунктів має відбуватися із урахування існуючої та перспективної транспортної мережі, а розміщення виробництва – виходячи з доступності транспортних шляхів, які не пов'язані із РФ.

Варто врахувати, що залучення інвестицій у будівництво новітніх підприємств поблизу кордонів України з РФ виглядає недоцільним. У прикордонній зоні певний час варто розміщувати поселення, основну частину жителів яких будуть становити військові або колишні військові. Тривалість існування таких поселень може бути визначена потребами розмінування території, відновлення пошкоджених ґрунтів, а у разі збереження напруженості уздовж лінії кордону / розмежування – умовами, які визначатимуть причини такої напруженості.

Держава має запропонувати пільгові умови праці та проживання тим, хто зголоситься переїхати до прикордонної зони на

постійне проживання. Водночас не варто для відновлення промисловості створювати у певних місцевостях моноетнічні поселення зовнішніх трудових мігрантів. Не виключено, що умови їх праці можуть бути визначені потребами у спорудженні окремих виробничих потужностей чи транспортних шляхів сполучення.

Внутрішньо переміщені особи будуть розглядатися як важливий ресурс розвитку територіальних громад, що визначатиме умови конкуренції на ринку праці. Найбільш ймовірно, що ринок праці примусить роботодавців переглянути у бік покращення умови працевлаштування осіб пенсійного віку.

Ефективність деокупації багато у чому буде залежати від дієвості відповідного законодавства. Виходячи з реальних ресурсів держави, можливо, що більшого поширення набуде пробаційний нагляд. Такий підхід дозволить уникнути посилення прізоналізації суспільства та поширення кримінальних практик у масштабах, які можуть виявитися загрозливими для існування суспільства. Водночас така практика не повинна сприяти тому, що військові злочинці зможуть уникнути справедливого покарання. Непокараними не повинні залишитися й ті, хто сприяв встановленню окупаційного режиму, переслідуванню проукраїнськи налаштованих громадян на ТОТ, а також брав участь у диверсійних актах, корегуванні ворожого артилерійського вогню чи ракетних обстрілів.

Ефективність наглядових та соціально-виховних заходів багато у чому буде визначена ціннісними орієнтирами післявоєнного українського соціуму. Важливим засобом деокупації має стати формування та поширення ідеології, здатної об'єднати більшість громадян України. Ціннісними орієнтирами можуть виступити зусилля ЗСУ, завдяки яким вдалося подолати ворога, усвідомлення того, що українцям вдалося зберегти державу, забезпечити мир та спокій на українських землях, не допустивши туди агресорів. Усвідомленою цінністю має стати і українське громадянське суспільство, яке у складних умовах війни продукувало масштабний волонтерський рух, фінансову підтримку армії, злагоджену роботу з ліквідації наслідків ворожих обстрілів у тилу, а також

виступило організатором ефективної протидії деструктивному впливу ворога у інформаційному просторі.

Важливим чинником, який буде впливати на процес деокупації, є формування безбар'єрності в українському суспільстві. Саме безбар'єрність буде важливою основою формування соціального простору з повагою до потреб громадян України. Безбар'єрність також може стати умовою повернення до України багатьох українських біженців від війни та концентрації зусиль українських громадян на модернізації Української держави.

РОЗДІЛ 5

МІЖЦЕРКОВНИЙ МИР ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

На першому етапі цього дослідження, який тривав у 2023 р., було проаналізовано низку факторів, що характеризують загрози національній безпеці держави через діяльність на її території релігійних організацій, афілійованих з країною-агресоркою. Головним і майже виключним чином мова йшла про Українську православну церкву. Було здійснено аналіз стану і динаміки суспільних настроїв стосовно цієї церкви, структурних параметрів і їхньої зміни під впливом суспільної недовіри до цієї релігійної організації, позицій місцевих органів влади у різних регіонах України щодо продовження функціонування УПЦ, парламентських розкладів щодо запровадження обмежень у її діяльності у зв'язку із загрозами національній безпеці, зокрема, законопроектів, розроблених депутатами з метою регулювання сфери релігійних відносин у цьому контексті.

Висновок за результатами дослідження полягав у тому, що Російська православна церква замість того, щоб не допустити, а у разі початку, гостро засудити війну, на якій гинуть її ж вірні на обох боках фронту, зайняла виразну антиукраїнську позицію і доклала максимум зусиль, щоб сакралізувати цю війну в очах російського населення. Українське суспільство, як засвідчували дані соціологічних опитувань 2022–2023 років, повністю усвідомлювало роль РПЦ у тій страшній трагедії, яку доводиться переживати українському народу, екстраполюючи своє негативне ставлення до РПЦ на її "дочку" – Українську православну церкву.

Необхідно зазначити, що рік по тому суспільні настрої в Україні з цього питання кардинально не змінилися. Це підтверджується результатами соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології, який наприкінці квітня 2024 року провів ідентичне до грудневого 2022 року і травневого 2023 року опитування за назвою "Якою має бути політика влади та

довіра до Української православної церкви (Московського патріархату") [Якою має бути політика влади ..., 2024].

Після стрімкого зростання на 12 відсотків (з 54 до 66%) радикальних настроїв про необхідність повної заборони УПЦ з грудня 2022 року по травень 2023 року (що, на нашу думку, було в основному спровоковано скандальними ситуаціями навколо Києво-Печерської лаври, які розгорілися у березні–квітні 2023 року) категоричність суспільства у своєму ставленні до УПЦ протягом наступного року не зазнала суттєвого пом'якшення (як можна було очікувати) і кількість переконаних у тому, що цю церкву необхідно заборонити, скоротилася усього на 3 процентні пункти (з 66 до 63%). При цьому 1% опитаних трохи пом'якшив свою позицію, доєднавшись до тих, хто підтримував державний нагляд і контроль за діяльністю УПЦ, але без її заборони. Впадає в око, що протягом року удвічі (з 6 до 12%) збільшилася кількість респондентів, які вважають, що держава не повинна втручатися у справи УПЦ. Примітно, що цей показник відповідає грудневому 2022 року опитуванню і, швидше за все, характеризує рівень реальної підтримки церкви.

Рис. 5.1. Як Ви вважаєте, якою має бути зараз політика влади України щодо Української православної церкви Московського патріархату (глава – Онуфрій)?

Джерело: [Якою має бути політика влади..., 2024].

Загалом переконаність громадян у необхідності тих чи інших дій держави щодо УПЦ корелюється з довірою до неї (церкви). Як показують результати опитування, кількість тих, хто "не довіряє" УПЦ (82%), майже збігається з кількістю тих, хто вважає за необхідне "повністю заборонити" або "встановити державний нагляд і контроль" за нею (83%). Довіряють церкві менше опитаних, ніж тих, хто вважає за недопустиме втручатися у її справи. (8% проти 12%), щоправда, й відсоток тих, хто не визначився зі своїм ставленням до неї, удвічі вищий, ніж тих, хто не знає, якою має бути політика держави стосовно церкви. Крім того, недопустимість державного втручання у церковну сферу можуть усвідомлювати навіть ті громадяни, які не симпатизують УПЦ, але розуміють негативні наслідки такої політики. Досить зазначити, що досвід перебування у ролі парафіян переслідуваних церков ще зберігся у значної частини українців.

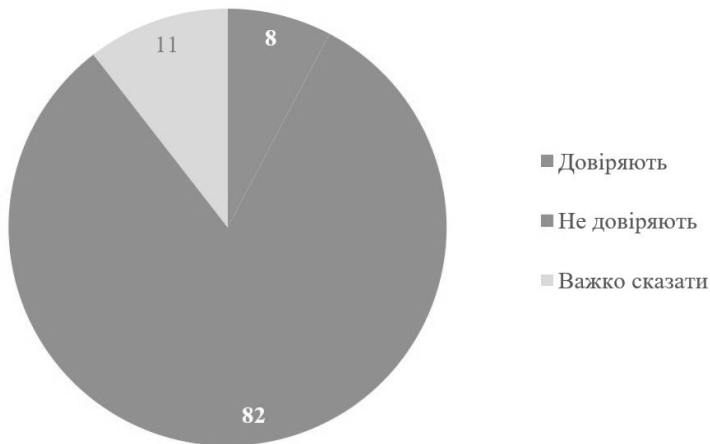

Рис. 5.2. Наскільки Ви довіряєте чи не довіряєте Українській православній церкві Московського патріархату (глава – Онуфрій)?

Джерело: [Якою має бути політика влади..., 2024].

Статистичні дані Державної служби України з етнополітики і свободи совісті (ДЕСС) [Звіт про мережу релігійних організацій..., 2023; Звіт про мережу релігійних організацій..., 2024] засвідчують скорочення кількості релігійних організацій УПЦ (під цим терміном приховано релігійні громади, яких у цьому числі лєвова частка, навчальні заклади, монастирі та управлінські центри) з 1 січня 2023 року до 1 січня 2024 року з 11781 до 10919 одиниць і, навпаки, збільшення ПЦУ з 7861 до 8295.

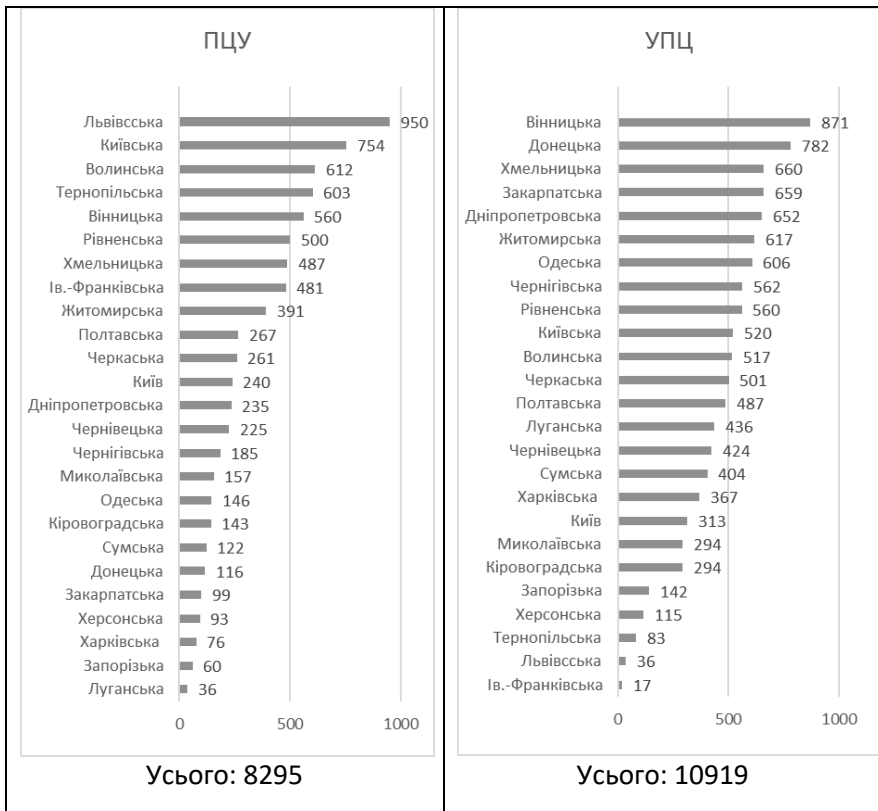

Рис. 5.3. Чисельність релігійних організацій УПЦ і ПЦУ станом на 01.01.2024 р. за областями

Складено автором на основі: [Звіт про мережу релігійних організацій..., 2023; Звіт про мережу релігійних організацій..., 2024].

На перший погляд, скорочення церковної інфраструктури на 7,3% за рік є якщо й не катастрофічним, то дуже серйозним сигналом для УПЦ. Тим паче, що із 879 релігійних організацій, які припинили свою діяльність в Україні за 2023 рік, 862 були належними саме до цієї церкви. Проте, "копаючи глибше", помічаємо, що 242 релігійних організацій УПЦ "недорахувалася" у Запорізькій і 264 – у Херсонській областях, тобто регіонах, тимчасово окупованих Росією. Швидше за все місцеві адміністрації (які подають статистичні дані) не володіють інформацією про стан тих громад, які перебувають в окупації, і не подали її. Це означає, що 54% скорочення інфраструктури УПЦ покривають саме ці регіони і тільки 431 громада (3,6% від загальної їхньої кількості) припинила діяльність в інших областях. Лідерами зі скорочення церковної інфраструктури УПЦ стали Хмельницька область (-122 громади), Київська (-106), Вінницька (-56) та Черкаська (-43), на усі решта областей припала ліквідація усього 104 організацій. Дисонансом для загальноукраїнського тренду стало прирощення кількості громад УПЦ в Сумській і Кіровоградській областях, причому у першій аж на 69 одиниць, а у другій – "лише" на 6. Також дивним є фігурування у звіті 436 організацій УПЦ в Луганській (повністю окупованій) і 782 – у Донецькій областях (мабуть, наступного року критичне скорочення інфраструктури УПЦ подаватиметься через виключення зі статистичних метрик саме цих даних).

Отже, релігійний комплекс УПЦ, за нашими підрахунками, на кінець 2024 року становить менш ніж 10 тис. релігійних організацій, що приблизно на 2,5 тис. менше, ніж зазначено у звіті ДЕСС на 1 січня 2021 року (12 406 одиниць) [*Звіт про мережу релігійних організацій...*, 2021], (звіт за 1 січня 2022 року не містить даних з 5 областей, тому не може вважатися коректним) [*Звіт про мережу релігійних організацій...*, 2022]. За цими ж статистичними даними перед початком повномасштабної війни в чотирьох повністю або частково окупованих областях України нараховувалося близько 2 тис. релігійних організацій, які, на нашу думку, не варто називати "втраченими" для УПЦ, а швидше такими, що змінили підпорядкування.

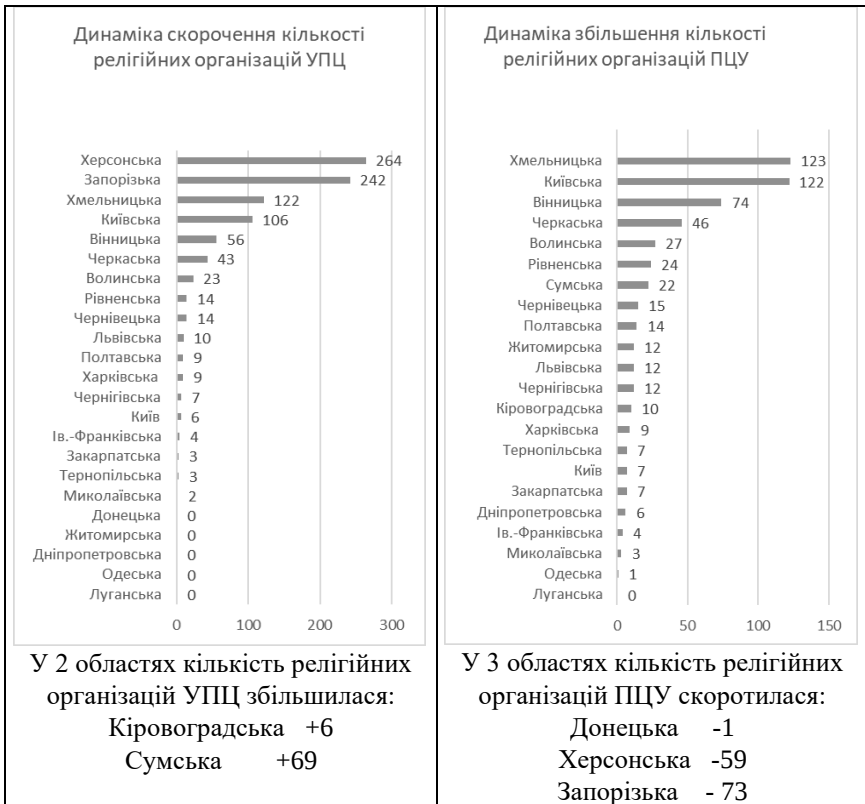

Рис. 5.4. Динаміка скорочення і зростання релігійних організацій УПЦ та ПЦУ за областями у період з 01.01.2023 до 01.01.2024 р.

Складено автором на основі: [Звіт про мережу релігійних організацій..., 2023; Звіт про мережу релігійних організацій..., 2024].

На цьому фоні процес переходу громад від УПЦ до ПЦУ не бачиться масовим. Про це йшлося у матеріалах, підготовлених за результатами першого етапу дослідження. Нами констатувалася аритмія цього процесу, зумовлена емоційно-інформаційними факторами, найпотужнішим з яких став початок відкритої фази війни з Росією, коли протягом 5 місяців відбулося 546 змін

підпорядкування громад УПЦ. Уже на кінець 2022 року кількість щомісячних переходів скоротилася до 1–2 десятків. У 2023 році також спостерігалася аритмія процесу зміни підпорядкування релігійних організацій. 218 переходів громад до ПЦУ відбулося у квітні–червні 2023 року, коли суспільний простір був збурений подіями, що розгорталися навколо Києво-Печерської лаври і скандалом з побиття військового у Хмельницькому кафедральному соборі. Усього за 2023 рік кількість громад ПЦУ збільшилася з 7861 до 8295, і це враховуючи негативну динаміку у Запорізькій (-73), Херсонській (-59) і Донецькій (-1) областях. Тобто, можна говорити про приріст у решті областей організацій ПЦУ на 567 одиниць.

Статистичні викладки щодо кількості і зміни підпорядкованості громад, звісно, є важливим, але не єдиним і повністю переконливим свідченням впливовості релігійних організацій. Не менш, якщо не більш переконливими були б дані про кількість віруючих, які формують ці громади. Однак такої статистики не існує. За цих обставин для того, щоб визначити конкретну кількість віруючих тих чи інших церков, не залишається іншого інструменту, як соціологічні опитування, хай, на відміну від статистичних вони не є однозначними і можуть мати різні інтерпретації.

Одним з останніх і досить повних соціологічних досліджень щодо релігійних ідентичностей громадян України є опитування Центру Разумкова, проведене у листопаді 2023 року [*Рівень релігійності...*, 2023]. Застосовуючи до його даних метод "віднімання", побачимо, що переважна більшість українців схильна вважати себе віруючими людьми, що не зовсім відповідає реаліям. Кількість самоідентифікованих "віруючих" протягом довгих років спостережень становила приблизно стале число – 70%. Саме стільки українців назвалися віруючими і наприкінці 2023 року (70,5%). Динаміка трьох останніх років показувала певну волатильність цього ідентифікаційного показника. Так, у перший рік війни кількість віруючих суттєво збільшилася порівняно з відносно мирним 2021 роком, з 68 до 74%, однак уже у 2023 році майже повернулася до звичних значень. Якщо оперувати абсолютними числами, то серед українців, які залишилися в країні (31 млн), майже 22 млн осіб – віруючі. Причому рівень декларованої релігійності різко

спадає із Заходу України (84,1%) через Центр (68,8%) на Південь (64,3%) і Схід (59,9%), становлячи помітну різницю у майже 25%. Однак це є верхнім, найбільш узагальнюючим і абстрактним показником, який стосується людей, які мають різноманітні уявлення про релігійну віру, включаючи її нетрадиційні форми.

Опитування показало, що серед віруючих найбільшу частку становлять православні (60,8%), другою за чисельністю релігійною групою є ті, хто не відносить себе до жодного з релігійних віросповідань (13,4%), третьою – "просто християни" (11,3%), тільки четвертою – греко-католики (11%), далі – протестанти і євангелісти (1,4%), католики (1,2%), язичники (0,4%) та мусульмани (0,1%). Ці відсоткові значення екстраполюються у реальних людей таким чином: православні – 13,4 млн осіб, греко-католики – 2,4 млн, протестанти і євангелісти – 300 тис., католики – 264 тис., язичники – 8 тис. і мусульмани – 2 тис. осіб. На цьому етапі осіб з розмитою релігійною ідентичністю можна уже не враховувати, а належними до релігії означити близько 16,5 млн громадян. При цьому, якщо релігійна ідентичність майже усіх з цих релігійних груп є чіткою, то з православними усе набагато складніше.

Як відомо, у релігійному полі України точиться жорстка конкурентна боротьба між двома православними юрисдикціями ПЦУ і УПЦ, причому належними до ПЦУ вважають себе 69,3% з тих, хто означив себе "православними", тобто приблизно 9,3 млн громадян, до УПЦ – 10,1%, тобто 1,35 млн осіб. Ще 2,75 млн українців назвали себе "просто православними" (20,6% від усіх православних), що фактично означає відсутність релігійної самоідентифікації. Є підозра, що такі дані можуть сильно здивувати навіть профільних спеціалістів. Так, наприклад, під час дискусії релігієзнавиці Людмили Филипович, яка активно обстоює ідею розбудови ПЦУ, і голови інформаційно-просвітницького відділу УПЦ митрополита Климента у студії "Суспільного" було озвучено число 6 млн віруючих, належних до Української православної церкви [*Чи вплинув на УПЦ закон...*, 2024]. Водночас риторика дискусійників свідчила, що жодному з них не відомі реальні дані з цього питання. На уточнююче запитання ведучої Л. Филипович промовила: "Я приблизно так прикинула", а митрополит, загалом

не сперечаючись, сказав: "Їх більше, насправді". Якщо наші розрахунки правильні, то їх насправді не просто не більше, а у 4 рази менше. Зрозуміло, що в умовах тотального суспільного неприйняття і навіть ненависті до російської церкви, яка не просто виправдовує війну, але є її ідеологічним поводитирем, відверто визнати себе належними до, по суті, філії цієї структури в Україні – ознака справжньої мужності і твердої переконаності у власній правоті. На це здатні далеко не усі навіть серед справжніх прихильників цієї релігійної організації. Про те, що саме війна кардинально вплинула на ідентифікацію віруючих, підтверджують соціологічні дослідження КМІС [*Динаміка релігійної самоідентифікації...*, 2022], які демонструють, що якщо у червні 2021 року належність до УПЦ декларували 18% українців (що у довоєнний час відповідало понад 7 млн осіб), то вже у липні 2022 року усього 4%. Все ж таки 1,5 мільйона – це те ядро твердих послідовників, які готові на самопожертву заради церкви. Не варто усіх їх записувати у фанатики "руського міра". Як показує графік розподілу громад УПЦ за областями України, вони досить рівномірно розкидані в усіх регіонах, причому до цих пір переважають громади ПЦУ у багатьох місцях, які ніколи не перебували в ореолі домінуючого впливу російської мови і культури (скажімо, на Волині чи Поділлі). До того ж, згадане опитування КМІС, яке визначало належність респондентів до релігійних конфесій у розрізі лінгвоетнічних категорій, показало, що до послідовників УПЦ себе зарахували 3% україномовних українців, 4% українців білінгвів, 6% російськомовних українців і 13% російськомовних росіян. Це є свідченням того, що ця церква є гетерогенною структурою, досить рівномірно представленою як у регіональному, так і в лінгвоетнічному та віковому вимірах.

З іншого боку, не варто переоцінювати достовірність даних про понад 9 млн віруючих, належних до ПЦУ. Ключовим словом у цьому словосполученні є "віруючі", і саме ними такі респонденти є з великими умовностями. На нашу думку, таке їхнє позиціонування стало симбіозом цілого набору ідентитетів: національного, етнічного, політичного, громадянського і, чи не в останню чергу, релігійного. Дані соціопитування Центру Разумкова показують, що

лише менше чверті "віруючих" є членами релігійних громад. Таких людей зазвичай називають "воцерковленими". Вони регулярно відвідують храми, беруть участь у богослужіннях та інших ритуальних діяннях (таїнствах), без чого уявити людину релігійною неможливо. Прикметно, що на Заході України, де рівень релігійності населення вважається найвищим, до релігійних громад зараховують себе майже половина (46,1%) з тих, хто назвався "віруючим", у той час як у Центрі таких – 18%, на Півдні – 13,2% і на Сході – 11,9%.

Саме у цьому криється причина уповільненого переходу громад з "нечисленної" УПЦ до "велелюдної" ПЦУ. Більшість українців лише політично, а не релігійно належні до ПЦУ, вони формують специфічну групу "невоцерковлених православних", для яких не існує гострої потреби ні в церкві, ні у священнику. Саме їх жартома називають "атеїстами Київського патріархату". З іншого боку – нечисленна група "воцерковлених", для яких прихід до церкви – життєва необхідність, а духівник – не просто найвищий авторитет, слова якого сприймаються на віру, а той, через кого здійснюється зв'язок із Богом, готові до кінця стояти і за свій храм, і за священника. В новітній українській історії РПЦ уже пережила масову, тотальну втрату своїх релігійних громад і храмів. Це відбулося наприкінці 1980-х – на початку 1990-х, коли відроджувалися УГКЦ та УАПЦ. Але тоді храми були справді потрібні своїм старим / новим власникам, і вони без зайвих церемоній швидко повернули їх собі.

Ще одним аспектом проблеми, яка виникла внаслідок активної участі РПЦ у війні на боці агресорки, стала втрата суспільної довіри до церкви. Суспільна інституція, яка постійно користувалася найвищим рівнем довіри українців, зазнала колосальних репутаційних втрат. За даними КМІС, якщо у грудні 2021 року рівень довіри до церкви становив 51% (поступаючися лише Збройним силам України з їх 71%), за однакової недовіри 24%, то вже на 1 грудня 2023 року ці показники становили 38 і 31% [Динаміка довіри..., 2023]. Падіння довіри до церкви в умовах війни відбувалося на фоні стрімкого зростання довіри до інших

соціальних інститутів, що відкинуло церкву далеко за межі лідерів суспільної довіри. Необхідно зазначити, що з особливо критичною ситуацією церква зіштовхнулася на Сході країни, де рівень довіри до неї впав на 18 процентних пунктів – із 42% на початку 2022 року до 24% наприкінці 2023 року, у той час як у решті регіонів країни падіння становило від 3 до 6%. Як відомо, у східних областях країни домінуюче становище відводилося УПЦ, тому ці процеси насамперед відображали ставлення до неї.

Падіння довіри до УПЦ не завжди супроводжувалося простим перетіканням віруючих від "церкви-зрадниці" до "церкви-патріотки". Намітився виразний тренд трансформації латентної секулярності у її відкриті форми. Особливо відвертою у цьому питанні є молодь. 22% українців у віці 18–29 років не соромляться відкрито називати себе атеїстами, що є другою за своїм ставленням до релігійності спільнотою серед молоді після симпатиків ПЦУ (43%) і в 11 разів перевищує кількість тих, хто окреслив свою належність до УПЦ (2%). Серед 30–39 річних українців атеїстів 12%, 40–49-річних – 9%. Найменша питома вага атеїстів у середовищі 50–70-річних громадян – 5–6%, що учетверо менше, ніж серед молоді. Навіть у категорії 70+ їх кількість дещо вища – 8%. 50–70-річні українці – це ті, чия молодість припала на початки української незалежності, яка супроводжувалася процесами релігійного відродження, яке, у свою чергу, стало заміною комуністичної ідеології. З того часу відбувалися процеси поступового зростання байдужості до релігії. І хоча церква все ж таки усі роки залишалася одним з найповажніших суспільних інститутів, але війна сильно підірвала її репутацію.

Суспільне неприйняття самого факту продовження існування в Україні філії РПЦ не могло залишити осторонь політичних акторів, які прагнули конвертувати ці настрої у зміцнення власних політичних позицій. Не стала винятком у цьому контексті й владна політична команда. Тривалий час в основному "центрі прийняття рішень" ретельно прораховували свою політику щодо цієї релігійної структури. На підставі контент-аналізу провідних українських медіа, що спеціалізуються на релігійній проблематиці, можна

дійти висновку, що нею була обрана стратегія поступального тиску на УПЦ з метою обірвати її зв'язки з Росією і російською церквою. Цей тиск чинився за такими напрямками: 1) законодавче обмеження діяльності структур, пов'язаних з релігійними центрами, що перебувають у країні-агресорці і підтримують її загарбницьку політику; 2) моніторинг публічної і латентної активності ієрархів і духовенства УПЦ на предмет виявлення дій, які можна кваліфікувати як державну зраду і/або колабораціонізм з наступним відкриттям кримінальних проваджень; 3) стимулювання зміни юридичного підпорядкування релігійних громад та їх переходу від УПЦ до ПЦУ; 4) концентрація зусиль на позбавлення можливості використання структурами УПЦ державного і комунального майна, насамперед культових споруд, що становлять національну спадщину; 5) сприяння порушенню внутрішньоцерковної єдності; 6) інші форми тиску, зокрема, відмова священникам УПЦ в можливості обіймати посади капеланів тощо.

Законодавче обмеження діяльності УПЦ. Основним інструментом формування державної політики є нормативно-правове регулювання суспільного життя. Не є винятком у цьому контексті й сфера державно-церковних відносин. Під час попереднього етапу дослідження нами було здійснено детальний аналіз 6 законопроектів, зареєстрованих депутатами як владних, так і опозиційних фракцій Верховної Ради за час першого року війни і покликаних відірвати УПЦ від "церкви-матері", яка виявилася сакралізаторкою війни [Перевезій, 2023]. Ми висловили думку, що з усіх цих документів найбільш придатним для розв'язання проблеми був законопроект Оксани Савчук "Про заборону Московського патріархату на території України", яким прямо заборонялася діяльність в Україні структур Московського патріархату. Ми й досі переконані, що лише таким способом і, головне, лише у той момент (березень 2022 р.) ця ініціатива могла спрацювати. Для цього були найсприятливіші як внутрішньо- так і зовнішньополітичні обставини. Однак політичної волі на цей крок тоді не вистачило. Про всі інші проекти законів можна говорити одним абзацом. Вони продовжували закладений у чинному Законі "Про свободу

совісті і релігійні організації" принцип запровадження обмежень стосовно релігійних організацій, "керівний центр яких знаходиться в державі, що здійснила військову агресію проти України" і встановлювали для них різні обмеження – від ненадання статусу неприбуткових організацій, що не є платниками податку (законопроект Інни Совсун № 7403), до повної їх заборони (законопроект Миколи Княжицького № 8221). У цьому ж річизі був витриманий законопроект № 8371 "Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій", зареєстрований 19 січня 2023 року та ініційований Кабінетом Міністрів України за дорученням Президента України В. Зеленського, який оголосив боротьбу за духовну незалежність одним зі своїх пріоритетів [Про внесення змін..., 2023]. Незважаючи на це, документ чекав свого розгляду у першому читанні 9 місяців, а потім ще 9 – на друге читання, коли, зрештою, 20 серпня 2024 року був ухвалений Закон № 3894-ІХ "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій". Така від'ємна оперативність тим більш дивна, що згідно з нормами міжнародного права обмеження прав і свобод людини допускається лише на обмежений у часі період надзвичайного або воєнного стану. Прикметно, що різні норми Закону мають відтерміновану дію, зокрема сам Закон набув чинності через 30 днів з дня його опублікування, а зміни у Кодексі адміністративного судочинства, які регулюватимуть процес припинення релігійних організацій, набувають чинності через 9(!) місяців з дня опублікування Закону.

Ухвалення Закону № 3894-ІХ мало широкий суспільний резонанс. 20 серпня 2024 року мабуть жодне з українських медіа не промовчало про цю подію, але навіть найбільш авторитетні з них (УНІАН [Давигора та Пришляк, 2024] , Радіо Свобода [*Рада ухвалила закон...*, 2024], ТСН [*Парламент заборонив...*, 2024], Вечірній Київ [*Верховна Рада прийняла...*, 2024] і навіть спеціалізований ресурс РІСУ [*Законопроект про заборону УПЦ...*, 2024]) подали її як заборону УПЦ МП, що, звісно, було неправдою. Пункт 1 статті 3 Закону констатував: "Зважаючи на те, що Російська православна церква є ідеологічним продовженням режиму держави-агресора, співучасницею воєнних злочинів та злочинів

проти людяності, що вчиняються від імені Російської Федерації та ідеології "руського міра", діяльність в Україні Російської православної церкви заборонена" [Про захист конституційного ладу..., 2024]. З приводу цього Головне юридичне управління Апарату ВРУ у своєму висновку зазначає, що "закон як нормативно-правовий акт вищої юридичної сили повинен містити загальний механізм реалізації того чи іншого свого припису (в цьому випадку – механізм припинення діяльності іноземної релігійної організації), а не бути власне актом припинення діяльності такої організації". Однак ця хибна законодавчого акта – не найбільша його проблема. Спеціалісти ГЮУ констатують, що "ні Конституція України та Європейська конвенція з прав людини, на які посилається законопроект, ні Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (далі – МПГПП), який теж захищає зазначені свободи, не передбачають можливості обмеження права на свободу совісті, релігії та об'єднання у релігійні організації в інтересах національної безпеки" [Про захист національної й громадської безпеки..., 2024 с. 3]. Відповідно до частини другої статті 35 Конституції України здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Експерти ГЮУ висловили пропозицію вилучити з частини першої статті 3 законопроекту слова "Зважаючи на те, що Російська православна церква є ідеологічним продовженням режиму держави-агресора, співучасницею воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що вчиняються від імені Російської Федерації та ідеології "руського міра"", тим самим залишивши лаконічне формулювання "Діяльність в Україні Російської православної церкви заборонена", натомість викласти абзац четвертий преамбули законопроекту в такій редакції: "Зважаючи на збройну агресію Російської Федерації проти України, підтримку цієї агресії Російською православною церквою, яка є ідеологічним продовженням режиму держави-агресора, співучасницею воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що вчиняються від імені Російської Федерації та ідеології "руського міра", і відзначаючи, що численні протиправні дії Російської православної церкви та

підлеглих їй релігійних організацій на території України створюють загрозу національній та громадській безпеці, правам і свободам громадян України...". Проте законодавці не врахували ані цю, ані інші пропозиції юристів, які намагалися домогтися дотримання мінімальних стандартів правової передбачуваності та правової визначеності. Тому, попри численні запевнення керівників парламенту, що затримка підготовки зазначеного законопроекту пов'язана з дотриманням найвищих стандартів якості, видається надуманою.

Наведений епізод дає підставу для припущення, що правовий нігілізм стає звичною нормою для законодавчого процесу в Україні. Згаданий Закон є черговою демонстрацією інструменталізації права у політичних цілях (до нього найбільш яскравим прикладом цього був "Закон про олігархів"). Він є не механізмом регулювання відносин у релігійній сфері, а спрямовується на створення умов, за яких один з агентів релігійного поля буде вимушений здійснити дії, до яких його активно примушують. Про це, власне, відверто каже один з ініціаторів Закону Микита Потураєв, коли обґрунтовує необхідність надання часового лагу у 9 місяців керівникам УПЦ для того, щоб у них був час домовитися про умови досягнення єдності з ПЦУ [Як працюватиме закон..., 2024].

Проблема в тім, що українські політики вирішили зіграти в азартну гру з професійними шулерами. Вони прагнуть розв'язати проблему, підваживши формальні інститути, порушивши діючі правила і створивши свої – одноразові. При цьому, мабуть, не розуміючи, що ворог – чемпіон в іграх без правил. УПЦ за жодних обставин не піде на об'єднання з ПЦУ. У крайньому разі РПЦ "відпустить" свою "дочку" аж до того, що надасть їй автокефалію. У цьому разі УПЦ стане формально незалежною, канонічною і визнаною більшістю православних церков одиницею. Але водночас – найлютішим і найвідданішим псом російських політичних і релігійних господарів, потужним важелем, що руйнуватиме не тільки українське, а й вселенське православ'я.

Кримінальні провадження проти ієрархів і духовенства УПЦ. Для протидії антидержавній діяльності кліру немає потреби в ухваленні спеціальних законів. Для держави будь-який релігійний діяч є громадянином України або особою без громадянства, який несе юридичну відповідальність за скоєні ним протиправні діяння згідно з нормами чинного законодавства. Окрім іншого, юридична відповідальність завжди персоніфікована і кожен порушник закону повинен нести покарання, яке відповідає злочину, вчиненому ним особисто. Саме принцип індивідуальної, а не колективної відповідальності відповідає постулатам правової держави і є запорукою гарантування прав і свобод людини. Кримінальний кодекс України встановлює чіткі ознаки злочинів супроти держави і міру відповідальності, яка визначається у судовому порядку.

За час війни правоохоронними органами України, в основному СБУ, порушено кілька десятків кримінальних справ супроти діячів УПЦ щодо вчинення ними злочинів проти держави. До тих церковних ієрархів, які перебувають під слідством або на яких накладено інші санкції, належать: митрополит Вишгородський і Чорнобильський Павло (Лебідь) – намісник Києво-Печерської лаври); митрополит Тульчинський і Брацлавський Іонафан (Єлецьких), обміняний з Росією на українських полонених; намісник Святогірської Лаври митрополит Арсеній (Яковенко) – підозрюється у передачі ворогу відомостей про розташування українських підрозділів; митрополит Запорізький та Мелітопольський Лука (Коваленко) – підозрюється у розпалюванні релігійної ворожнечі; митрополит Сумський і Охтирський Євлогій (Гутченко) – підозрюється у порушенні рівноправності громадян залежно від їх релігійних переконань; митрополит Черкаський і Канівський Феодосій (Снегірьов) – висуното підозри за 4 статтями, у тому числі за виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікацію її учасників; митрополит Чернівецький і Буковинський Мелетій (Єгоренко) – указом президента позбавлений українського громадянства; митрополит Банченський Лонгин (Жар) – підозрюється у розпалюванні релігійної ворожнечі; митрополит Кримський Лазар (Швець) – підозрюється у вчиненні

активних дій, спрямованих на підтримку збройної агресії РФ проти України та окупації її територій; митрополит Луганський Пантелеймон (Поворознюк) – підозрюється у співпраці з російськими загарбниками у тимчасово захопленому Луганську.

На відміну від вищих осіб церкви, які лише перебувають у процесах перманентних судових проваджень, окремим представникам нижчого духовенства УПЦ уже винесено судові вироки. За підрахунками руху Чесно з відкритих джерел, правоохоронці відкрили близько 70 кримінальних проваджень щодо представників УПЦ, а також 16 щодо митрополитів. В інтерв'ю 24-му Каналу колишній співробітник СБУ Іван Ступак розповів, що понад 25 священників УПЦ отримали тюремні ув'язнення за співпрацю з окупантами [Голембійовська, 2024]. Його слова підтвердив голова СБУ Василь Малюк, який в інтерв'ю телеканалу ICTV повідомив, що станом на кінець березня 2024 року за допомогу ворогу 23 священники УПЦ отримали судові вироки, 37 – підозру, супроти понад 80 з них відкрито кримінальні провадження. Щонайменше чотирьох священнослужителів УПЦ було обміняно на українських полонених [Україна обміняла..., 2024].

На фоні численних повідомлень про відкриття проваджень проти представників УПЦ така інформація стосовно інших релігійних організацій в інформаційному просторі практично відсутня. У новинній стрічці за 2024 р. нам вдалося знайти лише одне повідомлення про факт підозри у держзраді, яка була оголошена пастору однієї з протестантських церков (ім'я не оголошувалося), який, виїхавши до Росії, залишив в Україні двох своїх синів, один з яких, перебуваючи на службі за контрактом в ЗСУ, передавав ворогу інформацію про локації вогневих позицій та укріпрайонів Сил оборони. Другий син був затриманий на Тернопільщині, де він розвідував бойові позиції ППО та місця базування тренувальних центрів ЗСУ. СБУ заочно повідомила пастору-резиденту російської спецслужби, який переховується на території РФ, про підозру за ч. 2 ст. 111 Кримінального кодексу України (державна зрада, вчинена в умовах воєнного стану). Злочинні дії його синів кваліфіковано за ч. 2 та ч. 3 ст. 114-2 (несанкціоноване поширення

інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення ЗСУ чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, учинене в умовах воєнного стану) Кримінального кодексу України, за що їм загрожує від 8 до 12 років ув'язнення [СБУ повідомила про підозру..., 2024].

Рутинна праця з виявлення протиправних дій духовенства УПЦ стає звичною практикою в діяльності українських правоохоронних органів, особливо Служби безпеки України, і державі належить забезпечити її необхідним кадровим і фінансовим ресурсом для виконання цих завдань.

Стимулювання зміни юридичного підпорядкування релігійних громад. У цьому процесі держава має хоча й обмежені, але досить дієві інструменти впливу. Тривалий час перехід громад гальмувався тривалими судовими процесами, а держава виступала у ролі стороннього не вельми зацікавленого спостерігача.

Важливим прецедентом у судовій практиці і першим подібним рішенням в Україні стало рішення Великої палати Верховного Суду про законність переходу релігійної громади села Калинівка Житомирського району з Української Православної Церкви до Православної Церкви України від 3 квітня 2024 року. Справа ускладнювалася відсутністю чітких критеріїв членства в релігійній громаді. При цьому сторона позивача – а ним був колишній настоятель храму – аргументувала, що вирішальне слово у визначенні членства повинен мати настоятель храму. З таким підходом Велика палата не погодилась і винесла рішення про необхідність використання тих критеріїв в належності до громади, які визначені у законі. Це рішення Верховного Суду може юридично розблокувати процес зміни підпорядкування громад.

Новим трендом у взаємовідносинах громад УПЦ і ПЦУ в 2024 році стала низка ситуацій з мирного врегулювання конфліктів на основі домовленостей про чергове використання храмів. Такі прецеденти сталися у Кіровоградській та Рівненській областях. Однак наразі такі мирні ініціативи є винятком із правил. Натомість низка фактів свідчить про міцний вузол проблем, пов'язаних зі зміною підпорядкованості громад. Однією з ключових є розрив

між громадами і священниками, який відбувається внаслідок цих процесів. Вражає факт, про який повідомили в Луцькій і Волинській єпархії ПЦУ, що із часу отримання ПЦУ Томоса в її підпорядкування перейшло 138 парафій та усього 19 священників УПЦ [На Волині..., 2024]. Виникає резонне запитання: Яка ж доля решти 119 священників, які фактично добровільно позбавили себе і свої родини основного джерела існування? На нашу думку, СБУ повинно здійснювати постійний моніторинг за діями цих громадян.

УПЦ вдається контролювати ситуацію з переходами громад насамперед завдяки надзвичайній стійкості її духовенства. Однак більш нищівного удару їй завдають не стільки переходи її громад до ПЦУ, як захоплення цілих єпархій "материнською" РПЦ. Розслідування з цього приводу здійснило видання "Інформатор" [Чебрець, 2024].

За медійними даними, ще у 2014 році на непідконтрольних Україні теренах опинилися єпархіальні центри Сімферопольської, Джанкойської, Феодосійської, Донецької, Горлівської, Луганської та Ровеньківської єпархій. З початком повномасштабної війни у тимчасовій окупації опинилися ще п'ять єпархіальних центрів: Херсон, Бердянськ, Нова Каховка, Ізюм, Северодонецьк (восени Херсон й Ізюм деокупували). До 2022 року вони формально підпорядковувались УПЦ, хоча вона не мала жодного впливу на церковне життя в цих регіонах. Ситуація кардинально почала змінюватися після Собору УПЦ, який відбувся 27 травня 2022 року і вніс суттєві зміни у Статут церкви, зокрема, дозволив єпархіальним архієреям "самостійно ухвалювати рішення щодо тих чи інших питань єпархіального життя... з подальшим інформуванням священноначалля". Цим нововведенням скористались у Москві і почали "приймати" у своє "лоно" єпархії з окупованих територій. Так, 7 червня 2022 р. Синод РПЦ "забрав" у пряме підпорядкування патріархові РПЦ Сімферопольську, Джанкойську та Феодосійську єпархії. Керівництво УПЦ ніяк не відреагувало на це рішення, після чого у жовтні 2022 року до РПЦ "приєдналася" Ровеньківська єпархія в Луганській області. У травні 2023 р. попри спротив правлячого

архієрея Єфрема до РПЦ було приєднано Бердянську єпархію. Також попри формальну належність Донецької, Горлівської та Луганської єпархій до УПЦ, окупаційна влада заявила, що переєструвала їх у "російському правовому полі". На митрополитів чинився тиск з метою їхнього переходу в РПЦ, а тих, хто не піддавався, відправляли "на спочинок". На Херсонщині Синод РПЦ "на прохання" 18 священників лівобережжя Херсонської єпархії 27 грудня 2023 року "створив" нову Скадовську єпархію, відокремивши громади лівобережної Херсонщини від Херсонської єпархії УПЦ і підпорядкувавши їх РПЦ. Це викликало правомірне обурення з боку УПЦ, яка оприлюднила з цього приводу заяву на своєму офіційному сайті. У ній зазначалося, що створення та реорганізація нових єпархій у межах її канонічної території здійснюється виключно Синодом УПЦ або Собором єпископів УПЦ та Собором УПЦ. Наразі цими вищими органами управління УПЦ жодних рішень щодо змін у структурі Херсонської єпархії, зокрема і на тимчасово невідконтрольних Україні територіях, не приймалося [*Херсонська єпархія...*, 2023]. За підрахунками "Інформатора" від початку повномасштабної війни РПЦ перетягла 1601 парафію та 23 монастирі, що значно перевищує кількість релігійних громад, що перейшли у підпорядкування ПЦУ.

Попри, здавалося, повільний, але незворотний процес втрати храмів, УПЦ навіть в умовах війни вдається будувати нові церкви, каплиці та монастирі. Причому, якщо, приміром, на Волині (села Мишів і Чорніїв) це викликає опір місцевого населення і призводить до розгортання гострих конфліктів у місцевих громадах, то на Харківщині (с. Бабаї), Дніпропетровщині (с. Єлизаветівка), Донеччині (м. Дружківка), Одещині (села Фонтанка і Холодна Балка), Черкащині (села Карашина і Нова Дмитрівка, Буковині (с. Тернавка), Закарпатті (м. Рахів, села Великий Бичків, Велика Уголька, Буківцьово), Житомирщині (села Попільня і Вільшанка), Хмельниччині (с. Моломолинці) усе відбувається спокійно, з велелюдними освяченнями і хресними ходами.

Намісник Свято-Миколаївського монастиря ПЦУ у Жидичині (Луцький район) о. Константин (Марченко), коментуючи ситуацію з відбудовою храмової інфраструктури УПЦ на Волині, розповідає, що

релігійним громадам завжди бракувало грошей не тільки на будівництво, але навіть на ремонт храмів. Однак громадам УПЦ, які не захотіли перейти в ПЦУ та ще залишилися у меншості, тепер вистачає на все. "Це означає, що хтось їх фінансує, свідомо фінансує для того, щоб зберегти мережу", – каже чернець [*Москва не просто...*, 2024].

Наочним прикладом складності ситуації, яка не вкладається у межі раціональної логіки, стали події в селі Чорніїв Турійської громади на Волині, де каплицю УПЦ будує сім'я загиблого воїна Тараса Троця, у якої на фронті воюють ще один син і два зяті. "Волинські новини", які подають цю новину, резюмують свій матеріал словами: "У мами загиблого Героя – своя правда: Москва тут ні до чого, в її селі політика окремо і Церква окремо" [*Батьки загиблого воїна...*, 2024].

Такі історії демонструють, що ситуація в релігійній сфері не може сприйматися однозначно і змальовуватися двома кольорами – чорним і білим. Сила звички, релігійна традиція є дуже сильними, і попри, здавалося, загальне суспільне усвідомлення того зла, яким є російський імперський режим і його церква, залишається чимала кількість людей, для яких московське православ'я – віра батьків, від якої їх дуже важко, якщо взагалі можливо, відірвати. Хоч яким би було масове суспільне прагнення покласти край цій церкві і її послідовникам, держава не повинна вдаватися до силових методів розв'язання проблеми. Її функція – убезпечити себе і цих людей від впливу тих сил, які прагнуть використати їх у своїх цілях.

Ще одним аспектом проблеми розбудови церковної інфраструктури є утворення парафій УПЦ в Європі. Наприкінці січня 2024 року на офіційному інтернет порталі УПЦ з'явилася звернення її предстоятеля до учасників II Зібрання західноєвропейського духовенства УПЦ. У цьому документі йдеться про те, що церква повинна забезпечити духовну опіку тим мільйонам українців, які "внаслідок війни, розв'язаної російською владою, вимушено опинилися далеко від своїх домівок". Митрополит Онуфрій зазначив, що за неповних два роки УПЦ вдалося розбудувати значну мережу громад у Європі: "Якщо минулого року, коли ви зустрічалися в Мілані, наша Церква мала близько 30 парафій в

діаспорі, то сьогодні наших громад вже є більше 80" [Звернення Блаженнішого..., 2024].

Попри фактичну належність УПЦ до РПЦ, остання чинить активний спротив щодо розбудови українських парафій, адже, за словами представників духовенства, які працюють за кордоном, російські церкви там на понад половину (до 80%) заповнені українськими біженцями. Для більшості з них не має особливого значення, кому підпорядковується парафія, але є серед переселенців і ті, хто не може молитися разом з росіянами. Саме для них дуже важливо мати свою церкву [Глуховський, 2024]. Таким чином, ця історія є ще одним свідченням того, що УПЦ, опинившись на роздоріжжі, не тільки втрачає підтримку українського суспільства, але й надалі залишається другосортною і чужою російській церкві.

Позбавлення можливості використання структурами УПЦ державного і комунального майна. За цим досить сухим терміном криються насамперед найбільші православні святині України, без доступу до яких церква втратить значну частку свого впливу і фінансових надходжень. Протягом кількох десятиліть релігійні організації, часто користуючись потуранням держави, взяли під повний контроль майже усі пам'ятки архітектури національного значення сакрального характеру і самовільно на власний розсуд розпоряджалися ними. Очевидно, що церковники не переймалися питаннями збереження автентичності пам'яток архітектури, а держава не здійснювала моніторингу їх використання. Однак, коли виникла потреба розірвати договори про безоплатне користування цими об'єктами, в пригоді стають законні процедури, покликані забезпечувати охорону культурної спадщини.

Рішення про розірвання договору щодо безоплатного користування монастирем УПЦ майном Національного заповідника "Кисво-Печерська лавра" було ухвалено за результатами висновків робочої групи Міністерства культури, яка здійснювала перевірку наявності правових підстав та дотримання умов користування релігійними організаціями майном, що перебуває на території Національного заповідника. Робоча група виявила, що монастир

без дозволу заповідника передав у користування третіх осіб будівлі на території Нижньої лаври, здійснював інші порушення у сфері охорони культурної спадщини. На підставі цих порушень Національний заповідник "Києво-Печерська лавра" розірвав договір оренди зі Свято-Успенським монастирем УПЦ з 29 березня 2023 року [Комісія Мінкультури..., 2023]. Того ж дня Господарський суд Києва відмовив у забезпеченні позову УПЦ до заповідника щодо незаконності одностороннього розірвання договору, а уряд визнав таким, що втратило чинність, розпорядження 2013 року про передачу в безоплатне користування монастиря УПЦ будівель і споруд Києво-Печерської лаври. З того часу методами силового утримання та судових проваджень УПЦ вдається втримувати територію Нижньої лаври. Влада обрала тактику поступальних кроків, спрямованих на витіснення церкви з національної святині. Ця тактика дає певні плоди. Територія Верхньої лаври повністю очищена від УПЦ, поступово виходять на фінішну пряму судові процеси в апеляційних судових інстанціях за позовами монастиря [Гендиректор лаври..., 2024].

Другою за значенням православною святинею на території України є Почаївська лавра. 27 липня 2024 р. було оприлюднено звіт Комісії Міністерства культури і інформаційної політики (МКІП) з перевірки збереження державного майна Свято-Успенської Почаївської лаври. Комісія рекомендувала Кременецько-Почаївському заповіднику провести до 1 грудня інвентаризацію шести об'єктів, які були передані у безоплатне користування Свято-Успенській Почаївській лаврі, та порушити питання про припинення дії договору у судовому порядку за фактом невиконання основних вимог щодо збереження пам'яток національного значення – об'єктів державної власності та їх територій [Зникнення частини ікон..., 2024]. Тривають юридичні процедури розірвання договору про безоплатне користування цим комплексом Українською православною церквою.

Волинська ОВА не продовжила договір про безоплатне користування пам'яткою архітектури XII–XVII століть Свято-Успенським собором у місті Володимирі зі Свято-Успенським кафедральним собором УПЦ, термін якого сплив 1 липня 2024 року (На момент

підготовки цього матеріалу тривав розгляд справи у Господарському суді Волинської області)

У Черкаській області внаслідок тривалих судових процедур було визнано незаконність набуття УПЦ права колективної власності та повернуто у державну власність Успенський собор XII століття (м. Канів) як об'єкт культурної спадщини національного значення. Наразі вживаються заходи щодо виконання рішення суду [*Канівський Успенський собор...*, 2024].

У листопаді 2023 р. рішенням Господарського суду Чернігівської області держава повернула з тривалого тимчасового користування Управління Чернігівської єпархії УПЦ Спасо-Преображенський собор та комплекс споруд Троїцького монастиря в межах Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів Стародавній". Усі апеляційні скарги УПЦ були відхилені Північним апеляційним господарським судом [*Апеляційний суд...*, 2024]. Після обстеження МКІП заявила про їхній незадовільний стан та потребу термінової консервації, детального обстеження та реставрації [*Комісія МКІП...*, 2023].

За повідомленням прес-служби Міністерства культури та інформаційної політики, 10 квітня 2024 року Верховний Суд України зобов'язав УПЦ передати Національному історико-етнографічному заповіднику "Переяслав" Михайлівську церкву, а Національному історико-архітектурному заповіднику "Кам'янець" Миколаївську церкву. Рішення суду є остаточним та оскарженню не підлягає [*Верховний суд...*, 2024]

У березні 2024 р. Хмельницький апеляційний суд підтвердив законність рішення Ярмолинецького районного суду про повернення державі з незаконного володіння та користування протоієреєм Хмельницької єпархії УПЦ церкви-фортеці XV століття у селі Сутківці, яка є пам'яткою архітектури національного значення. Церкву зобов'язали звільнити та не перешкоджати доступу до храму, який був збудований у 1476 році і є зразком сакральної споруди оборонного типу, представникам Хмельницької РДА [*Користування церквою...*, 2024].

У власність держави у січні 2024 року судовими рішеннями було повернуто палац Терещенків у селищі Червоне на Житомирщині, у

якому розміщувався Червоненський Свято-Різдва Христового жіночий монастир, підпорядкований Житомирській єпархії УПЦ [Московський патріархат..., 2024]. Господарський суд Харківської області задовольнив позов прокуратури та повернув у державну власність Покровську церкву у с. Пархомівка. Храм був незаконно оформлений у власність релігійної громади УПЦ, хоча не підлягав приватизації [Суд повернув..., 2024]

На початку 2024 р. Міністерство культури та інформаційної політики України повідомило про відсутність договорів між закладами культури сфери підпорядкування МКІП та організаціями УПЦ про оренду та безоплатне користування державним майном, дія яких закінчується у 2024 році. [Договорів з УПЦ..., 2024]

На контекст усіх цих подій легко екстраполюється заява голови Комітету ВР з питань гуманітарної та інформаційної політики Микити Потураєва про те, що парламент, Міністерство культури та інформаційної політики, ЮНЕСКО, експерти та громадськість працюють над усуненням прогалин у законодавстві щодо охорони культурної спадщини держави. Голова парламентського комітету зауважив, що законодавство у галузі культурної спадщини та її охорони має прогалини та комплекс проблем, "які існують фактично по всьому спектру від збереження археологічних пам'яток, історичних будівель до належного зберігання заповідних зон, роботи наших музеїв тощо" [У Раді працюють..., 2024].

Повернення у державну власність і позбавлення користування культовими спорудами, очевидно, продиктовано політичними причинами, а не турботою держави про збереження цих об'єктів. Це підтверджують слова реставраторки і архітекторки Дар'ї Луцик, яка висловлює свою стурбованість тим, що унікальні костели, храми та інші релігійні споруди в регіонах України залишаються без нагляду і занепадають. Причиною цього фахівець вважає те, що за умов відсутності релігійних громад, які б опікувалися цими будівлями, об'єднані територіальні громади не можуть визначитися з їх функціональним призначенням і не виділяють коштів на їх утримання [Реставраторка назвала..., 2024].

З формальної точки зору дії держави є правомірними і можна припустити, що, витримавши певну паузу, вона укладе нові

договори на користування цими об'єктами з іншим релігійним організаціям або поверне їх УПЦ, якщо та виконає поставлені до неї вимоги.

Порушення єдності в рядах УПЦ. Про успіхи цієї тактики свідчить відхід великої кількості парафіян і симпатиків від церкви. Як зазначалося вище, значно повільніше відбувається розрив духовенства зі своїми ієрархами. Ще менше прикладів демаршів у середовищі найвищого кліру. Найбільш помітною подією у цьому контексті за час війни став перехід в ПЦУ архімандрита Авраамія (Лотиша), якого було призначено виконувати обов'язки намісника Свято-Успенської Києво-Печерської лаври у складі ПЦУ. УПЦ не можна вважати ідеологічно цілісною структурою. В її середовищі відбуваються надзвичайно складні внутрішні процеси, започатковані як війною, що породила вкрай негативне ставлення до неї з боку більшості українців, так і цілеспрямованим тиском з боку влади. Необхідно зазначити, що певні стереотипні уявлення про цю церкву як про "ворожу" Україні структуру не є цілком достовірними. УПЦ прагне демонструвати свою українську ідентичність, з приводу чого у неї виникають непорозуміння з "церквою-матір'ю". У новинній стрічці регулярно з'являються повідомлення про воїнів-героїв з-поміж кліру УПЦ або його найближчих родичів (причому частіше, ніж духовенства інших конфесій), які поклали своє життя за Україну. Не всі священники стали колаборантами, окремі з них демонстрували приклади героїзму, перебуваючи на окупованих росіянами територіях. Відомою є історія настоятеля Дмитрівського храму с. Пилиповичі Київської єпархії УПЦ протоєрея Бориса Ковальчука, який під час окупації села російськими військами допоміг евакуювати понад півтори тисячі мирних жителів [Священник УПЦ МП..., 2024]. У Запорізькій області окупанти засудили за "шпигунство" до 14 років колонії суворого режиму священника УПЦ Костянтина Максимова [Росіяни засудили викраденого священника..., 2024].

Природно, що серед духовенства, якому огидно носити тавро запродавців власного народу, ширяться настрої про необхідність розриву відносин з російською церквою. В інтернет-просторі

з'явилася інформація про звернення прихожан і духовенства до предстоятеля УПЦ, в якому вони просили його відгукнутися на вимогу керівника ДЕСС Віктора Єленського від 22 серпня 2024 р. та оприлюднити лист до РПЦ про вихід з її складу, а також повідомити про це помісні церкви. На переконання підписантів, цей крок допоможе уникнути заборони парафій і відбирання приміщень храмів [Віряни та священники..., 2024]. На початку жовтня 2024 р. вісім настоятелів храмів Сосницького благочиння Чернігівської єпархії звернулися до предстоятеля УПЦ Онуфрія з проханням розірвати усі стосунки з РПЦ. "Ми рішуче заявляємо, що відтепер РПЦ не є для нас дружньою і братньою Церквою і ми не хочемо бути в одній Помісній Церкві. Ми хочемо бути посправжньому незалежною Церквою від релігійного центру в Москві", – йдеться у документі [На Чернігівщині..., 2024].

В інтерв'ю, яке голова ДЕСС давав після ухвалення Закону "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій", він повідомив, що мав розмову з митрополитом Онуфрієм про можливі моделі справедливого об'єднання УПЦ та ПЦУ. Тими ж днями, за його словами, з предстоятелем прагнули зустрітися представники духовенства, однак "він не прийняв делегацію 400 священників і двох митрополитів". Голова Комітету Верховної Ради з питань гуманітарної та інформаційної політики Микита Потураєв наголосив, що ті 400 священнослужителів є опозиційним рухом усередині УПЦ [Голова Держетнополітики..., 2024].

Ситуація, в якій опинилася УПЦ, виглядає патовою. З одного боку, за десятиліття ворожнечі з УПЦ КП і її наступницею ПЦУ накопичився такий тягар ненависті і відразі, що об'єднання з нею видається неможливим. З іншого, збереження зв'язків з РПЦ загрожує потужним пресом державного тиску, потенціал якого уже був превентивно продемонстрований, а розрив призведе до позбавлення канонічного статусу і втрати зв'язку з усім православним світом.

Наразі УПЦ намагається організувати опір тому тиску, який на неї чиниться. При цьому задіюються колосальні ресурси російської церкви. По-перше, вона зуміла побудувати ефективну

кампанію з саботажу ухвалення Верховною Радою нормативно-правових актів, які б шкодили її інтересам. Причому ця робота мала як латентні, так і публічні форми. Зокрема, під час засідання Священного Синоду УПЦ, який відбувся 10 квітня 2024 року у Свято-Пантелеймонівському монастирі у Феофанії, його учасники відкрито звернулися до народних депутатів України з проханням не ухвалювати у другому читанні законопроект №8371 [*Підсумки Священного Синоду...*, 2024]. Зважаючи на те, що напередодні ухвалення законопроекту ще у першому читанні належні до владної фракції "Слуги народу" депутати Артем Кульченко та Петро Халімон погрожували своїм колегам "Божою карою", є підстави вважати, що з народними обранцями проводилася активна кулуарна робота [*Лідерка "Слуги народу"...*, 2023]. Іншим організатором саботажу законопроекту був позафракційний депутат (виключений з фракції "Слуги народу" у листопаді 2021 р.) Артем Дмитрук [Олійник, 2024]. Не дивно, що протягом 9 місяців законопроект не міг перейти у друге читання. Вплив УПЦ на президентську фракцію виявився не слабшим, ніж у Офіса Президента. Крім того, церква користується абсолютною підтримкою депутатської групи "Платформи за життя і мир". Протягом кількох місяців ініціативній групі на чолі з Микитою Потураєвим довелося збирати підписи народних обранців, готових віддати свої голоси за ухвалення закону [Кошкіна, 2024а]. Хоч як це парадоксально, але президентську ініціативу цілковито підтримали опозиційні "Солідарність" і "Голос", майже одностайно – "Батьківщина". А от у президентській фракції 60 депутатів категорично відмовлялися голосувати за цей закон, ще 30, у тому числі голова фракції Давид Арахамія, довго вагалися [Кошкіна, 2024]. Черговий зрив розгляду законопроекту, що був призначений на 23 липня 2024 року, за словами народного депутата Федора Веніславського, мало не викликав парламентської кризи та розколу монобільшості [*Всі чудово розуміють...*, 2024]. Зрештою, закон було ухвалено 20 серпня. За нього проголосувало 265 депутатів. Проти – 29 народних обранців: 17 членів депутатської групи "Платформа за життя і мир", 7 – "Відновлення України", 4 – фракції "Слуга народу", та 1 –

позафракційна [*Хто голосував проти...*, 2024]. УПЦ зазнала поразки, але те, скільки зусиль довелося докласти владній команді, щоб зламати опір її лобістів, засвідчує той величезний вплив, яким вона володіє в українському політичному полі.

По-друге, УПЦ зуміла розгорнути безпрецедентну кампанію судових оскаржень дій своїх опонентів (виконавчої влади, релігійних організацій ПЦУ), спрямованих на позбавлення її прав на власність культовим майном. Тривають судові провадження за переважною більшістю позовів її адвокатів. Як було продемонстровано вище, усього у кількох справах поставлено крапку. Однак, якщо збережуться існуючі тренди, УПЦ поступово доведеться відступити з усіх позицій. Попри це, сила цього опору засвідчує наявність великих фінансових ресурсів та впливового лобі у судовій системі України.

По-третє, не без допомоги своєї російської кураторки УПЦ розгорнула масштабну кампанію міжнародного тиску на Україну. Окрім уже звичної підтримки тих православних юрисдикцій, які перебувають в орбіті впливу РПЦ і яку вона небезуспішно прагне розширити (зокрема, після смерті патріарха Болгарської православної церкви Неофіта, який засудив агресію Росії проти України, її предстоятелем у 2024 р. став лояльний до Москви патріарх Даниїл, який демонструє прихильність до УПЦ, а предстоятеля ПЦУ називає "невизнаним" [*Новий болгарський патріарх...*, 2024]), несподівано з неприйнятною для України риторикою виступив Папа Римський Франциск, який неодноразово закликав припинити війну, а Україну – підняти "білий прапор".

27 квітня 2024 року патріарх московський Кирил надіслав послання предстоятелям помісних православних церков, а також звернувся до представників міжнародних організацій з приводу "кричущих прикладів тиску на Українську Православну Церкву". Серед адресатів цього листа 11 предстоятелів православних церков, Священний Синод (а не патріарх) Болгарської православної церкви, Папа Римський Франциск, 8 очільників інших церков, генеральний секретар Всесвітньої ради церков Джеррі Піллей, президент Євангелістської асоціації Френклін Грем. Серед нерелігійних лідерів

адресатами послання стали Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш, Верховний комісар ООН із прав людини Фолькер Тюрк, Генеральний секретар ОБСЄ Гельмут Шмідт, директор Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини Матео Мекачі, Генеральний секретар Ради Європи Марія Пейчинович-Бурич, Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин Кайрат Абдрахманов, спеціальний доповідач Ради ООН із прав людини з питання сучасних форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості К. П. Ашвіні, спеціальний доповідач Ради ООН із прав людини з питань свободи релігії або переконань Назіла Гані. Звісно, послання не означає, що усі ці персони готові відверто грати на руку Москви, але показово, що Кирил оминув увагою лідерів, які зайняли конфронтаційну позицію щодо нього (Вселенського, Олександрійського та Болгарського патріархів, очільників Кіпрської і Елладської православних церков), тобто ті, кому він надіслав послання, на його переконання, мали бути "договороздатними" [*Святіший патріарх Кирил...*, 2024]

Зі свого боку, ПЦУ за підтримки держави формує власний "фронт". Треба віддати належне людям, які опікуються релігійною політикою держави, за їхні плідні зусилля, спрямовані на розвиток співпраці із Вселенським Патріархом Варфоломієм, який став справжнім адвокатом України не лише в сфері релігійних, а й міжнародних відносин і навіть підписав декларацію саміту миру, який відбувся у Швейцарії 15–16 червня, щоправда – згодом під тиском уряду Туреччини був змушений відкликати свій підпис [*Підпис Вселенського Патріарха...*, 2024]

Таким чином, як бачимо, УПЦ наразі вдається стримувати натиск держави і "виходити сухою із води". Це не може тривати надто довго, тому що попри дуже повільний поступ влада крок за кроком прямує до своєї мети. Але, на нашу думку, стратегія УПЦ полягає у затягуванні часу і очікуванні закінчення війни. Як стає усе більш зрозумілим, вона завершиться / призупиниться мирними домовленостями, серед яких питання збереження російського релігійного впливу в Україні буде відігравати далеко не останню роль.

Висновки

Отже, найбільш бажаним розвитком ситуації в релігійному полі України було б уникнення нездорового стану функціонування в державі двох православних юрисдикцій з приблизно рівними претензіями на канонічний статус та оформлення єдиної помісної православної церкви. Подолання цієї дихотомії нормалізувало б не лише релігійну ситуацію, але значною мірою сприяло б подоланню геополітичного дисбалансу подальшого розвитку країни. Світове православ'я переживає кризовий період своєї історії, пов'язаний з гострим протистоянням двох його центрів – Константинополя і Москви, котрі прагнуть утвердити своє домінування. Національні православні церкви, більшою чи меншою мірою вплетені у цей конфлікт, попри власне бажання змушені позиціюватися. Тільки Україна, по тілу якої проходить цей розлам, не може зробити цього. Вона одночасно є об'єктом і суб'єктом суперечки, найбільш залученим учасником цього протистояння. На її теренах розгорнулася не лише мілітарна, але й релігійна війна з Росією, а українці, як це не раз бувало, стоять на різних боках фронту. Тому постання єдиної помісної православної церкви є питанням національної безпеки України.

Деструктивну роль Російської православної церкви українське суспільство повністю усвідомило з початком великої війни. Суспільні настрої говорять про прагнення заборонити діяльність її структур в Україні. Однак позбутися їх виявилось не просто. Про це свідчить досить повільний процес переходу громад УПЦ до ПЦУ. За таких умов влада стоїть перед непростим вибором. З одного боку, у демократичній державі більшість не може вирішувати долю меншості. Права меншин, тим паче у такій тонкій і делікатній сфері, як релігія, повинні бути фундаментально гарантовані законом. Релігійна віра не передбачає компромісів, тут не можна "зійтися посередині", і у випадку загрози віруючі пожертвують багато чим, окрім своїх переконань. Саме тому свобода віросповідання – один з наріжних каменів демократії. Окрім того, переважна більшість з тих, хто вважає за необхідне ліквідувати або

контролювати УПЦ, – невіруючі або формально віруючі люди. Саме таким у своєму загалі є українське суспільство.

Нехтування і грубе порушення прав віруючих вестиме до суспільної поляризації, матиме критичні наслідки для національної безпеки держави. Провокування і використання релігійних суперечностей і конфліктів для суспільної дестабілізації може стати більш вагомим інструментом у руках російських спецслужб, ніж агентурна мережа у середовищі духовенства УПЦ. Зрештою, поле діяльності цих агентів на сьогодні фактично вичерпане і вони, швидше за все, перейшли у "сплячий режим". Їм зрозуміла, з одного боку, ступінь мобілізації українського суспільства і недоречність просування саме зараз проросійських наративів, а з іншого – даність того, що вони перебувають під пильним наглядом українських спецслужб і правоохоронних органів. Кожна конкретна кримінальна справа щодо колабораціонізму чи державної зради священників лягатиме великою репутаційною плямою на усю церкву. За цих умов, прогнозуємо, церковна ієрархія зробить відповідні висновки і гучних викриттів представників духовенства УПЦ ставатиме дедалі менше.

Натомість, церква усім своїм виглядом уже демонструє зараз і демонструватиме надалі відстороненість від суспільно-політичних процесів і зосередженість на духовному житті віруючих. Але це не повинно вводити в оману, тому що вона й надалі залишатиметься одним з найефективніших інструментів російського впливу в Україні.

На поточний момент перед нею стоїть завдання в міру можливостей капсулювати свою паству і прагнути зберегти наявну інфраструктуру, що їй вдається, і на сьогодні не винайдено законних механізмів перешкодження цьому.

Збереження УПЦ як структурної одиниці російської церкви – це бомба уповільненої дії під українською державністю. Зважаючи це, влада намагалася ретельно вибудувати свою політику щодо неї, обравши стратегію поступального тиску з метою обірвати її зв'язки з Росією і російською церквою. Напрямами тиску обрано: законодавче обмеження діяльності структур, пов'язаних з релігійними центрами, що перебувають у країні-агресорці і підтримують

її загарбницьку політику; моніторинг публічної і латентної активності ієрархів і духовенства УПЦ на предмет виявлення дій, які можна кваліфікувати як державну зраду і/або колабораціонізм з наступним відкриттям кримінальних проваджень; стимулювання зміни юридичного підпорядкування релігійних громад та їх переходу від УПЦ до ПЦУ; концентрація зусиль на позбавлення можливості використання структурами УПЦ державного і комунального майна, насамперед культових споруд, що становлять національну спадщину; сприяння порушенню внутрішньоцерковної єдності; соціальна ексклюзія, як, приміром, відмова священникам УПЦ в можливості обіймати посади капеланів тощо.

За усіма цими напрямками протягом останнього року велася цілеспрямована робота. 20 серпня нарешті ухвалено Закон № 3894-IX "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій", який може значно ускладнити діяльність релігійних організацій, які не розірвуть зав'язків з релігійними центрами, що перебувають на території країни-окупанта. Проти найбільш одіозних діячів УПЦ, у тому числі 10 архієреїв, порушено кримінальні провадження. Верховний Суд України нарешті розблокував процес зміни юрисдикції релігійних громад. Міністерство культури та інформаційної політики винайшло дієвий законний механізм розірвання угод на безоплатне користування державним і комунальним майном, що становить культурну цінність, і запустило процес повернення державі з користування УПЦ найбільших українських православних святинь. Представники державних органів ведуть постійний діалог не лише з ієрархами, а й з простим духовенством, пояснюючи, чим загрожує церкві збереження зав'язків зі структурою патріарха Кирила. Наслідком цього є зародження внутрішньоцерковного руху, спрямованого на відрив УПЦ від РПЦ.

УПЦ, використовуючи колосальні фінансові і людські ресурси, зі свого боку чинить активний опір, активно залучаючи для цього потенціал РПЦ. Вона продемонструвала той колосальний вплив, яким вона володіє у політичному полі України, уже майже 2 роки гальмуючи президентську законодавчу ініціативу,

спрямовану на нівелювання впливу РПЦ в Україні, показала власні можливості використовувати судову систему країни у своїх інтересах, змусивши зав'язнути в судах процес повернення державі та іншим релігійним громадам храмів та культового майна, і навіть застосувала опосередкований вплив на міжнародні релігійні та політичні процеси.

Рекомендації

1. Найбільш бажаним розвитком ситуації в релігійному полі України було б уникнення нездорового стану функціонування в державі двох православних юрисдикцій з приблизно рівними претензіями на канонічний статус та оформлення єдиної помісної православної церкви. Подолання цієї дихотомії нормалізувало б не лише релігійну ситуацію, але значною мірою сприяло б подоланню геополітичного дисбалансу подальшого розвитку країни. Світове православ'я переживає кризовий період своєї історії, пов'язаний з гострим протистоянням двох його центрів – Константинополя і Москви, кожен з яких прагне утвердити своє главенство. Національні православні церкви більшою чи меншою мірою вплетені у цей конфлікт і часто попри власне бажання змушені визначитися із своїм позиціонуванням. Тільки Україна, по тілу якої проходить православний розлам, не може зробити цього. Вона одночасно є і об'єктом, і суб'єктом конкуренції найбільш впливових учасників цього протистояння. На її теренах розгорнулася не лише мілітарна, а й релігійна війна з Росією. Тому в інтересах національної безпеки правлячий у країні клас повинен всіляко сприяти постанню єдиної Української помісної православної церкви.

2. Влада повинна зрозуміти, що ухвалювати правильні рішення, особливо в період війни, недостатньо. Не менш важливою є вчасність їх прийняття. Закон, який мав би протидіяти духовній окупації України, був ухваленим тільки через майже два з половиною роки після початку війни і через півтора роки після його розробки. Ще дев'ять місяців відведено на те, щоб він запрацював на повну силу. Судові процеси як у кримінальних, так

і в цивільних провадженнях фактично не мають шансів бути доведеними до логічного кінця найближчим часом. Виникає підозра, що усе це відбувається з чієїсь свідомої волі, з розрахунком, що вікно можливостей зачиниться. У разі початку мирних переговорів питання УПЦ буде одним з основоположних. Саме на це сподівається вона і її патрон у Москві. Тоді реваншу московської церкви в Україні не уникнути.

3. Міністр внутрішніх справ Естонії Лаурі Ляенеметс має намір запропонувати парламенту (Рійгікогу) визнати Російську православну церкву терористичною організацією, щоб, зрештою, заборонити її діяльність у країні. На нашу думку, українським посадовцям варто підтримати цю ініціативу з подальшим її поширенням в інші країни Європи. Саме таким чином, заміною понять можна подолати суперечність між обмеженням релігійної свободи громадян і захистом громадської безпеки. На всіх рівнях має обґрунтовано доводитися, що РПЦ є не так релігійною, а як терористичною організацією. Тоді порушення її та її структур в правах сприйматиметься не обмеженням релігійної свободи, а боротьбою з тероризмом.

4. Визнавши Російську православну церкву спецслужбою терористичної держави, яка вчинила проти України збройну агресію, влада повинна активніше протиставити їй власні безпекові служби. Задля цього повинні бути сформовані спеціальні окремі підрозділи у складі департаменту контррозвідки, виключною функцією яких буде протидія акціям квазірелігійних організацій, спрямованих на створення загроз національній безпеці держави.

РОЗДІЛ 6

НЕЙТРАЛІЗАЦІЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ПОЛІ КРАЇНИ

З початком повномасштабного етапу неоколоніальної війни РФ проти України перед нашим суспільством постало важке випробування не лише на спроможність збройного захисту своєї незалежності і самозбереження, але й на політичну зрілість, національну єдність і стійкість. Українська державність, культура та ідентичність опинилися під жорстокими атаками ворога, який вбачає в них головну загрозу для стратегічної лінії "руського міра" на відновлення імперії і придушення законних прав навколишніх народів. Підготовка до війни і її хід супроводжуються потужною ідеологічно-інформаційною складовою. Дезінформаційна спрямованість російської тактики найповніше викриває її деструктивний характер, показує лицемірність, необ'єктивність, маніпуляції, спотворення фактів, фейки і неприховану брехню ідеології расизму. Достатньо нагадати, що в числі головних завдань так званої спеціальної військової операції Путін назвав "денацифікацію" київського "фашистського режиму" і зачистку його "нацистських формувань", маскуючи цим інструментарієм залякування, геноцидну сутність агресії, наміри стерти історичну пам'ять українського народу, його мову і культуру, і, у підсумку, знищити його як націю. Готуючись до збройного вторгнення, путінська пропаганда, її агентура не випадково активізували пропагандистські кампанії, щоб розколоти українське суспільство, розпалити міжетнічну ворожнечу, звинуватити Україну в націоналізмі, русофобії та антисемітизмі. Протидія поширенню ворожих наративів є важливим сегментом подолання деструктивних тенденцій в етнополітичному полі країни, які несуть загрозу етнополітичній дезінтеграції та сепаратизації, антидержавної політизації етнічності, міжетнічної відчуженості, етнічної нетерпимості, рецидивів постколоніальної ідентичності українців – як активних учасників спротиву агресії, так і біженців від війни. Ця проблема винятково

актуальна і важлива не тільки як науковий дискурс, але і як пріоритетне завдання етнічної, соціокультурної та демографічної політики держави.

Дослідницький і практичний аспекти нейтралізації негативних тенденцій і явищ в етнополітичному розвитку країни включають, з одного боку, активну протидію ворожим намірам розколоти суспільство, а з іншого – системну роботу державних та громадських інституцій, ЗМІ, спрямовану на його консолідацію, збереження та утвердження української ідентичності, очищення її від постколоніальних мутацій. Тут кореняться відповіді на складні питання: що об'єднує українців, що спонукає одних встати на збройний захист, інших максимально підтримувати спротив агресії волонтерською діяльністю, третіх – зберігати духовний зв'язок з Україною, перебуваючи за її межами. Але одночасно трапляються прояви зрадництва, колабораціонізму, співпраці з ворогом як синдром постколоніалізму, совковості, малоросійства, меншовартості.

Проблеми етнополітичної резильєнтності українців, утвердження національної стійкості, формування і утвердження української етнокультурної та громадянської ідентичностей, їх спільного культурного коду, цивілізаційних орієнтирів українського соціуму привертають дедалі більшу увагу представників різних галузей вітчизняної та зарубіжної гуманітаристики. Складові національної стійкості, в тому числі етнополітичної, вивчають В. Войналович [Войналович, 2021], О. Грабович [Грабович, 1994], Я. Грицак [Грицак, 2021], В. Євтух [Євтух, В., та Євтух, О. 2022], А. Колодій [Колодій, 2013], В. Котигоренко [Котигоренко та ін., 2023], В. Кулик [Кулик, 2023b], І. Кресіна [Кресіна та ін., 2016], О. Майборода [Майборода, 2017], Л. Мазука [Мазука, 2022], Ю. Поліщук [Поліщук, 2023], О. Рафальський [Рафальський та ін., 2022], О. Резнікова, [Резнікова, 2022], М. Рябчук [Рябчук, 2019], Т. Снайдер [Снайдер, 2012], В. Явір [Явір, 2018] та ін. Водночас, російсько-українська війна розширила проблемне поле етнополітики, поставила нові питання розвитку міжетнічної взаємодії, зокрема щодо подолання постколоніальних ідентичностей (імперської, радянської, надбаної російської або розмитої), її рецидивів та зміцнення української громадянської ідентичності. Ці проблеми набувають дедалі більшої

актуальності та потребують нових підходів у дослідженні. Наукове осмислення злободенних етнополітичних загроз базується як на працях попередників, так і на аналізі офіційних документів, даних соціологічних опитувань, матеріалів ЗМІ, на дотриманні загально-наукових принципів пізнання, залученні методів етнополітичної та інших наук.

Нашим завданням є дослідження деструктивних тенденцій в етнополітичному полі країни, насамперед сутності синдрому постколоніальної ідентичності українців, особливостей його подолання в умовах війни, з'ясування характеру загроз етнополітичній резильєнтності та визначення шляхів подолання рецидивів спроб деконсолідації суспільства, що спроможні спровокувати прояви міжетнічної напруги, конфронтації між етнічними спільнотами на регіональному рівні, обґрунтування наукових засад прогнозування збереження національної стійкості, моделювання міжетнічної взаємодії в повоєнний період національно-культурного розвитку.

Сучасна етнополітологія трактує синдром постколоніальної ідентичності як сукупність певних рис, що успадковані соціальними групами та індивідуумами внаслідок тривалого політичного, культурно-духовного та інформаційного впливу колишньої метрополії, її політичних та ідеологічних символів і атрибутів. Збереження його рудиментів у реаліях України зумовлене передусім тривалим перебуванням у складі російської і радянської імперій, а також в орбіті ідеологічної стратегії "руського міра", московської православної церкви. Синдром постколоніальної ідентичності проявляється такими видами ідентичності, як "совкова", "малоросійська", "маргінальна", "олігархічна", "подвійна", "меншовартісна", "розмита" та ін. Всі вони тією чи іншою мірою інформаційно підживлюються РФ, яка не сприйняла відродження державної незалежності України і поставила за мету відновлення імперії ціною знищення української державності і навіть всієї української нації.

Експансія неоколоніалізму реалізується різними методами, засобами та формами, зокрема шляхом розв'язання повномасштабної окупаційно-геноцидної війни проти української нації, поширення ворожих інформаційно-ідеологічних наративів, нав'язуванням міфологем "єдиного народу", "східнослов'янського братерства" та інших

наративів "руського міра" з метою руйнування української ідентичності, розколювання суспільства, розпалювання міжетнічної ворожнечі, провокування сепаратистських рухів. Доречно нагадати, що значній частині українців в 1990-х – першому десятиріччі 2000-х рр. були властиві проросійська, подвійна, розмита та адаптивна ідентичності. Поряд з українською етнічною та громадянською ідентичністю співіснували локальна (регіональна і місцева) та радянська ідентичності. Через потужні пропагандистські механізми, через агентів російського впливу продовжувалася консервація ідеалу совковості – "особливої радянської людини", радянських ідеологічних штампів, міфів та стереотипів не лише серед покоління людей, що жили в СРСР, але й серед їхніх нащадків, котрі не застали "радянських часів", однак ностальгували за ними за інерцією міжпоколінного передавання образів. Усе це тривалий час негативно впливало на суспільну свідомість, чому сприяло зволікання з проведенням необхідних суспільних реформ [Семенова, 2020]. Деяким носіям "радянської" ідентичності були властиві радикальні антиукраїнські настрої, вони вважали розпад СРСР трагедією не лише власного життя, але й українців загалом. Результати всеукраїнського опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом "Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва" у грудні 2017 р. показали, що серед громадян України 59% тоді вважали, що розвал СРСР був не лише закономірною, але й прогресивною історичною подією, однак 27% – що це було історичною катастрофою. Дані останнього (2024 р.) опитування свідчать, що частка тих, хто вважає розвал СРСР закономірною і прогресивною історичною подією, зросла до 69%, а тих, для кого це історична катастрофа, знизилася до 12% [Ідентичність громадян України..., 2024].

Цивілізаційний вибір України, події останнього десятиріччя, передусім кровопролитна війна, помітно змінили ставлення її мешканців до цінностей українського громадянства, належності до українського етносу, ідентифікації себе з українською культурною традицією. У червні 2024 р. респонденти опитування, проведеного Центром Разумкова, найчастіше відповідали, що відносять себе до української культурної традиції (76%). Частка таких порівняно з

2006 р. істотно зросла (тоді вона становила 56%). З 7% до 14% збільшилася також частка тих, хто відносить себе до загальноєвропейської культурної традиції, і знизилася частка тих, хто відносить себе до російської (з 11% до 0,5%) та радянської (з 16% до 4%) культурних традицій. У той же час 95% опитаних вважають себе етнічними українцями, 2% – етнічними росіянами, 2% віднесли себе до інших етносів, 1,5% не визначилися зі своєю етнічністю [*Ідентичність громадян України...*, 2024]. Для верифікації цих показників важливою умовою залишається підготовка та проведення Другого національного перепису населення.

Імперська стратегія деструктивності РФ щодо України є продовженням колоніальної політики царизму, яка досягла свого апогею на тлі збройного широкомасштабного вторгнення 2022 року. Геноцидний характер бойових дій, нищення мирного населення, дітей, цивільної інфраструктури, шкіл, лікарень, історико-культурної спадщини свідчить, що путіністи налаштовані обезлюднити українські землі, використати сталінський досвід депортації народів – примусового виселення мільйонів громадян з традиційних місць свого проживання, а якщо треба – то застосувати геноцидний досвід гітлерівського режиму періоду II Світової війни. Затяжний характер вторгнення, руйнування і тимчасова окупація частини території України спричинили появу близько 12,5 мільйонів переміщених осіб у країні та за її межами – внутрішньо переміщених осіб та біженців [Калакура, 2024, с. 93] різного етнічного походження, що надовго змінило етнонаціональну структуру населення регіонів України і призвело до збільшення української діаспори. За статистичними даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) за кордоном зараз перебуває близько 6,7 млн громадян України, які залишили країну, втікаючи від війни [*Situation Ukraine Refugee Situation...*, 2024], за оцінками та підрахунками різних дослідників від 6 до 8 млн Мазука, 2022, с. 162]. Новий очільник МЗС України А. Сигіба говорить про понад 7 млн українців за кордоном, які потребують державної опіки. Він обіцяє спрощення надання консульських послуг, запуск сервісу "Електронний консул", збільшення кількості самих консульських

установ [Мигаль, 2024]. Водночас держава має майже 4,9 млн зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Серед них – 3,6 млн осіб, які перемістилися (чи повторно перемістилися) після початку повномасштабних бойових дій, 2,5 млн осіб, які не можуть повернутися до своїх домівок, оскільки їхнє житло зруйноване або перебуває у зоні активних бойових дій чи на тимчасово окупованій території [*Внутрішньо переміщені особи*, б. д.]. Вони досить складно адаптуються в нових для себе економічних, соціально-культурних та морально-психологічних умовах. Незважаючи на повернення частини мігрантів перших місяців війни, переважна більшість з них залишається у порівняно безпечному та соціально стабільному середовищі. Ймовірно, що за кордон виїхала й частина українців, які були схильні до еміграції в довоєнні роки. Чимало з них неодноразово перебували за кордоном, вчилися або працювали і не вважали це рішення складним для своїх родин, однак більшість стала біженцями внаслідок реальної втрати житла та роботи. Певний відсоток серед них становлять родини тих осіб, яких називають "ухилиянтами", тобто чоловіків, які виявилися морально і психологічно не готовими бути мобілізованими та стати на збройний захист країни. Насторожує, що за прогнозом Національного банку протягом 2024–2025 рр. з України можуть виїхати ще до 700 тисяч громадян. В НБУ очікують, що "чисте повернення мігрантів" до України почнеться у 2026 р. і буде поступовим. Орієнтовно може повернутися близько 400 тисяч осіб [*Інфляційний звіт*, 2024, с. 37–38]. Отже, відбулася значна втрата людського капіталу, частини спеціалістів, фахівців у сферах науки, освіти, культури і економіки, які виїхали або були змушені змінити галузь своєї діяльності чи фах. Це стосується як біженців закордоном, так і ВПО.

Важливо, щоб органи державної влади, територіальні громади підтримували органічний зв'язок із українцями, у тому числі і з-поміж національних меншин, які знайшли притулок і захист у країнах-партнерах, адже поряд з етнічними українцями "біженцями від війни" стали й представники національних меншин. Тільки з окупованого Мелітополя вдалося виїхати за кордон 180 представникам єврейської національної спільноти, близько 300 –

болгарської [Радченко, 2022] Припинення бойових дій і відновлення безпекового простору дозволить багатьом з них, як і кримським татарам, караїмам, молдаванам, німцям, полякам, білорусам та іншим, повернутися в Україну, долучитися до відбудови країни, адже для більшості – це не просто покинута територія, а Батьківщина, де вони народилися, здобули освіту, працювали, створювали сім'ї, залишили родичів і друзів.

На життєдіяльність етнічних спільнот, їх психологічний стан украї негативно впливають жахливі втрати історико-культурної спадщини. Якщо станом на 15 травня 2023 р. РФ повністю зруйнувала чи пошкодила 623 об'єкти культурної спадщини України [*Через російську агресію...*, 2023], то станом на 2 серпня 2024 р. постраждали 1096 таких об'єктів [2024 об'єкти..., 2024]. Серед них: пам'ятки світового і національного значення – 121, місцевого – 879, щойно виявлені – 80 у 18 областях. Крім того, відбулися повторні влучання ворога у вже пошкоджені пам'ятки культурної спадщини в Запорізькій, Одеській, Сумській та Харківській областях, у м. Києві. Все це свідчить саме про геноцидний характер війни, яку веде РФ на знищення всього українського. Не випадково Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО вперше щодо України офіційно назвав причину загроз для культурної спадщини – "повномасштабне вторгнення РФ" [*Через військові дії...*, 2024, с. 2–3].

Також за період з 24 лютого 2022 р. до 25 червня 2024 р. руйнувань і збитків зазнали 2013 закладів культури. Найчисельнішою групою закладів культури, яких торкнулися пошкодження чи руйнування, є клубні установи (48,2% від загальної кількості об'єктів культурної інфраструктури). Загалом постраждали: клубні заклади – 969; бібліотеки – 715; заклади мистецької освіти – 157; музеї та галереї – 117; театри, кінотеатри та філармонії – 37; парки, зоопарки, заповідники – 15; цирки – 3. Руйнування закладів культури відбулися на теренах 286 територіальних громад (19,5% від загальної кількості ОТГ). Скорочення закладів культурної мережі, значна частина яких (2147) залишилися в окупації або перебуває в зоні бойових дій, супроводжується відпливом фахівців з культурної сфери. Агресор знищує артефакти нашої культурної спадщини,

котрі підтверджують нашу автентичність та тривалий розвиток культури, а також символи української полікультурності та духовної толерантності. Так, 2 вересня 2024 р. під час обстрілу Києва зазнала пошкоджень будівля Ісламського культурного центру Духовного управління мусульман Автономної Республіки Крим (мечеть на Нивках) [Погорілов, 2024]. У 2022 р. на Миколаївщині у селі Киселівка росіяни повністю зруйнували 170-літній Римо-католицький храм Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. У храмі зберігалися найстаріші ікони Божої Матері, їх врятувати не вдалося [*На Миколаївщині росіяни...*, 2022]. Дослідникам регіональної історії, краєзнавцям разом з представниками етнічних організацій та органами влади необхідно укласти перелік об'єктів історико-культурної спадщини національних меншин (етнічних спільнот), які зазнали ушкоджень або були знищені РФ, для поширення цієї інформації у світових ЗМІ та подання позовів щодо стягнення збитків з країни-агресорки.

Війна стала викликом для суттєвих змін етнокультурної політики України як пріоритетного ідентифікатора суспільства. Зокрема, Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р. та затвердив операційний план заходів з її реалізації у 2023–2025 рр. [*Про схвалення Стратегії...*, 2023]. Метою Стратегії є формування та утвердження української національної та громадянської ідентичності українців, що залишилися в Україні або перебувають за кордоном. Для цього держава буде використовувати методи національно-патріотичного, військово-патріотичного виховання та громадянської освіти на основі національних цінностей України. Органи влади та інституції громадянського суспільства будуть реалізовувати Стратегію за такими напрямками: утвердження української національної та громадянської ідентичності; взаємопідтримка та співпраця щодо формування української національної та громадянської ідентичності між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та інституціями громадянського суспільства; формування системи кадрового забезпечення; сприяння розвитку інфраструктури. На

цьому наголошував, зокрема, очільник Міністерства молоді і спорту М. Бідний: "Існування та процвітання Української держави неможливе без загального усвідомлення громадянами своєї національної та громадянської ідентичності, що бере початок від ототожнення себе з українським народом" [Мінмолодьспорт..., 2023].

Війна стала прискорювачем складного процесу деколонізації і дерусифікації свідомості українців. Важливе значення тут має переосмислення національної історії, спадку й культурного впливу російсько-радянської імперії. Факти геноциду, лінгвоциду, примусового переселення й депортації етнічних спільнот, знищення й "вимивання" інтелектуальних еліт, економічне підпорядкування та багато інших свідчать саме про колоніальну політику Російської імперії, СРСР та Російської Федерації. Необхідно враховувати, що деколонізаційний процес в Україні має комплексний характер і включає у себе передусім декомунізацію та дерусифікацію, які розпочалися з розпадом СРСР, активізувалися під впливом Революції гідності і отримали новий імпульс в умовах окупаційно-гібридної війни 2014–2021 років (демонтаж пам'ятників партійно-радянським діячам, перейменування назв населених пунктів, вулиць, підприємств, установ). Після російського вторгнення в Україну 2022 року розуміння необхідності продовження відходу від проявів російської імперської політики посилюється, зокрема був ухвалений Закон України "Про географічні назви" щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України, який надав процесам деколонізації легітимної рамки та визначив дієві механізми позбавлення від імперської спадщини [Котубей-Геруцька, 2023].

Зрештою, суттєві зміни в царині переосмислення своєї етнокультурної ідентичності, трансформації та адаптації до нових реалій переживає переважна більшість українців. Значна частина етнічних українців долає постколоніальне відчуття малоросійської та подвійної ідентичності, мовну та культурну зросійщеність, відновлює, а досить часто заново опановує рідну мову. Нагадаємо, що за даними перепису 2001 року російська мова була рідною для 15% етнічних українців, 96% росіян і 31% представників інших

етнічних спільнот [Калакура, 2022, с. 688]. Сьогодні належність до української громадянської нації стала чинником долучення до українського культурного світу та мовного простору.

З новою силою розгорнувся процес відновлення рідних мов у середовищі корінних народів та національних меншин. Національні спільноти отримали додаткові гарантії збереження та розвитку власної культури у новому Законі "Про національні меншини (спільноти) України". Згідно з положенням цього Закону вони є "невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства", а їхня культура – частиною української культури. Особа, яка належить до національної меншини, має, серед іншого, право на самоідентифікацію, використання мови меншини, збереження культурної самобутності, освіту рідною мовою. Закон покладає на державу, серед іншого, такі обов'язки: виявляти і впорядковувати місця історичної пам'яті національних меншин, охороняти об'єкти їхньої культурної спадщини; сприяти вивченню історії та культури національних меншин; здійснювати культурномистецькі заходи меншин; забезпечувати вивчення представниками меншин історії та культури України [Калакура, 2023, с. 235–236].

Ухвалення Закону та його впровадження допомагає спростувати поширений у науковому та суспільному дискурсі помилковий погляд на унікальність України як "багатоетнічної держави з більш ніж 130 етнічними групами", про "представників 130 народів – мешканців України". Маємо розуміти, що це один із пропагандистських штампів та ідеологічних міфів радянської доби [Борисенко, 2015]. За науковими та правовими критеріями, зокрема згідно з Законом "Про національні меншини (спільноти) України" сьогодні в Україні є близько 15–20 етнічних спільнот, спроможних до самоорганізації у вигляді життєдіяльних громад. До Ради громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України при Державній службі з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС), створеної у цьому році, увійшли активісти, що представляють 18 національних меншин (спільнот). Їх об'єднує спільна мета – створити справедливе та інклюзивне суспільство, де кожна

людина, незалежно від етнічної належності, почувається рівною та шанованою [Рада громадських об'єднань..., 2024]. В етнічній політиці воєнного часу, а в перспективі повоєнної відбудови є і буде розвиватися зв'язок між забезпеченням прав українського етнічного ядра нації, поширення української мови та культури, її державної підтримки з одночасним забезпеченням прав інших етнічних складових української громадянської нації: корінних народів, національних меншин та етнічних груп.

На тлі демократичних реформ відбуваються конструктивні зміни в етнічній політиці держави, яка спрямована не лише на захист і збереження національної культурної спадщини, але й на її дослідження, актуалізацію та її популяризацію за кордоном. Цьому сприяли, наприклад, тривалі дискусії стосовно долі "скіфського золота", внесення українських об'єктів до світової спадщини під захистом ЮНЕСКО.

Що ж стосується найціннішого – людського капіталу, то значна частина внутрішньо переміщених осіб інтегрується в нові громади, збагачує свій культурний світ, отримує новий досвід і, можливо, залишиться там. З іншого боку, невизначеність щодо майбутнього України, загальне зниження рівня життя, безробіття на тлі зростання кількості переселенців провокують поширення в частини українців нетолерантних форм поведінки. Це актуалізує завдання формування в суспільстві атмосфери терпимості, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною самобутністю, ціннісними орієнтирами. Соціологічне дослідження, яке протягом травня 2023 р. проводила міжнародна благодійна організація "Ромський жіночий фонд „Чіріклі”" серед внутрішньо переміщених осіб з-поміж ромів у Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській, Закарпатській областях щодо потреб ромів-переселенців, надання соціальних та адміністративних послуг, засвідчило, що залишаються актуальними проблеми інтеграції, прояви дискримінації, доступу до ринку праці та забезпечення фінансової незалежності сімей переселенців, інформації, доступу дітей до освіти [Калакура, 2024, с. 92–93]. З цього погляду особливо складна ситуація у Дніпропетровській, Запорізькій, Херсонській та Харківській областях.

В частини політикуму, експертного середовища та суспільствознавців викликає настороженість небачена раніше ворожість у ставленні до росіян, спричинена емоційними стресами під впливом агресії РФ, радикалізація українського соціуму, окремі прояви ксенофобії до громадян України, які є етнічними росіянами. Так, опитування, проведене КМІС упродовж 22 лютого – 6 березня 2023 р., засвідчило, що 36% населення негативно ставляться до цієї частини громадян України. Це ставлення вочевидь має емоційно-психологічний характер і є відповіддю на звірства російських окупаційних військ, адже дані соціологічних досліджень показують, що в цілому погляди громадян України-етнічних росіян хоч і дещо відрізняються від поглядів етнічних українців, однак не дуже істотно, й частина цих громадян так само захищає Україну від агресора [Паніотто, 2023]. Звичайно, є й чимало зрадників, колаборантів, чия підступна діяльність на руку ворогу негативно впливає на ідентичність і єдність українського соціуму. Заходи щодо заборони російської музики в українських медіа та громадському просторі, імпорту та розповсюдження книг та іншої видавничої продукції з РФ, тимчасово окупованих нею територій України та з Білорусі стали імпульсивною, але в чомусь природною реакцією суспільства на кремлівську політику геноциду українців. Подальша реалізація цих заходів у майбутньому залежить від умов завершення війни, справедливості миру і готовності РФ до відновлення рівноправних відносин з Україною.

Ще одним із вірогідних мотивів зростання етнічної упередженості є активізація духовного паломництва (прощі) євреїв-хасидів до Умані, яке має як мінімум дві суперечливі тенденції в реакції місцевих мешканців: а) поширення настроїв неприязні та акцій протесту, скерованих щодо прибульців; б) зростання зацікавленості в розвитку прощі і збільшення толерантності [Туров, 2023, с. 178]. Незважаючи на те, що офіційний Ізраїль займає стриману позицію у російській агресії проти України, нинішня війна країн арабського світу з Ізраїлем, ракетні атаки Ірану, в яких простежується російський слід, можуть спричинити хвилю насилля в Європі, терористичні акти, навіть в Україні, в чому зацікавлена країна-терористка.

Власне транзит ідентичності українців до національно-громадянської, лояльність меншин до культури державотворчого і націєформуючого українського етносу засвідчує зростання популярності україномовного культурного продукту, попиту на українське кіно, театральні вистави, книги тощо. Найбільш яскраво він проявляється у повсякденному мовленні українців. У грудні 2022 р. 41% респондентів опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, сказали, що спілкуються тільки українською мовою, ще 17% – "у більшості ситуацій" українською, натомість тільки російською говорять 6%, а переважно російською – 9% (ще 24% сказали, що вживають обидві мови "рівною мірою"). Порівняно з 2017 р. частка повних і переважних україномовців збільшилася на 8%, а частка російськомовців зменшилася на 11% [Кулик, 2023a]. Традиційне опитування, проведене Центром Разумкова в червні 2024 р., засвідчило, що розмовляють вдома лише або переважно українською 70,5% опитаних, у 2015 р. таких було 50%, у 2006 р. – 46%. Спілкуються вдома лише або переважно російською 11% опитаних, у 2015 р. таких було 24%, у 2006 р. – 38%. Розмовляють приблизно однаковою мірою українською і російською 18% (у 2015 р. – 25%, у 2006 р. – 15%). Спілкуються за межами дому (наприклад, на роботі, навчанні) лише або переважно українською 72% опитаних, у 2023 р. таких було 65%, у 2015 р. – 46%. Лише або переважно російською – 8% опитаних, у 2023 р. – також 8%, у 2015 р. таких було 24%. Розмовляють поза домом рівною мірою українською і російською 20% (у 2023 р. – 26%, у 2015 р. – 29%) [*Ідентичність громадян України...*, 2024]. Разом з відродженням української мови як рідної або як мови повсякденного спілкування відбувається утвердження почуття власної гідності, формування гордості за Україну, її стійкість та незламність.

Аналіз деструктивних тенденцій в етнополітичному полі на тлі змін у сфері етнокультурної ідентичності українців, як прояву їхнього культурного транзиту від постколоніальної ідентичності до національно-громадянської, був би неповним без прогнозування перспективи цих процесів на основі моделювання змін

етнонаціонального складу населення України з огляду на демографічні та соціокультурні наслідки російської агресії, а відтак потреб модернізації державної етнічної та культурної політики. На нашу думку, пріоритетним завданням етнічної політики у поствоєнний період має стати максимальне збереження етнічно української частки населення країни, повернення українців із країн, які надали їм тимчасовий захист та підтримку. Які заходи може зробити держава, щоб не втратити українців за кордоном? Насамперед, варто повернутися до розгляду закону про множинне громадянство. Його доопрацювання та ухвалення дозволить українцям, які вже визначилися зі своїм майбутнім поза Україною, залишатися складовою української світової спільноти, підтримувати її цивілізаційний євроатлантичний вибір. Також актуальним видається вироблення механізму залучення трудових мігрантів з інших країн для підтримки економічного потенціалу і відповідної чисельності населення України на рівні близько 32-35 млн осіб. Можливо, державі доведеться розробити окрему програму стосовно залучення емігрантів до українських реалій і системи цінностей [Калакура, 2023, с. 243]. Українська культура як складова соціальної політики може стати чинником для економічного розвитку країни: створення нових робочих місць, збільшення інвестиційної привабливості тощо.

Деокупація та відновлення територіальної цілісності України органічно пов'язані з поверненням в український соціокультурний та інформаційний простір громадян, котрі перебували в російській окупації і зазнали негативних впливів ідеології і практики "русского міра". Українцям тимчасово окупованих територій, насамперед АРК, потрібно буде долати наслідки геноцидної політики РФ, а корінні народи України матимуть змогу реалізувати свої права на відновлення, збереження і розвиток рідної мови та культури. В серпні 2022 р. указом Президента України було затверджено Положення про Консультативну раду з питань деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [В Україні створили..., 2022]. 18 травня 2023 р. було уточнено коло осіб, які входять до складу Ради. Кримськотатарський рух у Раді представляє Голова Меджлису кримськотатарського народу Р. Чубаров та його перший заступник

Н. Джелялов. Секретарем Консультативної ради стала Постійний Представник Президента України в Автономній Республіці Крим Т. Ташева [Питання Консультативної ради..., 2023]. Основними завданнями Консультативної ради є: захист прав та інтересів українців; подолання наслідків та відшкодування шкоди, заподіяної Україні та її громадянам; внесення пропозицій стосовно діяльності Кримської платформи та питань відновлення територіальної цілісності України; підготовка пропозицій щодо удосконалення законодавства з питань деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Вагомим міжнародним чинником деокупації стала Кримська платформа – ініційований Україною консультативно-координаційний формат, спрямований на підвищення ефективності міжнародного реагування на окупацію Криму, як відповідь зростанню безпекових загроз, інструмент посилення міжнародного тиску на РФ, запобігання подальшим порушенням прав людини та захисту жертв окупаційного режиму, а також досягнення головної мети – деокупації Криму та повернення його Україні. Ще 23 серпня 2021 р. в Києві відбувся перший установчий саміт Кримської платформи, в якому взяли участь представники 47 іноземних держав і міжнародних організацій. Вона діє на постійній основі, зокрема в Києві працює її офіс. В 2024 р. участь у саміті взяли близько 60 учасників. Президент України В. Зеленський вважає, що платформа зміцнила увагу світу до захоплення Криму [Лисогор, 2024].

26 вересня 2024 р. у Києві відбувся Всеукраїнський науково-практичний форум: "Греки України: збереження ідентичності в умовах російської агресії. Суспільно-політичний, історико-культурний і мовний аспекти". Особливу увагу було приділено проблемам, з якими стикаються греки, що проживають на тимчасово окупованих територіях України, враховуючи, що на теренах українського Північного Приазов'я до війни проживало 85% греків України [Всеукраїнський науково-практичний форум..., 2024]. Представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини наголосив на руйнівних наслідках російської агресії для культурних центрів і установ грецької громади. Він нагадав про

знищення важливих осередків грецької культури, таких як "Меотида" та Федерація грецьких товариств України, а також про втрату унікальних колекцій Маріупольського краєзнавчого музею та музею греків Приазов'я [Збереження грецької ідентичності..., 2024].

Ідентичність українців в окупації знаходиться під постійним тиском. Однак приклад руху "Жовта стрічка" (рух спротиву на тимчасово окупованих територіях), який нарочито підкреслює територіальну цілісність українських земель, показує світу єдність українців у різних умовах, їх силу та незламність. Замість зброї активісти руху використовують громадянський протест, вони працюють над бойкотом псевдореферендумів, агітують не отримувати паспорт країни-терориста тощо [Жовта стрічка..., б.д.]. Після відновлення територіальної цілісності України органи державної влади в центрі і на місцях покликані забезпечити відродження спільної мозаїки різноманітних культур Криму. Метою кримської етнополітики має стати мирне співіснування українців на одній території разом з іншими корінними народами та національними меншинами, збереження культурної спадщини, відновлення історичної пам'яті, її очищення від ідеології рашизму і спотворень імперської пропаганди. Суспільний плюралізм та багатоманітність, демократичні цінності стануть завершенням спроб РФ ізолювати Крим від України і західного світу, спричиненої тимчасовою окупацією, і сприятимуть євроінтеграційним процесам, культурному обміну, залученню інвестицій до регіону. Політика реінтеграції – це невід'ємна складова державної етнонаціональної політики [Кресіна та ін., 2016].

З-поміж культурних проєктів загальнодержавного значення виділимо важливість подальшої розбудови мережі українських шкіл зі збереженням можливості навчання рідною мовою для корінних народів і національних меншин України. Етнічна політика повинна максимально сприяти задоволенню культурних запитів кожного громадянина країни.

При цьому важливо враховувати, що український зсув у самоідентифікації населення, в бажанні повернутися до української мови або опанувати її наштовхується на за давньий постколоніальний синдром малоросійства і "меншого брата", на

успадковану совкову "престижність" користування російською мовою. Актуальним залишається остаточне подолання наслідків імперського і постколоніального мислення, шкідливих практик радянського, а також пострадянського російщення українців, домінації російської масової культури, хибних світоглядних настанов на кшталт "хорошіє рускіє", "какая різниця" і "на фронті ребята говорять по-руські". Дослідження, проведене в дитячих садочках Києва, засвідчило, що знання української у 20% київських дошкільнят 5-6 років близьке до нуля, а це означає, що в родинному колі вони нечують української мови і, як наслідок, значна частина дітей шкільного віку є домінантно російськомовними і зорієнтованими на російськомовне середовище [Гарасим, 2023]. Чимало батьків, а відтак і дітей, залишаються у полоні російських культурних смислів, самі послугуються російською мовою як головним інструментом в реалізації стратегії "русского міра". Завдання усіх ланок системи освіти добиватися, щоб українська стала для дітей і молоді мовою реального життя і повсякдення, а не лише мовою уроків, лекцій, якою вона вже практично є багато років. Створювати для здобувачів освіти українськомовне освітнє середовище покликаний законопроект, ініційований Н. Піпою. На думку авторки, він сприятиме формуванню нових правил поведінки вчителів, учнів та батьків щодо спілкування у суспільних і публічних місцях державною мовою [Мамченко, 2024].

У цьому зв'язку надзвичайно важливо зберегти культурний зв'язок зі школярами, які за умов війни опинилися поза межами України, яким загрожує акультурація та втрата української ідентичності, її розмивання. Сьогодні гостро стоїть питання продовження ними освіти в Україні у дистанційній формі, адже сім'ї, в яких діти продовжують таке навчання, більш схильні до повернення в Україну після завершення активних бойових дій. До ключових елементів етнокультурної резильєнтності належать формування української освіти в країнах, які прийняли українських біженців. Ідеться не лише про формат додаткових занять або недільні школи. В Будапешті, наприклад, уже відкрито першу українсько-угорську школу для 400 учнів [Липчанський, 2024], стоїть це питання і в низці інших країн-партнерів.

Таким чином, набутий за час війни досвід транзиту ідентичності українців надзвичайно цінний з погляду нейтралізації негативних явищ в етнонаціональному просторі України. Він матиме важливе значення для подальшого подолання синдрому постколоніалізму, утвердження національної та громадянської ідентичності, модернізації культурної та етнічної політики в період повоєнної відбудови країни, відновлення її економічного, демографічного та інтелектуального потенціалу. Пріоритетним завданням залишається системна робота щодо формування міжнаціональної та світоглядно-культурної єдності громадян України, їх консолідації навколо української мови та культури, європейських демократичних цінностей. Видається доцільною максимальна індивідуалізація роботи з етнічними спільнотами, організація їх життєдіяльності, врахування особливостей історичного, територіального та етнопсихологічного характеру. Мова йде передусім про греків, кримських татар, поляків, ромів, росіян, румунів, угорців та євреїв, про подолання наслідків колонізації, комунізації та радянзації українського суспільства, про його російщення. У цьому зв'язку необхідно виробити більш-менш спільні і виважені підходи у ставленні до історичної пам'яті та культурної спадщини, зокрема, до російської культури. Відомий український правозахисник Є. Захаров назвав ірраціональною ненависть до всіх росіян лише за їх громадянством, а не на підставі їхніх дій і слів, і негативно поставився до механічного вилучення російськомовних книг з фондів українських бібліотек [Калакура, 2024, с. 95].

Разом з тим, у суспільстві обговорюється можливість запровадження санкцій стосовно російської культури впродовж п'яти років після завершення війни. На нашу думку, росіяни в Україні, які є її законслухняними громадянами, як і інші, не повинні відчувати будь-якої дискримінації за національною чи релігійною ознакою. Затяжний характер війни і прогнозовані труднощі повоєнного розвитку українського суспільства диктують необхідність активізації всіх форм повсякденної комунікації органів законодавчої та виконавчої влади, територіальних громад та інституцій національних меншин, уважного і чуйного ставлення до запитів громадян. Акцент на цивілізаційне забарвлення історичних,

культурних та духовних цінностей, які єднають минуле, сучасне і майбутнє українців, незалежно від їх етнічності, може стати важливим чинником етнокультурної, а відтак і етнонаціональної консолідації українського суспільства.

Також варто активізувати роботу органів влади, народної дипломатії щодо вмотивованого та безперешкодного повернення громадян України, передусім дітей і молоді, які опинилися за кордоном як "біженці від війни", на батьківщину в рамках державної програми під умовною назвою "Україна чекає на тебе". Про підтримку такої програми заявив очільник МЗС України А. Сибіга. Він провів зустріч з Єврокомісаркою із внутрішніх справ ЄС І. Йоханссон. Обговорено спільні кроки для допомоги українцям, які планують повернутися в Україну [Сибіга обговорив..., 2024]. Під час виступу на конференції Ялтинської європейської стратегії він заявив, що настав час почати розробку програм ЄС для повернення українців додому. "На часі ставити питання про розробку Європейським Союзом програм повернення українців. Звісно, для цього мають бути створені відповідні умови: від безпекових гарантій, соціальних, культурних, освітніх та медичних послуг до повного забезпечення повноцінним житлом і працевлаштуванням. Це має бути на порядку денному". За словами А. Сибіги, його відомство продовжує активну роботу з Єврокомісією над розробкою ініціатив, які заохочуватимуть українців повернутися до України. Міністр вважає, що насамперед необхідно створити позитивну мотивацію, щоб українські біженці за кордоном свідомо обирали повернення на Батьківщину, замість еміграції [Сибіга: на часі ставити питання..., 2024]. Нагадаємо, Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль зауважив, що процес повернення українців має бути організований і скоординований [Кузнецова, 2024]. Саме для реалізації цієї стратегії й буде створено Міністерство повернення українців.

Науковій громадськості варто підтримати ініціативи влади щодо створення координаційного центру роботи з українською діаспорою як інституції у структурі виконавчої влади – майбутнього Міністерства української єдності та протидії російським впливам на українців (В. Зеленський) [Від нашої спільної роботи...,

2024] або Міністерства повернення українців (Д. Арахамія, Д. Шмигаль).

Одним із практичних кроків на шляху пошуку нової якості міжкультурної взаємодії суспільства може стати ініціатива ДЕСС щодо запровадження на державному рівні спеціального дня вшановування внеску національних меншин (спільнот) України у загальноукраїнську скарбницю – "Дня міжнаціональної злагоди в Україні" [*Громадськість підтримала...*, 2024]. Пов'язані з ним відповідні суспільно-політичні, культурні, просвітницькі й інші заходи сприятимуть громадянському єднанню українського соціуму, посиленню ролі етнічних спільнот у відновленні територіальної цілісності України, її відбудові та зміцненні суверенітету.

Найявні проблеми та колізії етнополітичного характеру, поодинокі прояви конфліктних ситуацій, дискримінації, порушення гарантій культурних, освітніх та мовних прав етнічних спільнот, різного роду фобії, недостатня толерантність на побутовому рівні тощо потребують відповідного реагування з боку владних структур, інституцій громадянського суспільства, постійного моніторингу, проведення спеціальних соціологічних опитувань, внесення на основі їх показників та індикаторів відповідних коректив у стратегію етнополітики. Для оцінки змін і реального етнонаціонального складу населення України необхідне проведення якісного перепису населення та створення повноцінного реєстру громадян. Широке обговорення цих проблем у науковому та експертному співтоваристві, в ЗМІ та соціальних мережах сприятиме виробленню адекватного бачення реалій та визначенню напрямів і засобів їх розв'язання. Залучення зарубіжного досвіду, інтелектуальної, правової, економічної, технологічної та фінансової допомоги від міжнародних організацій полегшить виконання різноманітних проєктів у соціально-культурній та освітній сферах. Подолання труднощів і вихід із поствоєнної травми суспільства на основі оновленої моделі етнічної політики повинні відповідати передусім власним національним інтересам України.

У цьому ключі видається доцільним підтримати ініціативи установ науки та освіти щодо продовження цільових міждисциплінарних досліджень з проблем подолання наслідків колоніалізму і

російщення, запровадження програм для вчителів національних шкіл з метою оволодіння необхідними знаннями і навичками для викладання предметів українською мовою, активізації діалогу і опрацювання спільних проєктів із міністерствами освіти країн ЄС – сусідів України і основних реципієнтів українських біженців стосовно підтримки мережі шкіл національними мовами та надання можливості дітям українських біженців продовжити навчання в Україні дистанційно. Варто розширити міжнародну співпрацю на рівні громадськості, зокрема роботу українсько-румунської, українсько-словацької, українсько-угорської комісій з питань забезпечення прав національних меншин та українсько-німецької комісії зі співробітництва у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні. Видається доцільним утворити подібні українсько-грецьку та українсько-польську комісії. Остання могла б зосередити свою увагу на проблемах українських біженців та заробітчан у Польщі. Організація нових та активізація роботи вже діючих Українських центрів також сприятиме збереженню українцями за кордоном етнокультурної ідентичності, адже чисельність українців поза межами України якщо не більша, то зрівнялася з українцями на материковій Україні.

Важливим елементом запобігання міжетнічним конфліктам є поширення толерантності як суспільної цінності. Толерантність як повага до різних культур, релігій та етносів постає основною передумовою розвитку сучасного світу. У нас бракує розуміння, що успіх усіх перетворень в Україні, її приєднання до європейської та світової спільноти можливі лише за побудови "зони цінностей", однією з яких є толерантність [Ляпіна, 2019].

Нейтралізація деструктивних тенденцій в етнополітичному просторі України у поствоєнних умовах включатиме цілу низку політико-правових, організаційно-управлінських, науково-дослідницьких, освітніх, інформаційно-роз'яснювальних, моніторингових та інших заходів, спрямованих як на протидію різного роду ворожим інсинуаціям щодо ситуації в етнонаціональній сфері країни, так і на подальше утвердження міжнаціональної злагоди, подолання синдрому постколоніалізму, совковості, малоросійства

та меншовартості, зумовленого колоніальним та радянським минулим. Ця діяльність, що набула особливого значення з початком повномасштабної фази російсько-української війни, висвітила і загостила деструктивні тенденції в етнополітичному просторі. Їх ігнорування або недооцінка можуть зашкодити процесу національного відродження і самоствердження України в повоєнні роки, реалізації її демократичного вибору. Подолання наявних суперечностей на етнічному ґрунті з урахуванням набутого досвіду, в т. ч. зарубіжного, гарантуватиме достатній рівень етнонаціональної консолідації суспільства, його обороноздатності для завершення війни, досягнення справедливого миру і забезпечення належних темпів повоєнного оновлення країни, економічного зростання, розбудови громадянського суспільства та євроатлантичної інтеграції.

РОЗДІЛ 7

УКРАЇНА У ТРИКУТНИКУ "США – ЄС – ГЛОБАЛЬНИЙ ПІВДЕНЬ"

Загальна картина трансформації геополітичної вісі "США – ЄС – Глобальний Південь". Геополітична та безпекова ситуація в Україні трансформується відповідно до наростання динаміки протистояння демократичного та авторитарного світів. Вітчизняний експертний доробок із цієї тематики представлений переважно представниками із журналістського середовища. Тож доцільно коротко зупинитися на західних наукових розвідках найбільш іменитих учених та політологів-експертів, зокрема таких як Дж. Міршаймер [Mearsheimer, 2014], Д. Трейсман [Treisman, 2016], С. Джонсон [Johnson, 2017], Ф. Фукуяма [Fukuyama, 2024] та інші. Надзвичайну важливість для нашого дослідження становлять розвідки з прогностичним аналізом результатів російсько-української війни та реалій майбутнього світоустрою, які містяться у працях таких відомих учених, як Д. Алман [Alman, 2024], М. Галеотті [Galeotti, 2024], А. Віндман [Vindman, 2024], Н. Гарарі [Garari, 2024], А. Гулай [Gulai, 2024], Н. Еберштадт [Eberstadt, 2024], М. Кофман. [Kofman, & Lee, 2024], Дж. Най [Най, 2024], М. Кіммадж [Kimmage, & Notte, 2024], Л. Селігман [Seligman, Youssef, & Lubold, 2024], С. Чарап [Charap & Radchenko, 2024] та ін. У роботах зазначених дослідників презентовано доволі широкий спектр сценаріїв завершення війни в Україні – від "заморожування" конфлікту до тривання перманентної і фактично безкінечної війни між Росією та Україною.

Ключовою проблемою такого прогностичного аналізу залишається доволі низький рівень імовірності можливих сценаріїв. Нашим завданням є синтезування різних підходів здійснення аналітичних прогнозів та формування й виведення на їх основі власного варіативного бачення майбутнього завершення війни в Україні на тлі геополітичних процесів, що відбуваються у рамках трикутника "США–ЄС–Глобальний південь".

Для початку зазначимо, що з 24 лютого 2022 року розпочався відлік становлення нового світового порядку. Така ситуація формує новий імператив для України, яка опинилася у так званій нульовій точці протистояння Глобального Півдня та Глобальної Півночі [Karlin, 2024]. Можна стверджувати, що заснований на правилах усталений міжнародний порядок незворотно трансформується в бік глобального безладу, який триватиме принаймні до оформлення стійкої світ-системи. Так, з російською повномасштабною агресією цілі та принципи статуту ООН були насильницьки порушені Росією, незважаючи на її статус постійного члена Ради Безпеки цієї організації.

За даними моніторингу світової демократії, що проводиться міжнародними організаціями, такими як "Freedom House", "The Economist Intelligence Unit" та ін., глобальна свобода у світі знижується. На кінець 2023 року 59 країн вважалися такими, у яких встановлено авторитарний режим, що становить 29,9% від загальної кількості країн. На їх території проживає 39,4% від усього населення світу [EIU's 2023 Democracy Index..., 2024]. Нині постає своєрідна безпекова дихотомія, яка полягає як у наступі світового авторитаризму, що набирає потуги у межах Глобального Півдня, так і кризи демократії, що посилюється у рамках Глобальної Півночі.

Експерти припускають, що в разі перемоги В. Путіна розпочнеться ширення авторитарних режимів на теренах Глобального Півдня посиляться позиції Китаю у Південно-Східному морі, а також таких автократій, як Іран та Північна Корея, котрі здобудуть упевненість у безкарності вторгнення до сусідніх країн. За таких обставин світ порине у хаос, залишки світового порядку, базованого на ліберально-демократичних цінностях, будуть остаточно зруйнованими, а сучасний світовий лад зазнає остаточного колапсу. В історію людства майже гарантовано повернеться таке явище, як імперіалізм, відродження якого супроводжуватиметься перекроюванням кордонів, анексією територій, а то й загарбанням малих держав в цілому [Гарарі, 2024].

Поки США намагаються зберегти своє лідерство у вільному світі, активно формується так званий пояс євразійських диктатур

("вісь зла"), представлений такими країнами, як Російська Федерація, Китайська Народна Республіка, Корейська Народно-Демократична Республіка та Ісламська Республіка Іран, який, у свою чергу підтримує низку проксі – терористичних сил, серед яких найбільш вираженими є Хезболла в Лівані та ХАМАС у Секторі Гази [Голійчук, 2024].

Зазначена група країн та проксі прагнуть сформувати своєрідний антизахідний блок, що намагається кинути виклик США та їх союзникам шляхом подальшої дестабілізації нинішнього світового порядку, надають в цьому взаємну допомогу один одному. Росія для отримання ракет і боеприпасів укладає угоди з Іраном та Північною Кореєю, вдається до погроз використання проти країн Глобальної Півночі ядерної зброї, що зумовлювало стримування США у плані надання Україні далекобійної компоненти та подальшого її використання вглиб російської території [*"Сліни до реальності"*..., 2024].

Колективний Захід (Глобальна Північ) сам стикається з низкою проблем – активізацією право- та ліворадикальних сил, представлених євроскептиками та правим трампістським крилом Республіканської партії у США. На думку видатного американського філософа та політолога Ф. Фукуями, могутність США переживає спад із 2008 року, адже держава, за його словами, перетворилася на боржника з величезними запасами капіталу [Fukuяма, 2024]. Слабкості США додає й внутрішня поляризація американського суспільства. Стратегічна млявість Заходу зумовлює зневіру у потенціал демократичних інституцій та ліберально-демократичних цінностей як у Європі, так і в Америці. Країни Заходу також не бажають компенсувати гостру нестачу військ в Україні відправкою власних солдатів, хоча вони характеризують війну як екзистенційну для європейського порядку безпеки [Kimmage, & Notte, 2024].

Презентувавши план перемоги, Україна прагне хоч якось стимулювати увагу Заходу до своїх проблем. План включає п'ять пунктів і три таємні додатки. Цими пунктами є: 1) невідкладне запрошення України до НАТО; 2) незворотне зміцнення української

оборони за активної допомоги західних партнерів; 3) стримування агресії Росії шляхом розміщення на території України комплексного неядерного стратегічного пакет; 4) зміцнення стратегічного економічного потенціалу України шляхом захисту наявних в ній критичних ресурсів спільного інвестування; 5) заміщення, у разі згоди партнерів, окремих військових контингентів Збройних сил США, дислокованих у Європі, українськими підрозділами, які набули реального досвіду сучасної війни. Економічна ж угода між Україною та США, базована на інвестиціях у видобуток рідкоземельних матеріалів (їх вартість в Україні оцінюється на рівні 2–7 трлн дол.), може принести як економічну, так і безпекову вигоду Україні. До того ж Україна є одним зі світових лідерів по експорту збіжжя [*Трамп завершить війну на вигідних для України умовах...*, 2024].

Невизначеність майбутньої ролі США у глобальній системі міжнародної безпеки значною мірою спонукала НАТО заохочувати Європу до консолідації своїх зусиль, якщо Вашингтон вирішить уповільнити або припинити допомогу Україні за каденції Д. Трампа. Україна, зі свого боку, зробила нестандартний крок у війні з Росією, розпочавши у серпні 2024 року Курську операцію, яка, певно мірою, відкрила своєрідний "третій шлях" виходу з війни за умов неможливості повернення Україною своїх територій до кордонів 1991 року [*Курська операція відкрила "третій шлях"...*, 2024].

Крім того, за прогнозами американського економіста А. Аслунда у виданні "*Politico*", у 2025 році має статися обвал російської економіки, який потягне за собою скорочення соціальних видатків, витрати на соціальну сферу, перекладання (цивільної інфраструктури, освіти та охорони здоров'я задля уникнення тягаря війни на бізнес [Росія через обвал економіки..., 2024]). Якщо прогнози справдяться, Україна зможе домагатися міжнародно-правових гарантій своєї безпеки. А Євросоюз, зважаючи на кризу НАТО й ненадійність безпекових гарантій з боку США, змушений буде здобувати власну геополітичну самостійність та суб'єктність, і Україна має всі шанси стати вагомим донором європейської системи безпеки.

Україна–США: стратегічне партнерство в умовах повномасштабної російсько-української війни. Останніми роками в експертному середовищі тиражується думка про зниження Сполученими Штатами впливу на світові процеси, що у підсумку може призвести до втрати ними ролі лідера демократичного світу та статусу наддержави загалом. Крім того, як зауважує Ф. Фукуяма, спостерігається внутрішня поляризація американського суспільства, через що американська політична модель більше не викликає широкого наслідування або навіть захоплення [Fukuyama, 2024]. Криза американського лідерства проявляється, зокрема, скептичним ставленням до плану перемоги, представленого В. Зеленським. Спікер Палати представників М. Джонсон, який активно виступав проти військової допомоги Україні на суму 61 млрд дол., наразі активно виступає проти продовження безпечної та фінансової підтримки України у її протистоянні агресії Росії, тиражує тезу про спроможність Д. Трампа швидко завершити війну в Україні через домовленості з В. Путіним. Така стратегія провідних американських політиків таїть загрози нацбезпеці України, адже швидке завершення війни має великі ризики для національних інтересів України, за рахунок яких вона й може бути припинена.

Зазначений підхід несе ризики програшу й повної капітуляції України. Без реальних міжнародних гарантій зберігатиметься надто висока вірогідність повторення російської повномасштабної збройної агресії (у ще більших масштабах) уже у короткотерміновій перспективі. Єдиним надійним механізмом недопущення такого сценарію на початковому етапі є залучення іноземного військового контингенту країн НАТО та / або ООН з подальшим його розміщенням на лінії зіткнення за рахунок створення демілітаризованої (буферної) зони до тих пір, поки українські окуповані території не будуть повернуті під контроль Києва.

Між тим, новообраний лідер США Д. Трамп усе більше схильється до стратегії екстраполяції геополітичної відповідальності європейських членів НАТО. Зрозуміло, що повний вихід США із числа країн – стратегічних партнерів для України – є найбільш

небажаним сценарієм, адже Сполучені Штати надали більше військової допомоги, ніж будь-яка інша країна [Gumenyuk, 2024]. У світових медіа дедалі активніше фігурує імператив про так званий мирний план Д. Трампа – змусити сторони піти на компроміс і припинити вогонь шляхом посилення України у разі відмови Росії йти на переговори, і, навпаки, обмеження допомоги Україні у разі відмови з її боку. Вислів Д. Трампа "мир через силу" став одним із ключових принципів зовнішньої політики США й дедалі частіше фігурує у контенті світових медіа, однак простежується відсутність алгоритму реалізації такого плану щодо забезпечення миру в Україні [*Забезпечимо "мир через силу"...*, 2024].

З іншого боку, у політичних колах США простежується певний оптимізм щодо майбутньої стратегії підтримки України з боку США за президентства Д. Трампа. За словами експосла США в Україні Дж. Гербста: "В оточенні Д. Трампа є люди, які підтримують Україну. Серед його кандидатів на важливі міністерські посади чи в адміністрації є люди, які не хочуть, аби їх вважали пропутінськими" [*У разі перемоги Трампа...*, 2024].

Натомість справжні переговори з В. Путіним у західному розумінні навряд чи можливі, адже він не зацікавлений у поступках щодо військових цілей в Україні, і припинення вогню для РФ може бути лише тимчасовим рішенням для переозброєння й початку нової агресії. Підтвердженням цьому є геостратегічне планування Кремля стосовно бачення продовження протистояння до 2045 року – так званий план ліквідації української державності та розподіл українських територій на три частини. А поки що В. Путін, найімовірніше, розпочне геополітичний торг та вимагатиме від України надання пріоритетів для російської мови аж до визнання її як другої державної, повернення привілеїв Українській православної церкви (УПЦ МП), скорочення української армії, закріплення за Росією окупованих територій, невступ України до НАТО, відродження російської культури на теренах України, а від Заходу РФ домагатиметься зняття накладених економічних санкцій, припинення дискурсу про можливу сплату Україні репарацій за завдані руйнування, уникнення відповідальності за скоєні воєнні

злочини, а також повернення Росії на міжнародну арену як рівного з іншими великими державами геополітичного гравця.

Геополітичний імператив, який пропонується майбутньою адміністрацією Д. Трампа (поки через третіх осіб), де-факто передбачає заморожування конфлікту по нинішній фронтовій лінії зіткнення протиборчих сторін. Однак В. Путін, маючи успіхи у контрнаступі на Сході України, навряд чи буде зацікавлений у переговорах з Україною. До всього, у Києва на тлі низки невдач на дипломатичному та військовому фронті простежується зниження геополітичної суб'єктності, що вказує на відсутність сильної позиції у разі дво- чи багатостороннього формату перемовин з Росією [Грицак, 2024]. Не виключаємо, що у разі недостатньо жорсткої позиції США у майбутніх переговорах з РФ та їх європейських союзників до НАТО, а також ослабленої позиції в них Києва Росія у подальшому буде вимагати від України вже відмови й від приєднання до ЄС. Саме тому колективному Заходу так важливо обстоювати імператив щодо підсилення позиції України у майбутніх мирних перемовинах з Росією.

Важелем впливу на російського диктатора, на думку колишнього спеціального представника уряду США з переговорів у справах України К. Волкера, може бути різке збільшення видобутку нафти і газу у США, що зумовить зниження світових цін на енергоносії та погіршить надходження фінансових ресурсів до російського бюджету від їх продажу. Ще один важіль – більш жорстка політика США щодо Ірану (як союзника Москви) та посилення геополітичної присутності у всьому Близькосхідному регіоні на тлі динаміки підтримки Ізраїлю у його протистоянні з Хезболлою та ХАМАСом. Крім того, позиція України може бути посилена запровадженням щодо неї програми ленд-лізу з позикою у 500 млрд дол. на закупівлю озброєння [Перше, що зробить Трамп..., 2024]. Існує висока ймовірність того, що Д. Трамп не може собі дозволити видаватися слабким і буде прикладати максимум зусиль для коригування стратегії (у бік відкидання політики напівмір) для зупинення геополітичних амбіцій Росії. Скоріше за все, він обстоюватиме свою позицію щодо збільшення

видатків європейськими членами НАТО на оборону до понад 2% від ВВП, що може зменшити безпекову участь США в Альянсі та нести додаткові загрози для України у разі перекладання збільшення відповідальності на країни Європи, які надто зосереджені на внутрішньополітичних, насамперед економічних і електоральних, проблемах. За такого розвитку подій, що накладаються на ризики "втоми" від України та загрози припинення міжнародної підтримки, питання нової повномасштабної російської агресії стане лише питанням коротко- чи середньострокової перспективи. Убезпечити Україну може поширення на неї так званої ядерної "парасольки", яка використовується для захисту європейських членів НАТО.

Поки що Україна перебуває між двома вірогідними сценаріями формулами: або заморожування конфлікту в нинішньому вигляді, примушування її до нейтралітету без очевидних гарантій безпеки чи обмежень для В. Путіна, або посилення її військової та фінансової підтримки як стримуючий фактор для Москви, але з неочевидною перспективою її членства в НАТО. У короткостроковій перспективі багато в чому буде залежати від того, якому плану надасть перевагу Д. Трамп.

На користь України працює доволі відчутна проукраїнська платформа усередині Республіканської партії. Крім того, за словами спеціального представника уряду США з переговорів у справах України К. Волкера, Д. Трамп не прагне бути автором поразки України на початку ще однієї своєї президентської каденції [*Why Volodymyr Zelensky may welcome...*, 2024]. Втрата України буде геополітичною поразкою США глобального масштабу, яка зруйнує їх авторитет як лідера демократичного світу та статус наддержави, адже агресія Путіна – це насамперед війна проти Заходу (Глобальної Півночі) й заради руйнування встановленого Сполученими Штатами світового порядку. Крім того, в разі поразки американський бізнес втратить доступ до українських природних ресурсів – передусім до рідкоземельних елементів та кольорових металів.

Судячи з усього, В. Путін навряд чи відмовиться від збереження контролю (навіть на невизначений час) над тимчасово

окупованими українськими територіями [*Плани Трампа щодо припинення війни в Україні...*, 2024], тим більше що до російської конституції внесено записи про "приєднання" анексованих областей України як нових суб'єктів РФ. Відтак, окрім Криму, Донецької та Луганської областей, де належними до Росії були "визнані" ще й Херсонська та Запорізька області. За таких обставин уже у середньотерміновій перспективі Росія поновить війну з метою окупації решти територій України. Адже у контексті руйнування світопорядку *Pax Americana* Росія прагне окупувати не частину територій України, а повністю зруйнувати її державність, установивши контроль над абсолютною більшістю її територій, включаючи Київ, продемонструвавши тим самим геополітичну нездатність Заходу, передусім США.

Проти послаблення геополітичного статусу США виступає помітна частина американського суспільства. Гельсінська комісія США, яка опікується підтримкою демократії та прав людини на пострадянському просторі, наполягає на тому, щоб забезпечити перемогу України. Очільник Комісії Дж. Вілсон відкидає можливість укладення будь-якої угоди з Росією за рахунок українських інтересів. Ряд конгресменів США як від Демократичної, так і від Республіканської партії закликають Сполучені Штати бути готовими до тривалого протистояння з Росією, зважаючи на її вікову традицію імперіалізму.

Зараз у колах українського політикуму фігурує думка про перемогу й президентство Д. Трампа як кращий варіант для України порівняно з тим, якби перемогу здобула кандидатка від Демократичної партії К. Гарріс. Однак Україна постає перед новими викликами через бажання адміністрації Д. Трампа завершити війну у турборежимі, що може відбутися без врахування національних інтересів України та зіграє на руку В. Путіну у його намірах знищити Україну, а потім продовжити агресію вже проти Заходу.

Трансформація відносин по лінії "Україна–ЄС" в умовах повномасштабної російської агресії. Головним викликом для України у стратегічній безпековій співпраці з об'єднаною Європою є політична фрагментарність останньої та подальше наростання

праворадикальних і євроскептичних тенденцій у таких країнах, як Німеччина та Франція. Ці сили виступають проти підтримки України. Близької позиції дотримуються Угорщина та Словаччина. План перемоги Президента України В. Зеленського, запропонований лідерам Європи у жовтні 2024 року, доволі скептично був сприйнятий серед провідних її країн і розглядається як радше рецепт продовження війни. До прояву скептичності щодо плану перемоги України додається й відсутність європейського бачення повоєнного облаштування світу, яке б стало вагомим доповненням до українських пропозицій.

У подальшому висвітленні контексту взаємин ЄС та України в умовах повномасштабної війни важливим буде аналіз дискурсу перших осіб провідних держав-членів Євросоюзу, який проходить переважно в контенті *Realpolitik*. Так, ключовою стратегічною метою для канцлера Німеччини О. Шольца є віднайдений балансу між наданням найкращої можливої підтримки Україні та уникненням ненавмисної ескалації з Росією, дотримання балансу між пролонгацією санкцій проти Росії, а також надання Україні зброї, з одного боку, й уникнення прямого конфлікту між Росією і НАТО, з іншого боку. Для Німеччини постачання зброї Україні, з одного боку, означає дотримання моральних принципів, а з іншого – відходом від принципів німецької політики щодо неучасті у воєнних конфліктах [Galeotti, 2024]. З одного боку, німецький канцлер О. Шольц час від часу заявляє про те, що Росії годі розраховувати на зменшення підтримки України, у телефонній розмові з В. Путіним ставить питання про виведення війська з України, з іншого боку – сам факт розмови може бути розцінений як заявка на свою особисту миротворчість і як крок із виведення російського президента із ізоляції. Ще одним логічним поясненням таких дій німецького канцлера є намагання забезпечити вплив на внутрішню аудиторію, щоб піднести політичний вплив своєї Соціал-демократичної партії.

Лідер ще однієї провідної країни ЄС – президент Франції Е. Макрон у контексті війни в Україні посиляється на усталений набір моральних та ліберальних цінностей, говорить про порушену Росією універсальність демократії як цінності, переймається тим,

що політичний лібералізм наразі перестає бути "беззаперечною моделлю" та "кульмінацією людства" [Gyulai, 2024].

За таких обставин відкритим залишається питання збереження європейської єдності щодо підтримки України як вирішальної передумови забезпечення її перемоги у протистоянні з Росією, і така двоякість дає перевагу Путіну у руйнуванні як України, так і світового порядку загалом.

Аналіз риторики британського прем'єр-міністра К. Стармера дає підстави для впевненості, що Британія зосереджуватиме зусилля на підтримці України і попри можливу зміну політику США у цьому питанні. З великою вірогідністю, Британія може відіграти роль ключового лобіста набуття Україною повноправного членства в НАТО. Британський прем'єр постійно підкреслює важливість підсилення України, нарощування постачання їй озброєння, переконував США дати дозвіл на використання західної далекобійної зброї проти Росії [British PM Starmer to press Biden..., 2024].

Президентка Єврокомісії У. фон дер Ляєн постійно тримає діалог з Україною у плані забезпечення фінансової підтримки та постачання електроенергії, підтримує тонус обговорення у європейських політичних колах питання про інтеграцію України до Євросоюзу. Нещодавній представник Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки Ж. Боррель, зі свого боку, заявив про власну стратегічну автономію та підтримку України незалежно від дій США та майбутньої політики адміністрації Д. Трампа [ЄС продовжить підтримувати Україну..., 2024]. Попри все Брюссель не може гарантувати Україні цілковиту безпеку через відсутність цілої низки механізмів, передусім збройних структур, чим актуалізується для ЄС питання формування європейської армії.

Перед ЄС постає також завдання посилення своєї суб'єктності на міжнародній арені з тим, щоби відмовитися від постійного й беззастережного копіювання позиції Вашингтона. Утім, таке завдання для Євросоюзу є надто складним через надзвичайну складність узгодження спільної зовнішньополітичної та безпекової стратегії всіх 27 країн.

11 липня 2024 року у Вашингтоні відбувся ювілейний 75-й саміт НАТО, у ході якого було підписано так званий Український договір за участю 20 країн, а також ЄС (*Ukraine Compact*). Метою зазначеного договору є координація та прискорення колективних зусиль щодо задоволення потреб України у сфері безпеки шляхом надання допомоги у сфері навчання й забезпечення військового обладнання та необхідної економічної підтримки, забезпечення її зброєю, а також допомоги у разі повторного нападу з боку Росії [Журавльова та Іванова, 2024]. Тим не менш, на думку політичних експертів, зазначений саміт став черговим розчаруванням для України навіть попри збільшення партнерами обсягу своїх зобов'язань. Адже через страх перед путінськими погрозами ядерною війною " [Путін підписав нову ядерну доктрину..., 2024] ніхто із членів Альянсу не дав згоду на офіційне запрошення України в члени НАТО. Додатковим фактором стримування для Заходу стало внесення змін до ядерної доктрини Росії – "Основи державної політики в галузі ядерного стримування". Згідно з цими змінами Росія може застосувати ядерну зброю у відповідь на агресію проти себе чи Білорусі із застосуванням звичайної зброї, яка загрожує суверенітету та територіальній цілісності.

Вагомим кроком було ухвалення новим складом Європарламенту послідовної підтримки України з боку ЄС у боротьбі проти російської агресії, що включала, зокрема, надання 95 млрд євро фінансової, гуманітарної та військової допомоги. Крім того, невизначеність щодо майбутньої ролі США значною мірою спонукала європейські країни НАТО консолідувати повноваження щодо підготовки українських військ і надання військової допомоги, даючи Європі більше контролю, якщо США вирішать уповільнити або взагалі припинити безпекову й фінансову допомогу Україні за адміністрації Д. Трампа, яка дедалі вважає таку допомогу справою Європи. За такого сценарію буде порушено /зруйновано трансатлантичну єдність у забезпеченні підтримки України у її протистоянні російській повномасштабній агресії. Обнадійливими є заяви про те, що найбільші країни ЄС готові підтримувати України у разі скорочення безпекової участі

США. У цьому напрямі вибудовується співпраця у рамках формату "Веймарський трикутник +" за участю Німеччини, Польщі, Франції, а також Італії та Великої Британії [*Найбільші країни ЄС готові підтримати Україну...*, 2024]. Вагомим внеском у підтримку європейської та української безпеки може стати долучення Канади як одного з ключових безпекових стратегічних партнерів України, що також буде потужним механізмом компенсації зменшення безпекової участі США.

З іншого боку, фактично починаючи з вересня 2024 року серед союзників НАТО та членів ЄС з'являється риторика про необхідність закінчення війни навіть через укладення не вигідного ("потворного") для України та Європи миру – тобто погодження на (тимчасову відмову) окупацію українських територій Росією. За протилежного сценарію війна між Росією та Україною, за словами західних політиків, ризикує перетворитися на вічне протистояння, у разі якщо Київ і надалі відмовлятиметься визнавати територіальні втрати.

Навіть найвідвертіші союзники України досить скептично ставляться до спроможності Києва повернути військовим шляхом всі окуповані Росією українські території. У статті М. Галеотті у лондонській "The Times" ідеться про "втому від України" на Заході та відсутність одностайної думки щодо сценаріїв завершення війни [Galeotti, 2024]. Дедалі помітнішим став контекст про самостійність України в ухваленні рішень з цього приводу. Екскомандувач НАТО Дж. Ставрідіс вважає реалістичним сценарієм закінчення війни в Україні те, що РФ залишить під своїм контролем 20% окупованої української території, натомість решта України – 80% залишаться демократичними і вільними у ході відстоюванні своєї незалежності й суверенітету, і за таких умов Україна може отримати перспективу членства в НАТО упродовж наступних п'яти років [*Former NATO Commander Predicts...*, 2024].

Британія, Франція та Італія оголосили заяву про те, що вони не мають намірів вступати у відкриту війну з Росією, але у авторитетному французькому виданні "Le Monde" фігурує інформація про обговорення Британією та Францією можливості відправки в Україну

регулярних частин чи бійців приватних військових компаній [Британія і Франція обговорюють можливість відправлення військ..., 2024]. Подібний сценарій може нагадувати корейський чи кіпрський.

Президент України негативно сприймає можливість започаткування діалогу між провідними країнами ЄС за лише номінальної участі України. Адже такі кроки лише сприятимуть прагненню Росії забезпечити вихід з політичної та економічної ізоляції, дозволять практично не змінювати їй своєї агресивної політики, а також уникнути покарання за розв'язання повномасштабної війни проти України та започаткувати для Києва своєрідний Мінськ-3, який де-факто закріпить та легалізує за Росією окуповані українські території.

Зняття у листопаді 2024 року заборони США на завдання ударів західною зброєю углиб території Росії на відстань до 300 км можна вважати підтримкою другого пункту плану перемоги В. Зеленського. У ЄС це питання віднесено до національної компетенції кожної з країн-членів Євросоюзу. Наразі підтримують це рішення на національному рівні Британія, Франція, країни Центрально-Східної Європи, натомість керівництво Німеччини досі не схвалює такий крок [Країни ЄС можуть дозволити Україні..., 2024].

Вагомим рішенням є ініціатива Чехії щодо закупівлі для України боєприпасів, передусім великокаліберних снарядів. Однак при цьому чеський лідер П. Павел зауважує неможливість забезпечення Україні стовідсоткового справедливого миру – швидкого повернення всіх окупованих територій під контроль Києва та сплату Росією репарацій. Натомість позитивним для України стала заява НАТО про завдання превентивних ударів по Росії у разі якщо вона плануватиме агресію проти європейських членів Альянсу – про що заявив голова військового комітету НАТО Р. Бауер.

Об'єднана Європа планує активізуватися в питаннях протидії агресору після перемоги у США Д. Трампа. Польща висунула ініціативу створити особливий союз з Британією, Францією та низкою інших європейських країн, які активно підтримують

Україну у її протистоянні російській агресії [*Poland seeks British help to protect Ukraine...*, 2024]. Генсек НАТО М. Рютте заявив про необхідність посилення позицій України з тим, щоби змусити В. Путіна розпочати мирні переговори про припинення війни в Україні. Він провів розмови на цю тему з новообраним президентом США Д. Трампом, а також з радником з питань Національної безпеки США М. Волцом. Крім того, М. Рютте наголосив на збільшенні інвестицій у виробництво зброї у Європі й Україні, а також на необхідності розширення військових бюджетів європейських країн НАТО, укладення донорських контрактів європейських компаній з українськими оборонними підприємствами. Все це дозволить отримати Києву зброю швидше і в більшій кількості. У резолюції Парламентської асамблеї НАТО, зокрема, йдеться про те, що уряди й парламенти держав-членів Альянсу мають наростити політичні й практичні зусилля, аби допомогти Україні якомога швидше стати 33-м членом НАТО [*Парламентська асамблея НАТО...*, 2024]. Між тим, рішення Асамблеї має суто рекомендаційний характер, і кінцевим рішенням про вступ України до НАТО має стати колективна згода всіх членів НАТО щодо членства, якої досі немає – наразі проти цього виступають лідери Німеччини, Угорщини, Словаччини, Бельгії, Словенії та Іспанії.

Таким чином, об'єднана Європа змушена буде взяти на себе більший тягар відповідальності у допомозі Україні у протистоянні Росії на тлі загроз зменшення постачання озброєнь з боку США та у разі затягування перемовин з Росією щодо забезпечення Україні справедливого миру. Розв'язання проблем безпеки України потребуватиме залучення коаліції європейських держав, які розгортатимуться в Україні після досягнення припинення вогню. Така стратегія має забезпечити Україні стабільність на шляху її транзиту до НАТО, який також, скоріш за все, буде тривалим.

Україна та Глобальний Південь – асиметрія взаємин. Україна дедалі помітніше фігурує у контексті проектування геополітичного впливу країнами Глобального Півдня, значна кількість яких є стратегічними чи ситуативними союзниками Росії.

Серед таких країн слід передусім назвати Китай, КНДР, Іран, Південно-Африканську Республіку, Бразилію, а також східно-європейських геополітичних спойлерів – Угорщину та Словаччину (до яких ризикує додатися й Румунія), які хоч і мають цивілізаційну належність до Глобальної Півночі і географічно знаходяться в Європі, однак завдяки опортуністичній політиці ситуативно змістилися до когорти країн Глобального Півдня.

На думку завідувача кафедри політекономії в Американському інституті підприємництва Н. Еберштадта, посилення геополітичної співпраці між чотирма ревізіоністськими й амбітними євразійськими диктатурами – Росією, Китаєм, КНДР та Іраном – у ході російсько-української війни остаточно окреслює контури нової "осі зла" (аналогічно сформованій у 1940 році осі "Рим–Берлін–Токіо") та глобального протистояння в епоху постхолодного світу [Eberstadt, 2024]. Офіційний вступ у війну КНДР у листопаді 2024 року докорінно змінив парадигму російсько-української війни, адже відтепер Україна протистоїть одразу двом ядерним державам. Понад те, до фактично сформованої "осі зла" можуть долучитися й африканські диктаторські та проксі режими, адже Китай та Росія зберігають та нарощують у Африці геоекономічний і геополітичний вплив.

У той же час існує думка про занепокоєння Китаю, стосовно всеосяжного стратегічного партнерства Росії та КНДР, що може призвести до значних геополітичних змін у регіоні. Такий геополітичний розклад сил потенційно загрожує Китаю втягненням у російсько-українське протистояння у зв'язку з участю в ньому КНДР через існуючі договірні зобов'язання із захисту Північної Кореї. Серед причин, які турбують Китай у контексті участі КНДР у війні експерти виділяють насамперед порушення балансу сил на Корейському півострові, ризик посилення військового альянсу між США, Японією та Південною Кореєю, загрозу відновлення конфронтації часів холодної війни і можливість втрати впливу на КНДР як буферної держави [China Will not Like it on Bit..., 2024].

Зазначимо, що в міру затягування російсько-української війни неєвропейські країни стають все більш залученими у протистояння.

Співпраця Росії, приміром, з таким терористичним об'єднанням, як еменські хусити, є своєрідною ознакою того, наскільки далеко готова зайти Росія, щоб поширити цей конфлікт на нові регіони, зокрема Близький Схід [*Russia recruits Yemeni mercenaries to fight in Ukraine*, 2024]. Використовуючи Україну як випробувальний полігон, ці сили сподіваються, що будуть краще підготовлені до воєн, які вони самі можуть вести в майбутньому.

Кожна із кола держав, які становлять "групу підтримки" Росії, має набір власних унікальних інструментів співпраці з країною-агресоркою. Скажімо, Китай постачає до РФ деталі для військової зброї, товари "подвійного призначення", які забезпечують боєздатність російського військово-промислового комплексу – верстати, навігаційне обладнання, напівпровідникові мікрочіпи, деталі до реактивних літаків, запчастини й деталі до наземної військової техніки тощо [*The 'dual-use' Chinese goods helping Russia's war machine*, 2024]. Тим часом у 2023 році Росія обігнала Саудівську Аравію і стала найбільшим постачальником сирової нафти в Китаї.

З'являється інформація про передачу Китаєм для РФ і летальної зброї – насамперед військових безпілотників. Зі свого боку, Росія запустила в Китаї виробничі лінії з розробки та виробництва ударних безпілотників дальнього радіусу дії для використання на війні проти України [*China Supplies Russia With Lethal Weapons...*, 2024].

Варто також зазначити, що країни Глобального Півдня сприяють виходу Росії з політичної ізоляції спільною участю з нею у міжнародних форумах, таких як саміт БРІКС, що відбувся 22–24 жовтня 2024 року в Казані і на якому був присутній Генсек ООН А. Гутерреш.

Ще один стратегічний союзник Росії – Іран постачає їй ударні безпілотники зразка "*Shahed*" та балістичні ракети малого радіусу дії. [*Іранський чиновник підтвердив постачання ракет...*, 2024]. У відповідь Росія забезпечує Ірану підтримку його ядерної та ракетної програм. Така взаємодія двох автократій може прискорити набуття Іраном зброї масового ураження, що ще більше підірве регіональну (близькосхідну) та глобальну системи безпеки.

КНДР за період війни в Україні поставила Росії понад 5 млн великокаліберних снарядів та понад 100 балістичних ракет, 60 артилерійських установок тощо, відправила у зону бойових дій 10 тис своїх солдатів і офіцерів [N. Korea's stockpile of war materials expected..., 2024]. У свою чергу, Росія постачає до КНДР ракетні технології, що становить серйозну загрозу не тільки для Південної Кореї, Японії, але і для материкової частини США.

Низка країн Глобального Півдня фактично підтримує Росію купуючи її енергоресурси, у т. ч. зі знижкою, як це робить Індія [Saul, & Nidhi, 2024]. Російський політикум, зі свого боку, виступає із заявами про передачу ядерної зброї "ворогам США" (здебільшого країнам Глобального Півдня) після дозволу Україні завдавати ударів углиб російської території. Тим самим російська агресія поступово виходить за межі локального конфлікту й трансформується до рівня регіонального з перспективою переростання в глобальний по лінії протистояння "Північ – Південь". Отже, підкреслимо, що з офіційним вступом у війну Північної Кореї, економічної (та завуальованої військової) підтримки Росії Китаєм і нарощуванням військових спроможностей РФ у плані використання бойових безпілотних систем за рахунок Ірану відбувається поступове масштабування / глобалізування російсько-українського протистояння аж до ризику його транзиту у Третю світову війну.

Китай у перші тижні російського повномасштабного вторгнення опосередковано підтримував Росію, наголосивши, що вона має право вести свої справи так як, вона вважає за потрібне, і що слово "вторгнення" є західним тлумаченням подій, адже Сполучені Штати нібито спровокували В. Путіна, підтримавши розширення НАТО [Blanchette, 2024]. Пекін називає російську агресію "кризою" або "внутрішньо-українською проблемою", намагається підтримувати Росію з метою ослаблення позицій як США, так і всього колективного Заходу, крім того, розраховуючи на дешеві російські енергетичні та сировинні ресурси.

Китай намагається позиціонувати себе як альтернативний Заходу центр врегулювання російсько-української війни. Про це свідчить ініціатива Пекіна зі створення так званої платформи

"Друзі миру" за участі 15 країн Глобального Півдня, представники яких зустрілися на полях 79-ї сесії Генеральної Асамблеї 27 вересня 2024 року. Учасники цієї платформи виступають із критикою країн Глобальної Півночі (передусім членів НАТО) за їх нібито нездатність врегулювати російсько-українську "кризу" [До "Друзів миру" на чолі з Китаєм та Бразилією..., 2024], пропонують свій план забезпечення миру в Україні, який складається з шести пунктів: зупинка бойових дій, проведення конференції з урегулювання, гуманітарна допомога і обмін військовополоненими, відмова від застосування зброї масового ураження і ударів по ядерних об'єктах, забезпечення стабільності глобальних поставок [Фохт, 2024].

Більшість країн Глобального Півдня виявляє бажання сприяти завершенню російсько-українського збройного протистояння мирним шляхом. Приміром, Туреччина пропонувала свої послуги з різних питань на початку війни, лобіюючи гуманітарні коридори під час російської облоги Маріуполя, а також допомагаючи в переговорах щодо Чорноморської зернової ініціативи та сприяючи обміну інформацією щодо безпеки українських атомних електростанцій. Анкара, як уже йшлося, також приймала мирні переговори між Росією та Україною на початку війни. Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати допомогли в обміні полоненими між Росією та Україною. У серпні 2023 року уряд Саудівської Аравії зібрав близько 40 країн (без Росії), щоби обговорити принципи припинення війни. У Катарі відбулися неофіційні між Україною та Росією контакти про взаємне утримання від ударів по енергетичній інфраструктурі у зимовий період [Kimmage, & Notte, 2024].

Згодом президент Туреччини Р. Ердоган, який позиціонує свою державу як одного з лідерів Глобального Півдня, за прикладом Китаю запропонував своє бачення досягнення миру – заморозити бойові дії на поточних лініях фронту, відкласти обговорення питання про вступ України до НАТО на десять років, створити демілітаризовану зону на Донбасі з подальшим розміщенням міжнародного військового контингенту та продовженням оборонного забезпечення України як компенсацію за невступ до НАТО [Ердоган представить свій мирний план..., 2024]. Така позиція турецького лідера є своєрідною тактикою з чергового

просування Стамбульських домовленостей (насправді ультимативних пропозицій з боку РФ) 15 квітня 2022 року [Charap, & Radchenko, 2024].

Таким чином, позиції новообраного президента США Д. Трампа та лідерів низки країн Глобального Півдня щодо забезпечення миру цілком збігаються, але запропоновані ними сценарії є неприйнятними для України. Деякі з них своїми ініціативами прагнуть перебрати на себе ключову роль врегулювання протистояння, зокрема й на рівні ООН. Але питання повернення окупованих територій під український суверенітет не ставиться ними як пріоритет, що засвідчує про наміри схилення України до миру за рахунок територіальних поступок. Україна, зі свого боку, негативно оцінює цю ініціативу як таку, що унеможливує припинення російського вторгнення.

За наведених обставин Україна має працювати на дипломатичному фронті задля більшого залучення Китаю та Туреччини до формування справедливої формули завершення війни та встановлення стійкого миру. Адже саме Китай і Туреччина потенційно мають реальні важелі впливу на В. Путіна. Прикладом може слугувати опосередкований вплив Анкари на перебіг подій в Сирії, пов'язаних з поваленням багаторічного диктатора Б. Асада. Згідно з різними джерелами Т. Ердоган надавав підтримку сирійській опозиції (в обличчі Хаят Тахрір аш-Шам та Сирійської національної армії) принаймні через узгодження опозиційного наступу та невтручання у процес повалення сирійського диктатора. З втратою присутності в Сирії та контролю над важливими військовими базами Середземноморського побережжя Росія втратить і можливості здійснювати операції та впливати на авторитарні режими Глобального Півдня, що послабить її позиції в Лівії та країнах на південь від Сахари. Крах режиму Б. Асада і нездатність Росії зберегти режим також завдадуть шкоди глобальному іміджу Росії як надійного союзника та, зрештою, унеможливлять проштовхування геополітичної мети щодо позиціонування як світової наддержави.

Водночас Китай, який виступає категоричним противником застосування Росією ядерної зброї, міг би стати для України не лише ситуативним донором безпеки, а й одним із її стратегічних

гарантів, що стане однією з передумов завершення війни в Україні та подальшого унеможливлення агресії з боку Росії.

Попри формування нової "осі зла" у складі країн, що так чи інакше підтримують російську агресію проти України, Глобальний Південь більшою своєю частиною має потенціал впливу на врегулювання російсько-українського протистояння. КНР, Туреччина та низка інших країн, зокрема африканських та латиноамериканських, могли би потенційно надати реальну допомогу та зробити внесок у врегулювання війни, з більшою увагою поставившись до українських національних інтересів, які стосуються збереження державності, суверенітету й відновлення територіальної цілісності.

Сценарії геополітичного майбутнього України. На основі експертного та політологічного/політичного дискурсу щодо варіантів можливого завершення, призупинення чи продовження повномасштабної війни між Росією та Україною можна спробувати змалювати ймовірні сценарії її подальшого перебігу.

Перший сценарій – "Заморожений конфлікт", який передбачає варіанти: зупинення збройного протистояння по лінії фронту на момент інавгурації; фіксацію де-факто нових кордонів між Росією та Україною на основі підписання перемир'я; варіант тимчасового перебування окупованих територій під контролем Росії до зміни у ній влади; ймовірність підготовки як Росії, так і України до нового збройного повномасштабного протистояння.

Д. Трамп так чи інакше зацікавлений у швидкому "замороженні" війни в Україні принаймні на строк його чотирирічної каденції. Його адміністрація наразі розглядає два варіанти "замороження": 1) припинення конфлікту й початок тривалих переговорів / торгів між Україною та Росією за посередництва США з метою пошуку кінцевого компромісу з низки питань, зокрема й тих, які Росія використала як *casus belli* вторгнення в Україну; 2) припинення вогню по лінії фронту й збереження за Росією окупованих територій в обмін на членство України в НАТО. Д. Трамп скоріш за все буде вимагати припинення вогню. Поки що він поспішає забезпечити підґрунтя для цього. Його планом передбачається часткове зняття з Росії санкцій у разі погодження Москви на припинення вогню та початку переговорів

з Україною, а у разі підписання мирної угоди з Україною зняття з Росії всіх західних санкцій. Відтак лише зі зміною влади в Росії відкриється вікно можливостей для повернення Україною своїх територій дипломатичним шляхом. Разом з тим відновлення України фінансуватиметься за рахунок мита з експорту російських енергоносіїв та заморожених на Заході російських активів у розмірі 300 млрд дол. Абсолютна більшість преференцій у ньому спрямовані на агресора і на фактичну поразку України.

Для України розглядається, крім того, цілий набір сценаріїв завершення війни, аналогічних фінському, корейському або кіпрському – окупація частини території на невизначений термін. Україна, зі свого боку, намагається заручитися підтримкою Заходу щодо реалізації альтернативного – західнонімецького сценарію, згідно з яким вона погоджується на припинення вогню й початок переговорів з Росією в обмін на "парасольку" НАТО. Членство в Альянсі дасть сподівання на повернення окупованих територій дипломатичним шляхом у віддаленій перспективі. Однак за такого сценарію буде проведено новий кордон зони військової відповідальності НАТО відповідно до п'ятої статті його статуту. Для Сполучених Штатів перспектива поширення нових довгострокових гарантій безпеки на велику територію в Європі за наявності перспективи їхнього вступу у конфлікт в Індо-Тихоокеанському регіоні навряд чи є привабливою [Watling, 2024].

Росія у цій ситуації навряд чи відмовиться від військових провокативних дій за такого сценарію. Тому механізмом безпеки та захисту України є розміщення військових контингентів НАТО уздовж тимчасово окупованих українських територій. Ще одним алгоритмом безпеки України на шляху завершення війни може стати так званий перехідний транзит у вигляді гарантій військової безпеки Україні з боку США, Британії, Німеччини, Франції та інших регіональних та світових гравців.

Актуальною для України може бути норвезька безпекова модель відносин з НАТО, яка полягає у тому, щоб не перешкоджати створенню штабу для Збройних сил Альянсу в Північній Європі та накопичувати важку військову техніку для Збройних сил

США та Канади разом з іншими формами участі в Альянсі. На думку професора Школи передових міжнародних досліджень М. Саротте, єдиним виходом України із ситуації, що склалася на фронті, є перемир'я, гарантія безпеки з боку ключових союзників та збереження перспектив вступу до ЄС та НАТО. Таким чином Україна, яка абсолютною більшістю своїх неокупованих територій увійде до Альянсу, гарантуватиме безпеку, захист від потенційної агресії РФ і транзит до Глобальної Півночі та закріпить рух до майбутнього розвитку [Sarotte, 2024].

Таким чином, крихкий мир може нагадувати демілітаризовану зону, що відділяє Північну Корею від Південної Кореї, або лінію контролю між Індією та Пакистаном у Кашмірі. Тим часом, за умов призупинення військового протистояння, Україні відкриється вікно можливостей для проведення виборів, перезавантаження влади та початку відбудови і подальшого економічного та соціально-політичного розвитку України.

Другий сценарій – "Напівзаморожений конфлікт", передбачає варіанти укладення перемир'я між Україною та Росією за участі провідних держав Глобальної Півночі та Глобального Півдня; перманентного чергування активних бойових дій зі зниженням протистояння; постійного збереження перспективи відновлення гарячої фази війни у більш масштабному вимірі; припинення бойових дій, однак за збереження психологічної та геополітичної напруженості сторін конфлікту.

Наразі є всі підстави для припущення, що бойові дії на першу половину 2025 року між Росією та Україною можуть бути зупинені чи принаймні призупинені. У цьому буде повністю зацікавлена нова адміністрація США, яка може заморозити виділений Україні попередньою адміністрацією безпековий пакет уже у січні 2025 року [*Fighting in Ukraine could wind down in 2025...*, 2024]. Скоріше за все, вона зосередиться на накопичених внутрішніх проблемах і перейде до ізоляціоністської стратегії, залишивши геополітичними пріоритетами Тихоокеанський регіон та Близький Схід, тоді як питання України займає далеко не перші місця адміністрації Д. Трампа. Тож ключовими країнами Європи у

забезпеченні підтримки України залишаються Велика Британія та скандинавсько-балтійська вісімка разом із Польщею.

Останнім часом уряди країн ЄС, зайняті внутрішньо-політичними процесами, недостатньо зробили для налагодження оборонного виробництва для задоволення потреб України як компенсації аналогічних поставок зі США. Після інавгурації Д. Трампа посилюється тиск на Україну щодо початку переговорів з РФ на умовах згоди України із втратою частини своєї території в обмін на формування механізмів гарантій безпеки на довгострокову перспективу як альтернативу вступу її в НАТО.

З іншого боку, не можна повністю виключати сценарій ексцільника МЗС України Д. Кулеби щодо можливого різкого загострення війни в Україні з приходом до влади у США адміністрації Д. Трампа, який насправді не має остаточно визначеної стратегії врегулювання російсько-української війни, а його позиція щодо цієї проблеми є лише набором передвиборчих реплік для медіа. Таким чином, Україна може постати перед доволі складним вибором між погодженням на нехай тимчасову відмову від власних територій, з одного боку, і перспективою вступу до НАТО чи надання еквівалентних гарантій безпеки – з другого. Слабкість Заходу й неспроможність надання ним Україні достатньої військової підтримки для стримування наступальних зусиль Росії лише посилює упевненість В. Путіна у тому, що нинішня стратегія України та її партнерів не працює, й це, врешті, забезпечує йому віру в перемогу.

Усталеною є думка, що Глобальна Північ, а також Китай не бажають поразки Україні, як і не бажають її Росії. Експертна думка щодо Китаю полягає у тому, що для нього прийнятним початком переговорів і перемир'я між Україною та Росією стало б проходження російською економікою "точки неповернення" у технологічному і фінансовому відношенні. Для США потрапляння Росії у тотальну економічну залежність від Китаю є категорично неприйнятним, адже Пекін за такого сценарію отримує від Росії сировинну базу й логістичну інфраструктуру, зокрема і в Арктиці, різке посилення на Близькому Сході та Африканському континенті. Тобто як для Вашингтона, так і для Пекіна посилення

геополітичного впливу Росії вкрай небажані. Саме тому питання російсько-української війни частково залежать і від рівня американсько-китайських відносин [Тишкевич, 2024].

Стає дедалі зрозумілішим, що ані Україна, ані Росія не підуть на укладення домовленостей, подібних Мінським. Тож навіть якщо буде досягнуто якогось "напівзамороження" конфлікту, то це буде просто пауза перед його наступним витком. Паралельно постане питання і про тривалість припинення вогню по лінії розмежування, важко уявити, як саме вдасться домовитися про це, враховуючи, що Росія регулярно порушує будь-які домовленості.

Лише набуття Україною повноправного членства в НАТО дає шанс на повернення територій під свій контроль. Проте зрозуміло, що В. Путін за жодних обставин не погодиться на інтеграцію України до НАТО, тоді як Д. Трамп, зі свого боку, також не готовий на швидке набуття Україною повноцінного членства в Альянсі. З іншого боку, ані Д. Трамп, ані В. Путін, ані В. Зеленський не можуть дозволити собі програш в Україні: від результатів гри з нульовою сумою залежить політична кар'єра першого з них, майбутнє політичне й фізичне виживання другого, збереження і суверенності своєї держави для третього.

Третій сценарій – "Продовження війни на невизначений термін" передбачає варіанти тривалого збройного протистояння з невизначеністю часових рамок його завершення; мінливості та динаміку фронту за умов радикального відкидання підписання перемир'я з боку Росії чи через неприйнятні умови для України; збереження тліючого конфлікту із взаємним виснаженням протидіючих сторін.

Такий сценарій є найбільш імовірним, коли В. Путін не матиме намірів йти на будь-які мирні переговори і компроміси та продовжить війну як засіб свого політичного та й фізичного виживання. При цьому довготривала війна випробовуватиме межі можливостей кожної зі сторін. Щодо України, то її виснаження буде важливим фактором визначення часових рамок військових дій. Більше того, на тлі просідання української оборони російський лідер здобуде впевненість у можливості досягнення своєї

перемоги, яка для нього виправдовує будь-які матеріальні та людські втрати.

У разі, якщо В. Путін і надалі висуватиме неприйнятні вимоги, війна буде затягуватися на невизначений часовий проміжок. Тому гарантії безпеки для України є ключовими, адже їх відсутність заохочуватиме В. Путіна на нову агресію. Однак далеко не всі європейські країни підтримують ідею розгортання в Україні миротворчого контингенту. На думку провідних експертів, Захід не зможе змусити В. Путіна зупинити війну ані через посилення санкцій, ані через збільшення постачання зброї Україні, а тому єдиним виходом є дочекатися відходу від влади російського правителя (стратегія "перечекати Путіна"), утримуючи лінію фронту та зберігаючи санкції проти Росії у розрахунку на ситуацію, коли "Росія втратила б можливість продовжувати свою кампанію, або тому, що В. Путін більше не при владі".

У політиці США останнім часом доволі чітко простежується ігнорування ролі воєнної сили, і їм буде доволі складно втілювати "Мир через силу" у той час, коли В. Путін на тлі невдач та відступу ЗСУ відчуває себе переможцем на полі бою. Ослаблення впливу США на світовій арені може відкрити транзит від мультиполярної моделі світопорядку, яка буде відзначатися нестабільністю та перманентністю воєнних конфліктів, до оформлення тривалої конфронтаційної конкуренції по лінії "США – Китай", що відкриє шлях для встановлення балансу сил та остаточного оформлення нової біполярності. За вже середньострокових геополітичних умов Україна змушена буде переходити від стратегічного партнерства до участі у формуванні воєнних та військово-політичних союзів.

Такий підхід зумовлений масштабізацією загроз, пов'язаних з участю Росії у воєнному союзі автократій, який має всі підстави до подальшого розширення та остаточного завершення формування "осі зла". За таких обставин перманентність перемир'я між Україною та Росією буде змінюватися його порушеннями. Коли ані Москва, ані Київ, схоже, не бажають поступитися територією, війна, швидше за все, завершиться перемир'ям, а не укладенням

стійкого миру. Натомість це перемир'я може або швидко перерватися, або триватиме багато років [Alman, 2024]. Виходячи із зазначеного, не виключаємо, що РФ буде намагатися захопити нові українські території. Враховуючи високу ймовірність сценарію продовження війни, навіть попри початок мирних переговорів, майбутнє надійне виживання України як незалежної суверенної держави можливе лише у рамках воєнно-політичного блоку, як-от НАТО. Адже дедалі протистояння виходить за межі Європи й все помітнішими стають контури блокового протистояння між віссю ліберальної демократії та віссю авторитаризму ("віссю зла"), очолюваних, відповідно, Китаєм та США, що означає розгортання тривалого протистояння – "холодної війни 2.0" у вигляді якщо не глобального світового зіткнення, то каскаду регіональних війн, результатом чого стане оформлення нової біполярності "Глобальна Північ – Глобальний Південь".

Ще одним супутнім сценарієм є збереження конфлікту за ситуативним принципом "ні війни, ні миру", що також є найменш прийнятним для України. За таких обставин Україні та її союзникам не лишається вибору, як вести нескінченні переговори з Росією, паралельно зміцнюючи армію та нарощуючи виробництво озброєння, оскільки не виключено, що чим тривалішим буде протистояння між Росією та Україною, тим більше ймовірностей втягнення в нього країн НАТО, передусім європейських його членів.

Відтак для України важливим завданням буде не опинитися у сірій безпековій зоні – лімітрофі міжблокового протистояння, а закріпити свою цивілізаційну належність до Глобальної Півночі. Не виключено, що за умов тривалого продовження війни одним із ключових питань тривалих перманентних переговорів між Україною та Росією за участі США й інших партнерів діапазон відправних точок врегулювання протистояння буде коливатися між виходом України на кордони 1991 та 2022 року. Такий формат буде безпосередньо й виключно залежати від стану зміцнення позицій України на полі бою, які прямо пропорційно позначатимуться на позиціях Києва за столом перемовин.

Сценарій "продовження війни" не відкидає втягнення в неї країн НАТО – тобто переростання російсько-українського збройного протистояння у війну між Росією і Альянсом. Наразі не випадково у НАТО обговорюють можливість завдання превентивних ударів по Росії. Російсько-українська війна стає дедалі технологічнішою, і лише збільшення української високотехнологічної компоненти, аж до її превалювання над російською, може стати визначальним чинником витіснення російських збройних сил з території України та здобуття нею повноцінної перемоги. Високотехнологічна компонента може бути посилена за рахунок нарощування постачання високоточної зброї та розгортання її виробництва на теренах України. Також необхідним завданням для України постане питання збільшення дальності влучання високоточної зброї для забезпечення руйнування військової інфраструктури та логістики РФ. Сприянням стратегії української перемоги може бути вступ у війну країн НАТО у середньостроковій перспективі навіть у форматі обмеженого військового контингенту. Такий стан речей пов'язаний з тим, що, швидше за все, війна Росії проти України може припинитися лише за двох умов: або через втрату Росією можливості продовжувати війну внаслідок економічного колапсу, або через відхід В. Путіна від влади. За таких обставин існує два ключові фактори зміцнення української стійкості: 1) внутрішній – посилення власного оборонного сектору шляхом нарощування виробництва боєприпасів та зброї; 2) зовнішній – постачання країнами Заходу засобів авіації і ППО, розширення можливостей для навчання українських воїнів, а також нарощування інвестицій в оборонну галузь України та збільшення обсягів постачання боєприпасів і озброєння, передусім далекобійного і високоточного.

Загальновідомо те, що на Заході досі не готові до розпаду Росії, зважаючи на ризик децентралізації ядерної зброї та постанням нових загроз. За таких сценарних обставин, які, зокрема, передбачають збереження за Росією окупованих українських територій, протистояння між Україною та Росією, може стати війною наступних поколінь. Саме тому постає завдання збереження і де-факто, і де-юре самостійної Української держави як

такої та її нехай і ослабленої суб'єктності. Виходячи з цього, подальшою стратегією стане вибудовування курсу на обов'язкове відновлення суверенітету України над усіма територіями історичної Української держави. Такий результат може бути забезпечений перемогою України на полі бою, а не її хитким миром з Росією.

Висновки

Війна Росії проти України стала тригером прискорення зміни світового порядку, утворила загрозу хаотизації міжнародних відносин та формування конфліктного середовища у різних регіонах. У зв'язку з цим змістом процесу формування нового світового політичного порядку та економічної світ-системи може стати череда конфліктів та війн різних масштабів і тривалості. Формування нового світу буде здійснюватися шляхом транзиту від хаосу до відносної стабільності, а сам процес може зайняти часовий відрізок від 10 до 30 років. Загалом міжнародний порядок, заснований на правилах, не є поняттям, про яке ніхто ніколи не згадує в буквальному розумінні.

Також не виключено, що становлення нового світового порядку буде здійснено у два етапи: шляхом формування багатополарності, яка, власне, й буде відзначатися нестабільністю та хаосом; через формування нової біполарності й встановлення балансу та відносної стабільності. Така дво полюсність буде представлена двома утворюючими полюсами – протилежними військово-політичними (та/або економічними) центр-периферійними блоками – "Глобальною Північчю" та "Глобальним Півднем". Центрами таких протилежних світів будуть дві наддержави – відповідно, США та Китай, які окреслять власні сфери впливу. Виходячи з цього, Глобальна Північ буде формувати "П'ємонт" світової демократії, тоді як Глобальний Південь буде представлений державами, що тяжіють до автократії й авторитаризму. Саме тому для України важливим завданням є залишитися в клубі держав Глобальної Півночі, і саме від результатів повномасштабної війни Росії залежатиме те, настільки Україна спроможна буде надійно / цивілізаційно інтегруватися до Глобальної Півночі.

Миротворчі ініціативи США в Україні передбачають швидке завершення війни, що формує для України гострі геополітичні ризики. Сполучені Штати не ставлять забезпечення перемоги України у центр своєї стратегії перед небезпекою початку в Росії неконтрольованих процесів, які таять ризики втрати контролю над ядерною зброєю. США з приходом до влади Д. Трампа дедалі більше схиляються до ізоляціонізму, але визнають, що країна залежить від міжнародних торговельно-економічних ланцюгів взаємодії. Об'єднана Європа, як ще один центр Глобальної Півночі, є вагомим фактором забезпечення української стійкості у її протистоянні російській агресії. Утім, ЄС стикається з цілою низкою криз внутрішньополітичного (збереження впливу праворадикальних сил та наростання євроскептицизму) та зовнішньополітичного (відсутність власної військової компоненти у вигляді збройних сил та потужного військово-промислового комплексу) характеру.

Зараз країни Глобального Півдня проштовхують свій, альтернативний західному, мирний план. За таких обставин Україні та Заходу варто працювати над залученням цих країн до процесу деескалації в Україні шляхом примушування Росії до миру. Ключову роль у реалізації цієї стратегії міг би відіграти Китай.

У ситуації, що нині склалася, найбільш реалістичним сценарієм для України видається "замороження" конфлікту по лініях фронтового протистояння. За цих обставин частина окупованих територій залишиться під контролем Росії. Позаяк Україна повинна повернути свою територію військовим або дипломатичним шляхом не лише тому, що ця територія українська, а й тому, що вона є частиною міжнародної системи, їй треба і надалі наполягати перед Заходом, щоб він не припиняв і посилював санкційний тиск на Росію, особливо у сфері експорту енергоресурсів, з тим щоб ослаблення її економіки унеможливило продовження подальшої агресії проти України та сприяло відновленню суверенітету над тимчасово окупованими українськими територіями.

ПІСЛЯМОВА

Наукові результати, здобуті на другому етапі виконання проекту, дозволяють казати про достатню стабільність політичного поля України, що дає впевненість у її політичній безпеці в цілому. Разом з тим, у ньому так і не зникли конфліктогенні точки, у яких зосереджені соціальні і майнові розшарування, низька справедливість системи оподаткування, соціальна нерівність у мобілізаційних заходах, вимушена неповнота демократії у державному правлінні та ін.

Усі ці проблеми проявилися певним зменшенням рівня показників політичної стабільності країни порівняно з показниками десятирічної давнини. Не останню роль в цьому відіграла недостатня інституційна спроможність вітчизняної політичної системи, доволі низький рівень довіри до органів державного управління, мінливість суспільних настроїв, загальна деморалізованість населення внаслідок невдач на фронті війни з російським агресором.

Політична стабільність продовжує підтримуватися оптимістичними сподіваннями населення на зміни у перебігу військових дій на користь України і на вигідне для неї завершення війни в цілому. Однак стабільність не є синонімом абсолютного політичного консенсусу, і вже зараз можна побачити симптоми неминучого зіткнення політичних поглядів з питань розподілу влади, суспільних ресурсів, моделі вирішення конфесійних і мовних проблем. Групи, які пов'язують з цими питаннями свої особисті інтереси, чекають на політичних антрепренерів, які об'єднують і активізують їх політичними гаслами і програмами. Із поверненням до повноти конституційного ладу правлячому нині режиму доведеться робити вибір між різними політичними тактиками утримання своєї влади.

Вже зараз можна у загальних рисах віднести до кола тих проблем, навколо яких вибудовуватимуться політичні тактики майбутніх політичних акторів, такі як деокупація захоплених ворогом територій у її морально-психологічних і політико-право-

вих аспектах, підтримання міжцерковного і міжетнічного миру, убезпечення політичного поля країни від зовнішніх загроз.

Політична безпека країни вагомо залежить від стабільності її політичного поля. За всієї множини чинників, від яких залежить ця стабільність, визначальним залишатиметься політична поведінка населення. Досягти її стабільності – задача, яка завжди стоятиме перед будь-якою владою і в часи війни, і в часи миру.

Бібліографічні посилання

"Всі чудово розуміють": Веніславський пояснив, чому законопроект про заборону УПЦ МП мало не викликав розкол монобільшості. (2024, Серпень 5). OBOZ.UA. <https://e.surl.li/voenfk>

"Ми можемо втратити 5 млн людей" – демографія Елла Лібанова. (2022). Суспільне. <https://e.surl.li/vrrskk>

"Настав час інших": в Україні пройшли мітинги на підтримку демобілізації. (2023). Українська правда. <http://e.surl.li/pbdfmu>

"Працюємо в цьому напрямку": міністр оборони про законопроект щодо демобілізації та ротації. (2023). Радіо Свобода. <http://e.surl.li/yrargr>

"Сліні до реальності". Заклики західних пацифістів допомагають РФ загарбати Україну – повний текст гострої промови Енн Еплбаум. (2024. Жовтень 23). New Voice. <https://e.surl.li/aglqar>

2024 об'єкти культурної інфраструктури зазнали пошкодження чи руйнувань через російську агресію. (2024, Серпень 5). Міністерство культури та інформаційної політики. <https://e.surl.li/vrpfiz>

5-річчя президентства Володимира Зеленського: як змінилася ситуація з демократією і економікою в Україні та бажана форма правління. (2024). КМІС. <https://e.surl.li/sxsina>

88% українців відчують високий рівень стресу через війну. (2023). Інфографіка дослідження Gradus Research в рамках проекту "Градус суспільства під час війни". Лівий берег. <http://e.surl.li/zsvmlx>

Амністія і прощення як елементи розбудови миру після збройного конфлікту. (2022, Жовтень 11). Українська Гельсингська спілка. <https://e.surl.li/ltnzav>

Апеляційний суд підтвердив відсутність права УПЦ (МП) користуватися об'єктами заповідника "Чернігів Стародавній" – Мінкультури. (2024, Липень 24). Інтерфакс-Україна. <https://interfax.com.ua/news/general/1002348.html>

- Батьки загиблого воїна будують каплицю УПЦ МП у волинському селі.* (2024, Серпень 6). Волинські новини. <https://www.volynnews.com/news/all/batky-zahybloho-voyna-buduiut-kaplytsiu-upts-mp-u-volynskomu-seli/>
- Борисенко, В. (2015). Міф та правда про 130 "народів" в Україні. *Народна творчість та етнологія*, 4, 22–27.
- Британія і Франція обговорюють можливість відправлення військ в Україну.* (2024, Листопад 25). MIND. <https://e.surl.li/qzzieb>
- В Україні створили консультативну раду з питань деокупації.* (2022, Серпень 15). Кримська правозахисна група. <https://e.surl.li/tfklop>
- Верховна Рада прийняла закон про заборону УПЦ МП в Україні: як він працюватиме.* (2024, Серпень 20). Вечірній Київ. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/101821/>
- Верховний суд зобов'язав УПЦ МП звільнити храми у Переяславі та Кам'янець-Подільському.* (2024, Квітень 11). РІСУ. <https://e.surl.li/wxmvxb>
- Від нашої спільної роботи залежить, яка зброя в руках у наших воїнів – виступ Президента на нараді керівників закордонних дипломатичних установ України "Воєнна дипломатія: стійкість, зброя, перемога".* (2024, Серпень 19). Офіційне інтернет-представництво Президента України Володимира Зеленського. <https://e.surl.li/ewizmc>
- Вікторія Сюмар. Владі дуже хочеться, щоб опозиції не було, але Україна – не росія.* (2024, Серпень 23). Європейська Солідарність. <https://e.surl.li/jhdwjk>
- Вінокуров, Я. (2024, Травень 15). Ручний контроль та презумпція вини. Що з Податковою і чому влада не хоче її реформувати? *Економічна правда*. <http://e.surl.li/yzrgwq>
- Віряни та священники УПЦ закликають митрополита Онуфрія оголосити про повний розрив із РПЦ.* (2024, Серпень 25). Релігія в Україні. <https://e.surl.li/jcwyqe>
- Віталій Кличко: Президенту доведеться вдатися до референдуму у разі територіального компромісу з росією.* (2024, Липень 22). УДАР. <https://e.surl.li/stfryn>

- Внутрішньо переміщені особи.* (б. д.). Міністерство соціальної політики України. <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>
- Войналович, В. А. (Кер., Наук. ред.). (2021). *Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Всеукраїнський науково-практичний форум: "Греки України: збереження ідентичності в умовах російської агресії. Суспільно-політичний, історико-культурний і мовний аспекти".* (2024, Вересень 27). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://e.surl.li/xuefla>
- Ганущак, Ю. (2023, Травень 23). Ліквідація автономії Криму: провокація чи розмова, яка на часі? *Дзеркало тижня*. <https://e.surl.li/jmjglp>
- Гарарі, Ной Ю. (2024, Вересень 24). Повертається один з найгірших монстрів людської історії. *New Voice*. <https://e.surl.li/yjbcwn>
- Гарасим, А. (2023, Жовтень 3). Русифікація по-київськи. Чому школярі розмовляють російською. *ТЕКСТИ.org.ua*. <https://e.surl.li/cudybn>
- Гендиректор лаври: Ситуація з судами УПЦ МП докорінно не змінилась, процедурно все це затягується.* (2024, Вересень 29). РІСУ. <https://e.surl.li/omszms>
- Геополітичні орієнтації жителів України: результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 року.* (2022, Липень 9). КМІС. <https://e.surl.li/yhepfr>
- Глуховський, М. (2024, Квітень 6). Полювання за вірянами, або Неймовірні пригоди московських священників в Італії. *Главком*. <https://e.surl.li/ahqnoa>
- Голембйовська, М. (2024, Серпень 27). Щоб обміняти їх на воїнів "Азову": наскільки важливим для Росії є священники УПЦ МП. *24 канал*. <https://e.surl.li/rrcucs>

- Голійчук, Д. (2024, Жовтень 27). Найгірший жах для світу: WP про наслідки альянсу Росії, КНДР, Ірану та Китаю та загрозу третьої світової. *ТСН*. <https://tsn.ua/svit/naygirshiy-zhah-dlya-svitu-wp-pro-naslidki-ayansu-rosiyi-kndr-iranu-ta-kitayu-ta-zagrozu-tretoy-i-svitovoyi-2688339.html>
- Голова Держетнополітики: Якщо УПЦ МП захоче увійти до ПЦУ, я запропоную справедливую модель. (2024, Серпень 22). РІСУ. <https://e.surl.li/rrkxmn>
- Грабович, О. (1994). Спадщина колоніалізму в сучасній Україні. Кілька ключових питань. *Арка, 2*.
- Градус українського суспільства під час війни / восьма хвиля. (2023). Gradus Research. <http://e.surl.li/vhlmyb>
- Грицак, Я. (2021). *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ: Портал.
- Грицак, Я. (2024, Листопад 10). Нова точка для війни в Україні. Що тепер зміниться. *New Voice*. <https://nv.ua/ukr/opinion/tramp-pogovorit-z-putinim-istorik-gricak-pro-te-yak-bude-rozvivatis-viyna-v-ukrajini-50465040.html>
- Громадська думка про війну, перемогу та гарантії безпеки (лютий–березень 2023 р.). (2023, Березень 31). Разумков Центр. <https://e.surl.li/vavteb>
- Громадськість підтримала ідею Дня міжнаціональної злагоди. (2024, Вересень 26). Державна служба з етнополітики та свободи совісті. <https://dcss.gov.ua/hromadskist-pidtrymala-ideiu-dnia-mizhnatsionalnoi-zlahody/>
- Громадяни і політика: інтерес до політики, громадянська активність, політична освіта. (2023, Вересень). Разумков центр. <http://e.surl.li/tqncrl>
- Громадяни і політика: інтерес до політики, громадянська активність, політична освіта (вересень 2023 р.). (2023, Жовтень 31). Разумков Центр. <https://e.surl.li/galfdf>
- Гроші на ЗСУ. У Києві, Одесі й інших містах протести за витрати на армію. (2023). Ліга. Новини. <http://e.surl.li/ekhutg>
- Давигора, О., & Пришляк, Н. (2024, Серпень 20). Рада прийняла закон про заборону УПЦ МП в Україні. *УНІАН*.

- <https://www.unian.ua/society/rada-uhvalila-zakonoprojekt-pro-zaboronu-upc-mp-v-ukrajini-12733104.html>
- Дарина Марчак, перша заступниця Міністра соціальної політики України.* (2022, Жовтень 03). Медіацентр Україна. [Відео]. YouTube. <https://e.surl.li/etcyue>
- Дембіцький, С., Злобіна, О., Костенко, Н. & ін. (2022). *Українське суспільство в умовах війни. 2022.* (Є. Головаха, С. Макеєва, Ред.). Київ: Інститут соціології НАН України.
- День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни.* (2024). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, Центр Разумкова. <http://e.surl.li/uaerqf>
- День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни.* (2024). Фонд "Демократичні ініціативи". <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-tsinnist-derzhavi-zgurtovanist-ta-volonterstvo-pid-chas-viyni>
- Джерела інформації про війну.* (2024, Квітень 18). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. Центр Разумкова. <http://e.surl.li/byswpu>
- Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2023 роках.* (2023, Грудень 9). Київський міжнародний інститут соціології. <https://e.surl.li/kwsrjo>
- Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 року.* (2022, Липень 20). Київський міжнародний інститут соціології. <https://e.surl.li/dsfszq>
- Динаміка ставлення до статусу російської мови в Україні.* (2024, Березень 12). КМІС. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1385&page=1&t=10>
- До "Друзів миру" на чолі з Китаєм та Бразилією долучилися 15 країн. Ван Ї каже, що ідея належала Угорщині.* (2024, Вересень 27). Hromadske. <https://hromadske.ua/viyna/231982-do-druziv-myru-choli-z-kytayem-ta-brazyliyeiu-doluchylisia-15-krayin-uhorshchyna-zaiavyla-shcho-svit-sytyy-po-horlo-viynoiu>

- Довіра телемарафону "Єдині новини" (2024). КМІС.
<https://e.surl.li/klhife>
- Договорів з УПЦ МП про користування держмайном, дія яких закінчується 2024 року, немає, – Мінкультури. (2024, Січень 9). РІСУ. <https://e.surl.li/psjnoy>
- Дремін, В. (2009). *Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества*. Одесса: Юридическая литература.
- Ердоган представить свій мирний план щодо України: Bloomberg дізнався деталі. (2024, Листопад 18). ТСН. <https://tsn.ua/ato/erdogan-predstavit-sviy-plan-mirniy-plan-schodo-ukrayini-bloomberg-diznavsya-detali-2703603.html>
- Євтух, В. Б., & Євтух, О. В. (2022). Мультикультурна / міжкультурна освіта та еволюція: поля взаємодії. *Гілея: науковий вісник*, 9 (176), 79–85.
- ЄС продовжить підтримувати Україну незалежно від дій США – Боррель. (2024, Листопад 26). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3931354-es-prodovzuvatime-pidtrimuvati-ukrainu-nezalezno-vid-dij-ssa-borrel.html>
- Жовта стрічка. Рух громадянського спротиву окупації. (б. д.). Жовта стрічка. <https://www.zhovtastrichka.org/>
- Журавльова, О., & Іванова, О. (2024, Липень 12). Більше 20 країн та Євросоюз підписали Український договір. *Deutsche Welle*. <https://e.surl.li/echgvy>
- Забезпечимо "мир через силу": майбутній держсекретар США зробив сміливу заяву. (2024, Листопад 14). УНІАН. <https://www.unian.ua/world/mir-cherez-silu-12820410.html>
- Загальна ситуація в Україні. Оцінка загальної та безпекової ситуації. Оцінка діяльності органів влади під час війни та протягом тривалого часу. Ставлення до корупції. (2024, Травень 3). SOCIS. <https://socis.kiev.ua/ua/2024-03-05/>
- Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни. (2022, Березень 1). Соціологічна група "Рейтинг". <http://e.surl.li/fffqmi>

- Законопроект про заборону УПЦ МП гарантуватиме, що Москва не маніпулюватиме українською Церквою – Зеленський.* (2024, Серпень 17). РІСУ. <https://e.surl.li/hjivko>
- Зануда, А. (2024, Лютий 23). Війна у цифрах: як за останній рік змінилися Україна та країни. *ВВС*. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o.amp>
- Збереження грецької ідентичності в умовах російської агресії.* (2024, Вересень 27). Омбудсман України. https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/zberezhennya-greckoyi-identichnosti-v-umovah-rosijskoyi-agresiyi
- Звернення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Онуфрія до учасників II Зібрання західноєвропейського духовенства Української Православної Церкви.* (2024, Січень 23). Українська Православна Церква. <https://e.surl.li/pkdej>
- Звіт про мережу релігійних організацій станом на 1 січня 2021 року.* (2021, Січень 1). Державна служба України з питань етнополітики і свободи совісті. <https://dess.gov.ua/religion/>
- Звіт про мережу релігійних організацій станом на 1 січня 2022 року.* (2022, Січень 1). Державна служба України з питань етнополітики і свободи совісті. <https://dess.gov.ua/religion/>
- Звіт про мережу релігійних організацій станом на 1 січня 2023 року.* (2023, Січень 1). Державна служба України з питань етнополітики і свободи совісті. <https://dess.gov.ua/religion/>
- Звіт про мережу релігійних організацій станом на 1 січня 2024 року.* (2024, Січень 1). Державна служба України з питань етнополітики і свободи совісті. <https://dess.gov.ua/religion/>
- Зеленський сказав, що його команда – це лише "п'ять-шість менеджерів".* Лівий берег. (2023, Березень 19). <https://e.surl.li/krzffl>
- Зеленько, Г., Кононенко, Н., Овчар, І., Перевезій, В., & Ситник, С. (2024). *Інструменти легітимзації влади в період дії режиму воєнного стану*. <http://surl.li/eudqjf>
- Зникнення частини ікон та самовільне будівництво у Почаївській лаврі: що встановила перевірка МКП.* (2024, Липень 27). Укрінформ. <https://e.surl.li/agjbnv>

- Іванова, Н., Верещук, І., & Андрусишин, Ю. (2023). *Психологічні аспекти комунікації з населенням на деокупованих територіях України*. Київ: НА СБУ.
- Ідентичність громадян України: тенденції змін*. (2024). Центр Разумкова. <https://e.surl.li/zywsmd>
- Індекс сприйняття корупції*. (2024, Січень 30). Transparency International Ukraine. <https://ti-ukraine.org/research/index-spryjnyattya-koruptsiyi-2023/>
- Інфляційний звіт*. (2024, Липень). Національний банк України. <https://e.surl.li/fdaxhn>
- Іранський чиновник підтвердив постачання ракет до Росії*. (2024, Вересень 08). УНІАН. <https://e.surl.li/abszsk>
- Ірина Геращенко: головою ТСК з питань фортифікацій після "запашвареного" Задорожнього знову призначили "служу"*. (2024, Серпень 20). Європейська Солідарність. <https://e.surl.li/uvyprz>
- Ірина Геращенко: парламент має вийти з сомнамбулічного стану, повернутися до роботи і приймати важливі для країни рішення*. (2024, Серпень 15). Європейська Солідарність. <https://e.surl.li/izkuic>
- Ірина Фріз: Дії Командування медичних сил ставлять під загрозу життя військових і показують рівень корупції в країні*. (2023, Серпень 1). Європейська Солідарність. <https://e.surl.li/quizhd>
- Калакура, О. (2022). Етнополітична складова національної єдності. В О. Майборода (Кер. авт. кол.). *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Вид. 2-ге, доп. (с. 678–697). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Калакура, О. (2023). Актуальні аспекти оновлення державної етнонаціональної політики з урахуванням можливих наслідків війн Росії проти України. В О. Рафальський, О. Майборода (Ред.) *Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення* (с. 229–250). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

- Калакура, О. (2024). Оновлення засад етнічної політики на тлі викликів війни росії проти України. У *Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства. Збірник Матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (26.10.2023 р., м. Київ, НДІУ) (с. 86–97). Київ: НДІУ.
- Канівський Успенський собор рішенням суду перевели у державну власність. (2024, Червень 6). РІСУ. https://risu.ua/kanivskij-uspenskij-sobor-rishennyam-sudu-pereveli-u-derzhavnu-vlasnist_n148823
- Капустянська, І. (2024, Лютий 03). РФ готує масове заселення окупованої частини України під кодовою назвою "Запорізька цілина". *Lb.ua*. <https://e.surl.li/psyiga>
- Кількість біженців з України зі статусом тимчасового захисту в ЄС у серпні зросла майже на 40 тис. (2024). <https://interfax.com.ua/news/general/1020312.html>
- Кількість внутрішньопереміщених осіб в Україні перевищила 8 млн людей. (2022, Травень 11). Міністерство з питань реінтеграції. <https://e.surl.li/xdcfbp>
- Кіянка, І. Б. (2003). *Політична стабільність: суть і основні засоби її досягнення в Україні* (Автореф. дис.... канд. політ. наук). Львівський національний університет імені І. Франка. Львів.
- Кого українці вважають лідером опозиції в Україні. (2024, Березень 8). КМІС. <https://e.surl.li/aelqkm>
- Колодій, А. (2013). Соціетальна культура як чинник національної консолідації. *Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти. Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2013 р. Львів, ЛНУ ім. Івана Франка* (с. 40–54). Львів: Вид-во Львівського університету.
- Комісія Мінкультури з перевірки збереження культурних цінностей Києво-Печерською лаврою УПЦ (МП) підготує висновки після 15 травня. (2023, Квітень 14). Інтерфакс. <https://interfax.com.ua/news/general/903941.html>

- Комісія МКІП розпочала інвентаризацію держмайна заповідника "Чернігів стародавній". (2023, Жовтень 10). РІСУ. https://risu.ua/komisiya-mkip-rozpochala-inventarizaciyu-derzhmajna-zapovidnika-chernigiv-starodavnij_n142928
- Кононенко, Н. (2023). Управлінські механізми запобігання політичному радикалізму і зміцнення політичного консенсусу. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни* (с. 308). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Конституція України. (1996). <http://surl.li/udrpjhf>
- Користування церквою XV століття у Сутківцях вірянами УПЦ (мп) визнали незаконним. (2024, Березень 6). УЕ.УА. <https://e.surl.li/ljzsae>
- Котигоренко, В. О. (кер., наук. ред.). (2023). *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Котубей-Геруцька, О. (2023, Травень 4). "Деколонізація" і "постколоніалізм" – у чому різниця понять та що вони означають. *Суспільне. Культура*. <https://e.surl.li/cvhmfo>
- Кошкіна, С. (2024а, Червень 26). Понад 140 нардепів не поставили підписи на підтримку законопроекту про заборону УПЦ МП. Поіменний список. *LB.ua*. https://lb.ua/news/2024/06/26/620954_ponad_140_nardepiv_postavili.html
- Кошкіна, С. (2024б, Липень 21). "Слуги" зривають заборону УПЦ МП. Хто відмовляється голосувати. *LB.ua*. <https://e.surl.li/kunmzr>
- Країни ЄС можуть дозволити Україні використовувати зброю проти цілей в Росії – Боррель. (2024, Листопад 19). Укрінформ. <https://e.surl.li/riplux>
- Кресіна, І. О., Явір, В. А., & Стойко, О. М. (2016). *Модель етнонаціональної політики для реінтеграції Донбасу і Криму: наукова записка*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.
- Кузнецова, К. (2024, Вересень 9). Шмигаль розповів, як працюватиме Міністерство повернення українців з-за

- кордону. *ТСН*. <https://tsn.ua/ukrayina/shmigal-rozpoviv-yak-pracuyuvatime-ministerstvo-povernennya-ukrayinciv-za-kordonu-2656980.html>
- Кулик, В. (2023а, Січень 18). *Нарешті майже всі стали українцями*. Київ. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/povyny/volodymyr-kulyk-nareshti-majzhe-vsi-staly-ukraintsiamy/>
- Кулик, В. (2023b). Популізм і національна ідентичність в Україні в час повномасштабної війни. В О. Рафальський, О. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни* (с. 350–376). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Куляс, І. (2023). Моніторинг спільного телемарафону "Єдині новини" за 13–14 вересня 2023 року. *Детектор медіа*. <http://e.surl.li/bxgskd>
- Курська операція відкрила "третій шлях" виходу з війни – Foreign Policy*. (2024, Жовтень 08). *ТСН*. <https://e.surl.li/fqxajq>
- Липчанський, М. (2024, Вересень 3). У Будапешті відкрили українсько-угорську школу. *Кореспондент.net*. <https://e.surl.li/ghagem>
- Лисогор, І. (2024, Вересень 11). У Києві відкрили четвертий саміт Кримської платформи. Серед гостей – очільники Хорватії, Литви та Латвії. *LB.ua*. https://lb.ua/news/2024/09/11/634256_kiievi_vidkrili_chetvertiy_samit.html
- Лібанова, Е. (2022, Березень 2018). Війна з Росією: як дати роботу біженцям і що робити після. *Дзеркало тижня*. <https://e.surl.li/htjtxq>
- Лібанова, Е. (2023, Вересень 25). Україні потрібно буде залучати мінімум 300000 мігрантів щороку. *Forbes*. <https://e.surl.li/gseati>
- Лібанова, Е. (2024, Січень 29). 40 млн населення вже не буде. Або це будуть не українці. *Lb.ua*. <https://e.surl.li/ssneiо>
- Лідерка "Слуги народу" відреагувала на поведінку соратників-лобістів Московської церкви у парламенті*. (2024, Січень 17). Главком. <https://e.surl.li/ojizep>
- Лозинська, Т. М., & Сліченко, В. В. (2022). Державна підтримка малого бізнесу в умовах воєнного стану. *Держава та регіони*.

- Серія: Публічне управління і адміністрування*, 4(78), 45–52.
<http://e.surl.li/gifkdo>
- Любителі краденого. Понад 1 млн цивільних росіян оселилися на окупованих землях України – хто вони і які в них плани.* (2024, вересень 18). Np-resilience. <https://e.surl.li/ybqbnh>
- Ляпіна, Л. А. (2019). Міжетнічна толерантність на Півдні України. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 83, 182–189. <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2019/83/24.pdf>
- Мазука, Л. (2022). Модифікація державної політики збереження національної ідентичності закордонних українців. *Політичні дослідження*, 2(4), 160–179. <https://e.surl.li/ycnsxc>
- Майборода, О. (2017). Консолідація українського суспільства в умовах російської агресії: проблема пошуку оптимальних політичних рішень. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 5–6(91–92), 138–157.
- Мамченко, Н. (2024, Жовтень 5). Нардепка Наталія Піпа зареєструвала у парламенті законопроект, який зобов'язує говорити українською на перервах у школі. *Судово-юридична газета*. <https://e.surl.li/xutzna>
- Марченко, Л. (2024, Квітень 7). У НАТО заявили, що Україні доведеться шукати компроміси з РФ заради закінчення війни. *Today.ua*. <https://e.surl.li/twueaz>
- Медіаспоживання українців: третій рік повномасштабної війни.* (2024, Липень 10). Опора. <http://e.surl.li/tzvxxh>
- Мигаль, М. (2024, Вересень 6). Новий голова МЗС Сибіга розповів, до чого готуватися українцям за кордоном. *Главком*. <https://e.surl.li/sjabtt>
- Михайленко, П. (1969). *Боротьба з правопорушеннями і злочинністю*. Київ: Наукова думка.
- Михайленко, П., Гельфанд, И. (1963). *Вопросы предупреждения преступлений органами милиции*. Киев: Высшая школа.

- Михайленко, П., Гельфанд, И. (1964). *Предупреждение преступлений – основа борьбы за искоренение преступности*. Москва: Юридическая литература.
- Михайленко, П., Гельфанд, И. (1968). *Опыт борьбы с преступностью в районе (На материалах Украинской ССР)*. Киев: Редакционно-издательский отдел при МООП УРСР.
- Мінмолодьспорт: Уряд схвалив Стратегію утвердження української національної та громадянської ідентичності*. (2023, Грудень 15). Урядовий портал. <https://e.surl.li/kfwhlm>
- Москва не просто так витрачає шалені кошти, аби на Волині залишилися її релігійні громади, – настоятель монастиря ПЦУ*. (2024, Квітень 8). РІСУ. <https://e.surl.li/wiiklw>
- Московський патріархат має передати державі Палац Терещенків у селищі Червоне – рішення суду*. (2024, Січень 15). Укрінформ. <https://e.surl.li/tbdcwq>
- На Волині релігійна громада двічі голосувала за перехід до ПЦУ*. (2024, Жовтень 23). РІСУ. <https://e.surl.li/anhzsd>
- На Миколаївщині росіяни повністю зруйнували 170-літній костел*. (2022, Листопад 20). Релігійно-інформаційна служба. <https://e.surl.li/uionhd>
- На Чернігівщині настоятелі восьми храмів УПЦ МП просять Митрополита Онуфрія розірвати стосунки з РПЦ*. (2024, Жовтень 4). РІСУ. <https://e.surl.li/lxnucs>
- Най, Дж. (2024, Жовтень 09). *Якою може бути перемога в Україні?* New Voice. <https://e.surl.li/lkkvtf>
- Найбільші країни ЄС готові підтримати Україну у разі скорочення участі США – Сікорський*. (2024, Листопад 19). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sikorskyu-pidtrymka-ukrayiny/33208097.html>
- Національна стратегія та плани заходів з її реалізації*. (2021). <https://e.surl.li/gkaxcr>
- Неделько, Н. (2024, Березень 07). "Великий окупаційний корпус": Росія замінює населення окупованих територій своїм? *Радіо Свобода*. <https://e.surl.li/tlvrcu>
- Ніколаєць, Ю. (2023). Баланс влади: центр–регіони–територіальні громади. В О. О. Рафальський, О. М. Майборода (Ред.).

- Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення* (с. 59–91). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Новий болгарський патріарх визнав: так звана УПЦ насправді є Московською церквою.* (2024, Липень 2). Главком. <https://e.surl.li/rarezg>
- Огляд інструментів підтримки фінансової стійкості в умовах воєнного стану в Україні.* (2023). Національний інститут стратегічних досліджень. <http://e.surl.li/huswtj>
- Олійник, Т. (2024, Квітень 18). Bihus.Info: Нардеп Дмитрук співпрацює з підозрюваним у держзраді священником УПЦ МП. *Українська правда.* <https://e.surl.li/bygjji>
- Опитування: 10% європейців вірять, що Україна переможе у війні. Схиляються до "компромісного врегулювання".* (2024, Лютий 21). New Voice. <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/skilli-zhiteliv-yevropi-viryat-u-peremogu-ukrajini-opituvannya-z-12-krajin-50394575.html>
- Оцінка впливу зовнішньополітичних чинників на Україну. Ставлення до іноземних держав та окремих ініціатив їх лідерів. Оцінка громадянами України легітимності правління Путіна (березень 2024 р.).* (2024, Квітень 18). Разумков Центр. <https://e.surl.li/igijdy>
- Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів.* (2024, Січень). Центр Разумкова, USAID. <http://e.surl.li/xwwsir>
- Оцінка громадянами ситуації в країні.* (2022, Грудень). Разумков Центр. <http://e.surl.li/vgxdpa>
- Оцінка громадянами ситуації в країні.* (2023, Вересень). Разумков Центр. <http://e.surl.li/vgxdpa>
- Оцінка громадянами України загрози агресії з боку Росії.* (2022, Січень). Центр Разумкова. <http://e.surl.li/xwdzvg>
- Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра*

- в перемогу. (2024, Вересень). Центр Разумкова. <http://e.surl.li/fjslpd>
- Очікування суспільства щодо завершення війни. (2024, Червень 13). Соціологічна група "Рейтинг". <https://e.surl.li/frleoc>
- Паніотто, В. (2023, Березень 30). Ставлення до біженців, внутрішньо-переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. Київський міжнародний інститут соціології. <https://e.surl.li/qzucvo>
- Парламент заборонив діяльність Московського патріархату в Україні. (2024, Липень 2). ТСН. <https://e.surl.li/zezfgj>
- Парламентська асамблея НАТО під час пленарної сесії ухвалила резолюцію із закликом до країн Альянсу якнайшвидше прийняти Україну до НАТО. (2024, Листопад 26). Суспільне новини. <https://e.surl.li/ihynjj>
- Перевезій, В. (2023). Діяльність структур Московського патріархату в Україні як виклик національній безпеці держави. *Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення*, Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://e.surl.li/ujtpas>
- Перше, що зробить Трамп, це збільшить видобуток нафти і газу у США. Це буде погано для бюджету Путіна, – Волкер. (2024, Листопад 12). Цензор.Нет. 2024. <https://e.surl.li/vzhueq>
- Петиція про публічні декларації посадовців зібрала необхідні 25 тисяч підписів за рекордні три години. Люди чекають на реакцію Президента. (2023, Вересень 6). БукІнфо. <http://e.surl.li/zszpmy>
- Пирожков, С. І., Майборода, О. М., Хамітов, Н. В., Головаха, Є. І., Дембіцький, С. С., Смолій, В. А., Скрипнюк, О. В., & Стоєцький, С. В. (Ред.). (2022). *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://doi.org/10.53317/978-966-02-9908-5>
- Питання Консультативної ради з питань деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим

- та міста Севастополя. Указ Президента України №283/2023 (2023) (Україна). Офіс Президента України. <https://www.president.gov.ua/documents/2832023-46797>
- Підвищення акцизу на пальне – удар по армії, бізнесу та євроінтеграції – Петро Порошенко.* (2024, Червень 6). Європейська Солідарність. <https://e.surl.li/disrai>
- Підпис Вселенського Патріарха вилучили з декларації саміту миру через тиск Туреччини.* (2024, Червень 27). Релігійна правда. <https://e.surl.li/siimsw>
- Підсумки Священного Синоду УПЦ від 10 квітня 2024 року.* (2024, Квітень 10). Українська Православна Церква. <https://news.church.ua/2024/04/10/pidsumki-svyashhennogo-sinodu-upc-vid-10-kvitnya-2024-roku/#2024-11-07>
- Плани Трампа щодо припинення війни в Україні можуть бути неприйнятними для Путіна, – WP.* (2024, Листопад 03). Цензор. Нет. <https://e.surl.li/soacsu>
- Погорілов, С. (2024, Вересень 2). Під час ракетної атаки на Київ зазнав руйнувань Ісламський культурний центр та мечеть. *Українська правда.* <https://e.surl.li/nqsqpm>
- Політичні підсумки 2022 року: оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (грудень 2022 р.).* (2023, Січень 25). Разумков Центр. <https://e.surl.li/qfftnn>
- Поліщук, Ю. (2023). Вплив російсько-української війни на загальнонаціональну ідентичність громадян України. У Ю. Ж. Шайгородський (Ред.). *Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь: зб. наук. праць. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 15 груд. 2023 р.* Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ–Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2023.
- Потапенко, В. (Ред.). (2024). *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023–2024 роках* (2024): аналіт. доп. (с. 5). Київ: НІСД.
- Потапенко, В., Головка, А., & Валевський, О. (2023). *Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні: аналіт. доп.* Київ: НІСД. <https://e.surl.li/rbgvee>

- Правовий захист постраждалих від воєнних злочинів Росії (23–26 грудня 2022).* (2023, Лютий 15). Соціологічна група "Рейтинг". <https://e.surl.li/qiynpy>
- Правосуддя в контексті російської збройної агресії.* (2024, серпень 13). Соціологічна група "Рейтинг". <https://e.surl.li/aqphqt>
- Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій. Проект Закону України № 8371 (2023) (Україна). blob:<https://itd.rada.gov.ua/60bac449-ed71-40be-b950-b7d73cec0976>
- Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій. Закон України № 3894-IX (2024) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text>
- Про захист національної й громадської безпеки, прав і свобод людини у сфері діяльності релігійних організацій. Зауваження Головного юридичного управління Верховної Ради України до проекту закону України № 8371 (2024) (Україна). blob:<https://itd.rada.gov.ua/c2df8e15-1508-4e77-a986-47771e2efb06>
- Про Заяву Верховної Ради України про непохитність державної політики України щодо деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим і міста Севастополя. Проект Постанови Верховної Ради України від 4 вересня 2024 року № 3949-IX (2024) (Україна). <https://e.surl.li/fkqqdo>
- Про недопущення, переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей. Проект Закону України від 16 вересня 2014 року № 5082. (2014) (Україна). <https://e.surl.li/tkyzat>
- Про правовий режим воєнного стану.* Закон України (2015) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
- Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках. Постанова Кабінету Міністрів України № 1322 (2023) (Україна). <https://e.surl.li/xuvlfo>

- Програма SIGMA.* (2024). Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу. <http://surl.li/yqqenz>
- Путін підписав нову ядерну доктрину: чим це загрожує Україні та світу.* (2024, Листопад 19). BBC NEWS Україна. <https://e.surl.li/xxmvlj>
- Рада громадських об'єднань національних меншин: новий голос для українського різноманіття.* (2024, Травень 31). Державна служба з етнополітики та свободи совісті. <https://dess.gov.ua/rada-hromadskykh-ob-iednan-natsionalnykh-menshyn-novyuy-holos-dlia-ukrainskoho-riznomanittia/>
- Рада ухвалила закон про заборону УПЦ (МП) в Україні – депутати.* (2024, Серпень 20). Радіо Свобода. <https://e.surl.li/bulmkj>
- Радченко, Я. (2022, Червень 30). Як агресія Російської Федерації проти України вплинула на життя та права національних меншин? *Офіс Ради Європи в Україні.* [https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/how-the-aggression-of-the-russian-federation-against-ukraine-affected-the-life-and-rights-of-national-minorities-](https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/how-the-aggression-of-the-russian-federation-against-ukraine-affected-the-life-and-rights-of-national-minorities)
- Рафальський, О., Калакура, Я., Калакура, О., & Юрій, М. (2022). *Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність.* Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Резнік, В. (2022). Інститути державної влади як агенти суспільних змін. В О. Злобіна, (Ред.) *Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності* (с. 245–254). Київ: Інститут соціології НАН України <https://e.surl.li/pmgefh>
- Резнікова, О. О. (2022). *Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища.* Київ: НІСД.
- Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій.* (2024, Жовтень 15). КМІС. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1>
- Рестаураторка назвала причини занепаду в Україні костелів і церков.* (2024, Вересень 20). РІСУ. https://risu.ua/restavratorka-nazvala-prichini-zanepadu-v-ukrayini-kosteliv-i-cerkov_n151033

Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (листопад 2023 р.) (2023, Листопад 26). Разумков Центр. <https://e.surl.li/soyikh>

Росія через обвал економіки у 2025 році втратить здатність вести війну? На чому ґрунтується такий прогноз. (2024, Жовтень 07). Голос Америки. <https://www.radiosvoboda.org/a/obval-ekonomiky-rosiyi-zavershennya-viyny/33149207.html>

Росіяни засудили викраденого священика УПЦ МП з Токмака до 14 років ув'язнення. (2024, Серпень 4). РІСУ. <https://e.surl.li/isrikm>

Рух ЧЕСНО: найменше поправку про відкриття декларацій підтримали "Батьківщина" і "Відновлення України". Найбільше – "Голос" та "Євросолідарність". (2023, Вересень 6). LB.ua. <https://e.surl.li/jqyklh>

Рябчук, М. (2019). *Доляння амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки.* Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

СБУ повідомила про підозру "настору"-агенту фсб. (2024, Липень 9). Служба безпеки України. <https://e.surl.li/utzafd>

Святіший Патріарх Кирил виступив зі зверненнями у зв'язку з кричущими прикладами тиску на Українську Православну Церкву. (2024, Квітень 27). Руська Православна Церква.

Священик УПЦ МП, який вивозив з окупації мирних жителів, став першим номінантом конкурсу від "Незламні.City". (2024, Січень 3). РІСУ. <https://e.surl.li/sdyhhe>

Семенова, О. (2020). Радянська ідентичність у соціо- та етнокультурному просторі сучасної України. *Українознавство*, 4(77), 159–169.

Сибіга обговорив з комісаркою ЄС допомогу охочим повернутися додому українцям. (2024, Вересень 13). Інформаційне агентство "Українські Національні Новини". <https://unn.ua/news/sybiha-obhovoryv-z-komisarkoiu-yes-dopomohu-okhochym-povernutysia-dodomu-ukraintsiyam>

Сибіга: на часі ставити питання про розробку програм повернення українців з ЄС. (2024, Вересень 14). РБК-Україна.

- <https://www.rbc.ua/rus/news/sibiga-chasi-staviti-pitannya-rozrobku-program-1726334934.html>
- Ситуація з біженцями в Україні.* (2022). Портал оперативних даних про біженців УВКБ ООН. Unher. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності.* (2022, Серпень). Соціологічна група "Рейтинг". <http://e.surl.li/pdivsp>
- Снайдер, Т. (2012). *Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь.* (А. Котенко, О. Надтока, Пер.). Київ: Дух і літера.
- Софія Федина: влада 5 років обнуляє незалежність судів і змушує їх бути ручними виконавцями волі Банкової.* (2024, Серпень 22). Європейська Солідарність. <https://e.surl.li/rfhzxl>
- Соціологічний моніторинг: українське суспільство після 16 місяців війни.* (2023). Київ: Інститут соціології НАН України. <http://e.surl.li/bslkjm>
- Сприйняття потреби у президентських виборах.* (2024, Лютий 20). КМІС. <https://e.surl.li/szxiub>
- Сприяння єднанню. Рекомендації для формування національної стратегії реінтеграції на основі досвіду Харківської та Херсонської областей.* (2024). Соціологічна група "Рейтинг". <https://e.surl.li/ijhgtc>
- Ставлення до створення уряду національної єдності.* (2023, Грудень 21). КМІС. <https://e.surl.li/uhsxgd>
- Ставлення українців до критики дій влади на період повномасштабного вторгнення.* (2024, Червень, 10). КМІС. <https://e.surl.li/mmvdzl>
- Суд повернув державі пам'ятку архітектури "Покровська церква" на Харківщині.* (2024, Липень 21). РІСУ. https://risu.ua/sud-povernuv-derzhavi-pamyatku-arhitekturi-pokrovska-cerkva-na-harkivshchini_n149723
- Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023 р.).* (2023, Червень 21). Разумков Центр. <https://e.surl.li/ngwlfm>

- Тишкевич, І. (2024, Листопад 11). Трамп, Путін, Сі та мир в Україні. *New Voice*. <https://nv.ua/ukr/opinion/tramp-kitay-putin-koli-bude-mir-v-ukrajini-mizhnarodniy-ekspert-50465470.html>
- Трамп завершить війну на вигідних для України умовах – сенатор США*. (2024, Листопад 24). ТСН. <https://e.surl.li/nmhnhh>
- Трудові ресурси для повоєнного відновлення України (червень 2024 р)*. (2024, Серпень 7). Разумков Центр. <https://e.surl.li/wmrizr>
- Туров, І. (2023). Хасидські громади діаспори як актор впливу на національно-громадянську та етнічну динаміку в українському соціумі. *Політичні дослідження*, 2(6), 178–190.
- Тягнирядно, Л. (2024, квітень 17). Чим живе громадянське суспільство протягом двох років війни – дослідження. *Zmina*. <https://zmina.info/articles/chym-zhyve-gromadyanske-suspilstvo-protyagom-dvoh-rokiv-vijny->
- У Раді працюють над удосконаленням законодавства щодо охорони культурної спадщини*. (2024, Березень 14). Укрінформ. <https://e.surl.li/kxqmic>
- У разі перемоги Трампа для України можуть відкритись нові можливості – експосол США в Україні*. (2024, Листопад 01). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-herbst-hirris-tramp-vybery-ssha-ukrayina/33183590.html>
- У чинному уряді немає нікого, хто опікується інфраструктурою, транспортом та їх відновленням, – Юлія Клименко*. (2024, Вересень 9). ГОЛОС. <https://e.surl.li/hhvheu>
- Україна обміняла щонайменше чотирьох священників УПЦ МП*. (2024, Липень 4). Рух ЧЕСНО. <https://e.surl.li/aafjvf>
- Українське суспільство. Моніторинг*. (2023). Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології. <http://e.surl.li/malqur>
- Українці йдуть до згуртованої політичної нації чи до розколу*. (2024). КМІС. <https://e.surl.li/kqebec>
- Українці та війна*. (2022, Квітень). Онлайн панель "Власна Думка" компанії Research.ua. Інститут соціології НАН України. <http://e.surl.li/hurcbb>

- Фохт, Є. (2024, Листопад 26). Як можуть виглядати мирні переговори України і Росії? Головні сценарії Києва, Москви і США. *BBC News Україна*. <https://e.surl.li/nfjsla>
- Херсонська спархія діє в межах визначеної її статутом території Херсонської області*. (2023, Грудень 28). Українська Православна Церква. <https://e.surl.li/mxfyof>
- Хто голосував проти заборони російської церкви: список депутатів*. (2024, Серпень 20). *Gazeta.ua*. <https://e.surl.li/scienq>
- Цигвинцев, І. (2023). Український vs українськомовний: аналіз „топ-100” каналів вітчизняного сегмента YouTube (с. 239–252). У Ю. Ж. Шайгородський (Ред.). *Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь: зб. наук. праць*. Київ–Ніжин: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://doi.org/10.53317/978-617-640-628-0>
- Чебрець, А. (2024, Січень 8). "Скелети в шафі" Іонафана: УПЦ МП через захоплення РПЦ втратило утричі більше парафій, ніж від переходу до ПЦУ. *Інформатор*. <https://e.surl.li/brlgon>
- Червоненко, В. (2023, Жовтень 19). Рада дала старт забороні УПЦ МП. Як і коли це може запрацювати. *BBC News Україна*. <https://e.surl.li/lbqtku>
- Через військові дії пошкоджень чи руйнувань зазнали вже 2013 об'єктів культурної інфраструктури та 1085 пам'яток культурної спадщини України*. (2024, Липень). Культура і регіони. Інформаційний дайджест Міністерства культури та інформаційної політики України. Український центр культурних досліджень.
- Через російську агресію в Україні постраждали 623 об'єкти культурної спадщини*. (2023, Червень 7). Міністерство культури та інформаційної політики. <https://e.surl.li/jlysbq>
- Чи вплинув на УПЦ закон про заборону релігійних установ, пов'язаних з РФ?* [2024, Вересень 16]. Суспільне програма "Зі своїми по суті". <https://e.surl.li/umggzu>
- Чи зазнають російськомовні громадяни України утисків та переслідувань через російську мову: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня–5 червня 2023 року*. (2023, Червень, 13). КМІС. <https://e.surl.li/coinwe>

- Чи потрібно відновлювати Каховську ГЕС? – аналіз BBC. (2023, Червень 12). Межа. <https://bykvu.com/ua/bukvy/chy-potribno-vidnovliuvaty-kakhovsku-hes-analiz-bbc/>
- Чурманова, К. (2022, Август 12). Жизнь с нуля. Сколько Россия тратит на прием беженцев из Украины? BBC. <https://www.bbc.com/russian/features-62506121>
- Шайгородський, Ю. (2023а). Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Політичні науки*, 8, 77–83. <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12>
- Шайгородський, Ю. (2023b). Морально-психологічна єдність українців у відсічі російській збройній агресії. В О. О. Рафальський, О. М. Майбороди (Ред.) *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни* (с. 227–267). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0202-7>
- Шайгородський, Ю. (2023с). Суспільна консолідація: виклики воєнного часу. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 22*, 34, 55–63. <https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2023.34.07>
- Шемшученко, Ю., & Батанов, О. (2014, Березень 13). Правова позиція щодо статусу Автономної Республіки Крим. *Голос України*. <http://www.golos.com.ua/article/27721>
- Южаніна жорстко розкритикувала підвищення акцизів на пальне. (2024, Серпень 8). Європейська Солідарність. <https://e.surl.li/oqsqoa>
- Юлія Тимошенко: Україні потрібні коаліція та уряд національної єдності, які виведуть країну з кризи. (2024, Вересень 4). Батьківщина. <https://e.surl.li/jkltan>
- Явір, В. А. (2018). *Етнополітична інтеграція та дезинтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт*. Логос.
- Як працюватиме закон про заборону російської Церкви в Україні: пояснення Потураєва. (2024, Серпень 22). РІСУ. https://risu.ua/yak-pracyuvatime-zakon-pro-zaboronu-rosijskoyi-cerkvi-v-ukrayini-poyasnennya-poturayeva_n150391

- Якою має бути політика влади та довіра до української православної церкви (московського патріархату). (2024, Квітень 25). Київський міжнародний інститут соціології. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1404&page=1>
- Якою має бути політика влади щодо Української православної церкви (Московського Патріархату): результати телефонного опитування, проведеного 26 травня-5 червня 2023 року. (2023, Червень 15). KMIC. <https://e.surl.li/bsaoxa>
- Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). *Why nations fail*. New York, NY: Crown Publishers.
- Adda, J., Dustmann, Ch., & Gorlach, J.-S. (2022), The Dynamics of Return Migration, Human Capital Accumulation, and Wage Assimilation *Review of Economic Studies*, 89(6), 2841–2871.
- Alman, D. (2024, June 12). How to Convince Putin He Will Lose. The West Must Show That It Can Outlast Russia in Ukraine. *Foreign Affairs*. <https://e.surl.li/crdpsw>
- Andrle, J. (2022a, April 29). European countries are cutting housing support for refugees, leaving vulnerable groups at risk. *People in Need*. <https://e.surl.li/eekykr>
- Andrle, J. (2022b, November 18). Ukrainian Refugee Crisis: The Current Situation. *People in Need*. <https://e.surl.li/rhyzgs>
- Andrle, J. (2023, May 18). How Many Ukrainians Will Return Home After the War? The answer is not as straightforward as you'd think. *People in Need*. <https://e.surl.li/xzzmmp>
- Blanchette J. (2024, August 13). China Is in Denial About the War in Ukraine. Why Chinese Thinkers Underestimate the Costs of Complicity in Russia's Aggression. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/china/china-denial-about-war-ukraine-jude-blanchette>
- Boix, C., Miller, M., & Rosato, S. (2013). A complete data set of political regimes, 1800–2007. *Comparative Political Studies*, 46(12), 1523–1554. <https://e.surl.li/hselkf>
- Bosse, G. (2022). Values, rights, and changing interests: The EU's response to the war against Ukraine and the responsibility to protect Europeans, *Contemporary Security Policy*, 43(3), 531–546.

- British PM Starmer to press Biden to release \$20 billion aid for Ukraine before Trump takes office, Telegraph reports.* (2024, November 12). The Kyiv Independ. <https://e.surl.li/ggolly>
- Charap, S.& Radchenko, S. (2024, April 16). The Talks That Could Have Ended the War in Ukraine. A Hidden History of Diplomacy That Came Up Short – but Holds Lessons for Future Negotiations. *Foreign Affairs*. <https://e.surl.li/rahlms>
- China Supplies Russia With Lethal Weapons: Britain and USA Have Evidence – Shapps.* (2024, May 22). Defense Express. <https://e.surl.li/muscml>
- China Will not Like it on Bit: Beijing uneasy with North Korean troops in Russia.* (2024, October 25). Financial Times. <https://e.surl.li/myiytn>
- Civil Society Organizations Sustainability Index. (2024). <https://csosi.org/>
- Cox, G. W., & Weingast, B. R. (2018). Executive constraint, political stability, and economic growth. *Comparative Political Studies*, 51(3), 279–303. <https://e.surl.li/zvfogo>
- Eberstadt, N. (2024, October 27). North Korean troops in Russia bring a ‘World-Island’ conflict a step closer. *The Washington Post*. <https://e.surl.li/szlouu>
- EIU's 2023 Democracy Index: conflict and polarisation drive a new low for global democracy.* (2024, February 15). The Economist Group. <https://e.surl.li/orynir>
- Fighting in Ukraine could wind down in 2025. What might a possible deal look like?* (2024, November 20). The Economist. <https://e.surl.li/yzxdkx>
- Former NATO Commander Predicts How Putin's War in Ukraine Will End.* (2024, November 09). Newsweek. <https://e.surl.li/szdsol>
- Fukuyama, F. (2024, October 05). After Bretton Woods? The underpinnings of the old order are giving way. It's unclear what replaces them. *Persuasion*. <https://e.surl.li/pkwzga>
- Galeotti, M. (2024, September 22). Ukraine has a victory plan – but what does victory mean? *The Times*. <https://e.surl.li/zvtbhb>
- Gini index in Ukraine from 2014 to 2029.*(2024). <https://e.surl.li/einueg>

- Global Freedom Status*. (2024). Freedom House. <http://surl.li/ypivgq>
- Greenaway, C., Fabreau, G., & Pottie, K. (2022). The war in Ukraine and refugee health care: considerations for health care providers in Canada. *CMAJ*, 194(26), 911–915.
- Gumenyk N. (2024, November 15). Ukraine’s Trump Tightrope. Kyiv Must Convince the President-Elect That a Russian Victory Could Hurt Him. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/united-states/ukraines-trump-tightrope>
- Gyulai, A. (2024). Political thinking in action: realism as ideology in the discourses of Macron, Orbán, and Scholz about Ukraine. *Political Research Exchange*, 6(1). <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/2474736X.2024.2407398#abstrat>
- Hale, H. & Onuch, O. (2023, July 4.) Zelensky’s Fight After the War. What Peace Will Mean for Ukraine’s Democracy. *Foreign Affairs*. <https://e.surl.li/qrhsbi>
- International Encyclopedia of Political Science*. (2011). Ed. by Badie, B., Berg-Schlosser, D., Morlino I. 3996 p. <https://lascoco.lagosstate.gov.ng/ebooks-package/international-encyclopedia-of-political-science-pdfdrive-pdf/>
- Johnson, S. (2017, April 12). Russian Language in Decline as Post-Soviet States Reject it. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c>
- Karlin, M. (2024, November / December). The Return of Total War. Understanding – and Preparing for – a New Era of Comprehensive Conflict. *Foreign Affairs*, 103(6). <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/return-total-war-karlin>
- Kimmage, M., & Notte, H. (2024, November 07). How Ukraine Became a World War. New Players Are Transforming the Conflict – and Complicating the Path to Ending It. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/how-ukraine-became-world-war>.
- Kofman, M., & Lee, R. (2024, September 02). Ukraine’s Gamble The Risks and Rewards of the Offensive Into Russia’s Kursk Region. *Foreign Affairs*. <https://e.surl.li/mbwhjl>

- Mearsheimer, J. (2014. September / October). Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*, 93(5). <https://e.surl.li/iwspbn>
- Morrice, L. (2022). Will the war in Ukraine be a pivotal moment for refugee education in Europe? *International Journal of Lifelong Education*, 41(3), 251–256.
- N. Korea's stockpile of war materials expected to last up to 3 months: lawmaker. (2024, October 25). Yonhap News Agency. <https://e.surl.li/powfuy>
- Oxford Reference Online. Oxford University Press. <https://www.oxfordreference.com/>
- Poland seeks British help to protect Ukraine after Trump win Donald Tusk, the Polish prime minister, will hold talks with the leaders of Britain, France and NATO over concerns about the impact of the US election. (2024, November 11). The Times. <https://www.thetimes.com/article/3a759a39-f371-437c-ab8b-19f1028215a5>
- Political stability. (2023). Country rankings. <https://e.surl.li/mozyie>
- Russia recruits Yemeni mercenaries to fight in Ukraine. (2024, November 24). Financial Times. <https://news.liga.net/ua/world/news/ft-rosiia-zaverbuvala-sotni-iemenskykh-khusytiv-na-viinu-proty-ukrainy>
- Sarotte, M. (2024, July 08). A Better Path for Ukraine and NATO. What Kyiv Could Do Now for a Place in the Alliance. *Foreign Affairs*. <https://e.surl.li/kizjur>
- Saul, J., & Nidhi, V. (2024, June 14). Exclusive: Russia boosts oil revenues as shipping and trading network grows. *Reuters*. <https://e.surl.li/erbyjr>
- Seligman, L., Youssef, N., & G. Lubold (2024, November 09). U.S. Struggles to Rush Weapons to Ukraine Before Trump Takes Office. America's election outcome jeopardizes the arms pipeline that has enabled Ukraine to keep fighting. *The Wall Street Journal*. <https://e.surl.li/oosrfh>

- Situation Ukraine Refugee Situation. Last updated.* (2024, August 19). Operation Data Portal (ODP) UNHCR's. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Tax Hells Index 2023.* (2023). The 1841 Foundation. <http://e.surl.li/ejewcm>
- The 'dual-use' Chinese goods helping Russia's war machine.* (2024, May 16). Sky News. <https://news.sky.com/story/the-dual-use-chinese-goods-helping-russias-war-machine-13136786>
- Treisman, D. (2016, May / June). Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin. *Foreign Affairs*, 95(3), 47–54.
- UIF презентував соціологічне дослідження щодо актуальних питань: ключові результати.* (2023). Український інститут майбутнього. <http://e.surl.li/gkkfeg>
- Van Houte, M., Tine, D. (2008). Development and Return Migration: From Policy Panacea to Migrant Perspective Sustainability. *Third World Quarterly*, 7, 1411–1429. <http://www.jstor.org/stable/20455117>
- Vindman, A. (2024, September 24). What the U.S. Election Means for Ukraine. A Trump Win Would Cause a Crisis for Kyiv – but Wouldn't Guarantee Defeat. *Foreign Affairs*. 2024. <https://e.surl.li/xxegdt>
- Watling, J. (2024, October 21). Ukraine Must Turn the Tide Before It Can Negotiate. To Gain Leverage, Kyiv Needs a Stable Front in the Donbas – and Western Security Guarantees. *Foreign Affairs*. 2024. <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-must-turn-tide-it-can-negotiate>
- Why Volodymyr Zelensky may welcome Donald Trump's victory. Disillusion with Joe Biden has reached deep levels.* (2024, November 07). The Economist. <https://www.economist.com/europe/2024/11/07/why-volodymyr-zelensky-may-welcome-donald-trumps-victory>
- Worldwide Governance Indicators. (2024). World Bank Group. <http://surl.li/urtdyu>

References

- "My mozhemo vtratyty 5 mln liudei" – demohrafynia Ella Libanova [‘We may lose 5 million people’ – demographer Ella Libanova]. (2022). Suspilne. <https://e.surl.li/vrrskk> [in Ukrainian].
- "Nastav chas inshykh": v Ukraini proishly mitynhy na pidtrymku demobilizatsii [‘It’s time for others’: rallies in support of demobilization held in Ukraine] (2023). Ukrainska pravda. <http://e.surl.li/pbdfmu> [in Ukrainian].
- "Pratsiuємо v tsomu napriamku": ministr oborony pro zakonoproiekt shchodo demobilizatsii ta rotatsii [‘We are working in this direction’: Defense Minister on the draft law on demobilization and rotation] (2023). Radio Svoboda. <http://e.surl.li/yrargr> [in Ukrainian].
- "Slipi do realnosti". Zaklyky zakhidnykh patsyfistiv dopomahaiut RF zaharbaty Ukrainu – povnyi tekst hostroi promovy Enn Eplbaum [‘Blind to Reality.’ Western Pacifists Calls Help Russia Invade Ukraine – Full Text of Anne Applebaums Incisive Speech]. (2024. Zhovten 23). New Voice. <https://e.surl.li/aglqap> [in Ukrainian].
- "Vsi chudovo rozumiiut": Venislavskyyi poiasnyv, chomu zakonoproiekt pro zaboronu UPTs MP malo ne vyklykav rozkol monobilshosti [‘Everyone perfectly understands’: Venislavskyyi explained why the draft law banning the UOC-MP almost caused a split in the monomajority]. (2024, Serpen 5). OBOZ.UA. <https://e.surl.li/voenfk> [in Ukrainian].
- 2024 ob’iekty kulturnoi infrastruktury zaznaly poshkodzhen chy ruinuvan cherez rosiisku ahresiui [2024 cultural infrastructure sites were damaged or destroyed due to Russian aggression]. (2024, Serpen 5). Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky. <https://e.surl.li/vpufiz> [in Ukrainian].
- 5-richchia prezidentstva Volodymyra Zelenskoho: yak zminylasia sytuatsiia z demokratiiei i ekonomikoiu v Ukraini ta bazhana forma pravlinnia [5 Years of Volodymyr Zelensky's Presidency: How the Situation with Democracy and the Economy in Ukraine Has Changed and the Desired Form of Government]. (2024). KMIS <https://e.surl.li/sxsina> [in Ukrainian].

- 88% *ukraintsiv vidchuvaiut vysokyi riven stresu cherez viinu* [88% of Ukrainians experience high level of stress due to war] (2023). Infohrafika doslidzhennia Gradus Research v ramkakh proiektu "Hradus suspilstva pid chas viiny". Livyi bereh. <http://e.surl.li/zsvmlx> [in Ukrainian].
- Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). *Why nations fail*. New York, NY: Crown Publishers.
- Adda, J., Dustmann, Ch., & Gorlach, J.-S. (2022), *The Dynamics of Return Migration, Human Capital Accumulation, and Wage Assimilation*
- Alman, D. (2024, June 12). How to Convince Putin He Will Lose. The West Must Show That It Can Outlast Russia in Ukraine. *Foreign Affairs*. <https://e.surl.li/crdpsw>
- Amnistiia i proshchennia yak elementy rozbudovy myru pislia zbroinoho konfliktu* [Amnesty and forgiveness as elements of peacebuilding after armed conflict]. (2022, Zhovten 11). Ukrainska Helsynhska spilka. <https://e.surl.li/ltnzav> [in Ukrainian].
- Andrle, J. (2022a, April 29). European countries are cutting housing support for refugees, leaving vulnerable groups at risk. *People in Need*. <https://e.surl.li/eekykr>
- Andrle, J. (2022b, November 18). Ukrainian Refugee Crisis: The Current Situation. *People in Need*. <https://e.surl.li/rhyzgs>
- Andrle, J. (2023, May 18). How Many Ukrainians Will Return Home After the War? The answer is not as straightforward as youd think. *People in Need*. <https://e.surl.li/xzzmmp>
- Apeliatsiinyi sud pidtverdyy vidsutnist prava UPTs (MP) korystuvatysia ob'ektamy zapovidnyka "Chernihiv Starodavnii" – Minkultury* [The appellate court confirmed the absence of the right of the UOC (MP) to use the objects of the reserve "Ancient Chernihiv"]. (2024, Lypen 24). Interfaks-Ukraina. <https://interfax.com.ua/news/general/1002348.html> [in Ukrainian].
- Batky zahybloho voyna buduiut kaplytsiu UPTs MP u volynskom seli* [The parents of the fallen soldier are building a chapel of the UOC MP in the Volyn village]. (2024, Serpen 6). Volynski novyny. <https://www.volynnews.com/news/all/batky-zahybloho-voyina-buduiut-kaplytsiu-upts-mp-u-volynskom-seli/> [in Ukrainian].

- Blanchette J. (2024, August 13). China Is in Denial About the War in Ukraine. Why Chinese Thinkers Underestimate the Costs of Complicity in Russia's Aggression. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/china/china-denial-about-war-ukraine-jude-blanchette>
- Boix, C., Miller, M., & Rosato, S. (2013). A complete data set of political regimes, 1800–2007. *Comparative Political Studies*, 46(12), 1523–1554. <https://e.surl.li/hselkf>
- Borysenko, V. (2015). Mif ta pravda pro 130 "narodiv" v Ukraini [The myth and truth about 130 "nations" in Ukraine]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, 4, 22–27 [in Ukrainian].
- Bosse, G. (2022). Values, rights, and changing interests: The EU's response to the war against Ukraine and the responsibility to protect Europeans, *Contemporary Security Policy*, 43(3), 531–546.
- British PM Starmer to press Biden to release \$20 billion aid for Ukraine before Trump takes office, *Telegraph reports*. (2024, November 12). The Kyiv Independ. <https://e.surl.li/ggolly>
- Brytaniia i Frantsiia obhovoriuiut mozhlyvist vidpravlennia viisk v Ukrainu [Britain and France discuss sending troops to Ukraine]. (2024, Lystopad 25). MIND. <https://e.surl.li/qzzieb> [in Ukrainian].
- Charap, S., & Radchenko, S. (2024, April 16). The Talks That Could Have Ended the War in Ukraine. A Hidden History of Diplomacy That Came Up Short – but Holds Lessons for Future Negotiations. *Foreign Affairs*. <https://e.surl.li/rahlms>
- Chebrets, A. (2024, Sichen 8). "Skelety v shafi" Ionafana: UPTs MP cherez zakhoplennia RPTs vtratylo utrychi bilshe parafii, nizh vid perekhodu do PTsU ["Skeletons in the closet" of Jonathan: the UOC MP lost three times more parishes due to the capture of the Russian Orthodox Church than from the transition to the OCU]. *Informator*. <https://e.surl.li/brlgon> [in Ukrainian].
- Cherez rosiisku ahresiui v Ukraini postrazhdaly 623 ob'iekty kulturnoi spadshchyny [623 cultural heritage sites damaged by Russian aggression in Ukraine]. (2023, Cherven 7). Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky. <https://e.surl.li/jlysbq/> [in Ukrainian].

- Cherez viiskovi dii poshkodzhen chy ruinuvan zaznaly vzhe 2013 ob'ektiv kulturnoi infrastruktury ta 1085 pam'iatok kulturnoi spadshchyny Ukrainy* [As a result of military actions, 2,013 cultural infrastructure objects and 1,085 cultural heritage monuments of Ukraine have already been damaged or destroyed]. (2024, Lypen). Kultura i rehiony. Informatsiinyi daidzhest Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy. Ukrainskyi tsentr kulturnykh doslidzhen [in Ukrainian].
- Chervonenko, V. (2023, October 19). Rada dala start zaboroni UPTS MP. Yak i koly tse mozhe zapratsiuvaty [The Rada launched the ban on the UPTS-MP. How and when it might work]. *BBC News Ukraine*. <https://e.surl.li/lbqtku> [in Ukrainian].
- China Supplies Russia With Lethal Weapons: Britain and USA Have Evidence* – Shapps. (2024, May 22). Defense Express. <https://e.surl.li/muscml>
- China Will not Like it on Bit: Beijing uneasy with North Korean troops in Russia*. (2024, October 25). Financial Times. <https://e.surl.li/myiytn>
- Churmanova, K. (2022, Avgust 12). Zhizn' s nulja. Skol'ko Rossiya tratit na priem bezhencev iz Ukrainy? [Life from scratch. How much does Russia spend on accepting refugees from Ukraine?] *BBC*. <https://www.bbc.com/russian/features-62506121> [in Russian].
- Chy potribno vidnovliuvaty Kakhovsku GES? – analiz BBC* [Is it necessary to restore Kakhovska HPS? – BBC analysis]. (2023, Cherven 12). Mezha. <https://bykvu.com/ua/bukvy/chy-potribno-vidnovliuvaty-kakhovsku-hes-analiz-bbc/> [in Ukrainian].
- Chy vplynuv na UPTs zakon pro zaboronu relihiinykh ustanov, poviazanykh z RF?* [Did the law banning religious institutions associated with the Russian Federation affect the UOC?] (2024, Veresen 16). Suspilne prohrama "Zi svoimy po suti". <https://e.surl.li/umggzu> [in Ukrainian].
- Chy zaznaiut rosiiskomovni hromadiany utyskiv ta peresliduvan cherez rosiisku movu: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 26 chervnia–5 travnia 2023 roku* [Are Russian-speaking citizens

- of Ukraine oppressed and persecuted because of the Russian language: the results of a telephone survey conducted May 26-June 5, 2023]. (2023, Cherven 13). KMIS. <https://e.surl.li/coinwe> [in Ukrainian].
- Civil Society Organizations Sustainability Index* (2024) URL: <https://csosi.org/>
- Cox, G. W., & Weingast, B. R. (2018). Executive constraint, political stability, and economic growth. *Comparative Political Studies*, 51(3), 279–303. <https://e.surl.li/zvfogo>
- Daryna Marchak, persha zastupnytsia Ministra sotsialnoi polityky Ukrainy* [Daryna Marchak, First Deputy Minister of Social Policy of Ukraine]. (2022, Zhovten 03). Mediatsentr Ukraina. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=EGJWTdA61mY> [in Ukrainian].
- Davyhora, O., & Pryshliak, N. (2024, Serpen 20). Rada pryiniala zakon pro zaboronu UPTs MP v Ukraini [The Rada adopted a law banning the UOC-MP in Ukraine]. UNIAN. <https://www.unian.ua/society/rada-uhvalila-zakonoproekt-pro-zaboronu-upc-mp-v-ukrajini-12733104.html> [in Ukrainian].
- Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N., & in. (2022). *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022* [Ukrainian Society in the Context of War. 2022: collective monograph] (Ye. Holovakha, S. Makeieva, Red.). Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Den Nezalezhnosti Ukrainy: tsinnist derzhavy, zghurtovanist ta volonterstvo pid chas viiny* [Independence Day of Ukraine: the value of the state, cohesion and volunteering during the war] (2024). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva, Tsentr Razumkova. <http://e.surl.li/uaerqf> [in Ukrainian].
- Do "Druziv myru" na choli z Kytaiem ta Brazyliiieu doluchylisia 15 krain. Van Yi kazhe, shcho ideia nalezhala Uhorshchyni* [15 countries join Friends of Peace, led by China and Brazil. Wang Yi says the idea was Hungarian]. (2024, Veresen 27). Hromadske. <https://hromadske.ua/viyna/231982-do-druziv-myr-choli-z-kytayem-ta-brazyliei-doluchylisia-15-krayin-uhorshchyna-zaiavyla-shcho-svit-sytyy-po-horlo-viynoiu> [in Ukrainian].

- Dohovoriv z UPTs MP pro korystuvannia derzhmainom, diia yakykh zakinchuietsia 2024 roku, nemaie*, – Minkultury [There are no contracts with the UOC MP on the use of state property, the validity of which expires in 2024]. (2024, Sichen 9). RISU. <https://e.surl.li/psjnoy> [in Ukrainian].
- Dovira telemarafonu "Yedyni novyny"* [Trust in the "United News" Telethon]. (2024) KMIS. <https://e.surl.li/klihfe> [in Ukrainian].
- Dremin, V. (2009). *Prestupnost' kak social'naja praktika: institucional'naja teoriia kriminalizatsii obshchestva: monografiia*. Odessa: Juridicheskaja literatura [in Russian].
- Dynamika doviry sotsialnym instytutsiiam u 2021–2023 rokakh* [Dynamics of trust in social institutions in 2021–2023]. (2023, Hruden 9). Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. <https://e.surl.li/kwsrjo> [in Ukrainian].
- Dynamika relihiinoi samoidentyfikatsii naseleння Ukrainy: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 6–20 lypnia 2022 roku* [Dynamics of religious self-identification of the population of Ukraine: results of a telephone survey conducted on July 6–20, 2022]. (2022, Lypen 20). Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. <https://e.surl.li/dsfszq> [in Ukrainian].
- Dynamika stavlennia do statusu rosiiskoi movy v Ukraini* [Dynamics of attitudes towards the status of the Russian language in Ukraine]. (2024, Berezen 12). KMIS. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1385&page=1&t=10> [in Ukrainian].
- Dzherela informatsii pro viinu* [Sources of information about the war]. (2024, Kviten 18). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva. Tsentr Razumkova. <http://e.surl.li/byswpu> [in Ukrainian].
- Eberstadt, N. (2024, October 27). North Korean troops in Russia bring a 'World-Island' conflict a step closer. *The Washington Post*. <https://e.surl.li/szlouu>
- EIU's 2023 Democracy Index: conflict and polarisation drive a new low for global democracy*. (2024, February 15). The Economist Group. <https://e.surl.li/orynir>
- Erdohan predstavyt svii myrnyi plan shchodo Ukrainy: Bloomberg diznavsia detali* [Erdogan to present his peace plan for Ukraine: Bloomberg learns details]. (2024, Lystopad 18). TSN.

- <https://tsn.ua/ato/erdogan-predstavit-sviy-plan-mirniy-plan-schodo-ukrayini-bloomberg-diznavsya-detali-2703603.html> [in Ukrainian].
- Fighting in Ukraine could wind down in 2025. What might a possible deal look like? (2024, November 20). *The Economist*. <https://e.surl.li/yzxdkx>
- Fokht, Ye. (2024, Lystopad 26). Yak mozhut vyhliadaty myrni perehovory Ukrainy i Rosii? Holovni stsenarii Kyieva, Moskvyy i SSHa [What might peace talks between Ukraine and Russia look like? The main scenarios of Kyiv, Moscow and the US]. *BBC News Ukraina*. <https://e.surl.li/nfjsla> [in Ukrainian].
- Former NATO Commander Predicts How Putin's War in Ukraine Will End*. (2024, November 09). *Newsweek*. <https://e.surl.li/szdsol>
- Fukuyama, F. (2024, October 05). After Bretton Woods? The underpinnings of the old order are giving way. It's unclear what replaces them. *Persuasion*. <https://e.surl.li/pkwzga>
- Galeotti, M. (2024, September 22). Ukraine has a victory plan – but what does victory mean? *The Times*. <https://e.surl.li/zvtbhb>
- Gini index in Ukraine from 2014 to 2029. (2024). <https://e.surl.li/einueg>
- Global Freedom Status*. (2024). Freedom House. <http://surl.li/ypivgg>
- Greenaway, C., Fabreau, G., & Pottie, K. (2022). The war in Ukraine and refugee health care: considerations for health care providers in Canada. *CMAJ*, 194 (26), 911–915.
- Gumenyk N. (2024, November 15). Ukraine's Trump Tightrope. Kyiv Must Convince the President-Elect That a Russian Victory Could Hurt Him. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/united-states/ukraines-trump-tightrope>
- Gyulai, A. (2024). Political thinking in action: realism as ideology in the discourses of Macron, Orbán, and Scholz about Ukraine. *Political Research Exchange*, 6(1). <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/2474736X.2024.2407398#abstrat>
- Hale, H., & Onuch, O. (2023, July 4.) Zelensky's Fight After the War. What Peace Will Mean for Ukraine's Democracy. *Foreign Affairs*. <https://e.surl.li/qrhsbi>
- Hanushchak, Yu. (2023, Traven 23). Likvidatsiia avtonomii Krymu: provokatsiia chy rozmova, yaka na chasi? [Elimination of Crimea's

- autonomy: a provocation or a conversation that is relevant?]. *Dzerkalo tyzhnia*. <https://e.surl.li/jmjglp> [in Ukrainian].
- Harari, Noi Yu. (2024, Veresen 24). Povertaietsia odyh z naihirshykh monstrov liudskoi istorii [One of the worst monsters in human history returns]. *New Voice*. <https://e.surl.li/yjbcwn> [in Ukrainian].
- Harasym, A. (2023, Zhovten 3). Rusyfikatsiia po-kyivsky. Chomu shkoliari rozmovliaiut rosiiskoiu [Russification in Kyiv. Why schoolchildren speak Russian]. *TEKSTY.org.ua*. <https://e.surl.li/cudybn> [in Ukrainian].
- Hendyrektoz lavry: Sytuatsiia z sudamy UPTs MP dokorinno ne zminylas, protsedurno vse tse zatiahuietsia* [Director of the Lavra: The situation with the courts of the UOC MP has not fundamentally changed, procedurally everything is being delayed]. (2024, Veresen 29). RISU. <https://e.surl.li/omszms> [in Ukrainian].
- Heopolitychni oriientatsii zhyteliv Ukrainy: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 6–20 lytnia 2022 roku* [Geopolitical orientations of residents of Ukraine: results of a telephone survey conducted July 6–20, 2022]. (2022, Lypen 9). KMIS. <https://e.surl.li/yhepfp> [in Ukrainian].
- Hlukhovskyy, M. (2024, Kviten 6). Poliuvannia za virianamy, abo Neimovirni pryhody moskovskykh sviashchennykiv v Italii [Hunting for believers, or Incredible adventures of Moscow priests in Italy]. *Hlavkom*. <https://e.surl.li/ahqnoa> [in Ukrainian].
- Holembiovska, M. (2024, Serpen 27). Shchob obminiati yikh na voyniv "Azovu": naskilky vazhlyvym dlia Rosii ye sviashchennyky UPTs MP [To exchange them for "Azov" soldiers: how important are the priests of the UOC MP for Russia]. *24 kanal*. <https://e.surl.li/rrcucs> [in Ukrainian].
- Holiichuk, D. (2024, Zhovten 27). Naihirshyi zhakh dlia svitu: WP pro naslidky aliansu Rosii, KNDR, Iranu ta Kytaiu ta zahrozu trettoi svitovoi [The worst horror for the world: WP on the consequences of the alliance of Russia, North Korea, Iran and China and the threat of World War III]. *TSN*. <https://tsn.ua/svit/naygirshiy-zhah-dlya-svitu-wp-pro-naslidki-ayansu-rosiyi-kndr-iranu-ta-kitayu-ta-zagrozu-tretoyi-svitovoyi-2688339.html> [in Ukrainian].

- Holova Derzhethnopolityky: Yakshcho UPTs MP zakhoche uviity do PTsU, ya zaproponuiu spravedlyvu model* [If the UOC MP wants to join the OCU, I will propose a fair model]. (2024, Serpen 22). RISU. <https://e.surl.li/rrkxmn> [in Ukrainian].
- Hrabovych, O. (1994). Spadshchyna kolonializmu v suchasni Ukraini. Kilka kliuchovykh pytan [The legacy of colonialism in modern Ukraine. A few key questions]. *Arka*, 2 [in Ukrainian].
- Hradus ukrainskoho suspilstva pid chas viiny / vosma khvyliia* [The degree of Ukrainian society during the war / the eighth wave] (2023). Gradus Research. <http://e.surl.li/vhlnyb> [in Ukrainian].
- Hromadiany i polityka: interes do polityky, hromadianska aktyvnist, politychna osvita* [Citizens and politics: interest in politics, civic engagement, political education] (2023, Veresen). Razumkov tsentr. <http://e.surl.li/tqncrl> [in Ukrainian].
- Hromadiany i polityka: interes do polityky, hromadianska aktyvnist, politychna osvita (veresen 2023)* [Citizens and politics: interest in politics, civic activism, political education (September 2023)]. (2023, Zhovten 31). Razumkov Tsentr. <https://e.surl.li/galfdf> [in Ukrainian].
- Hromadska dumka pro viinu, peremohu ta harantii bezpeky (liutyi–berezhen 2023)*. [Public Opinion on War, Victory, and Security Guarantees (February–March 2023)]. (2023, Berezen 31). Razumkov Tsentr. <https://e.surl.li/vavteb> [in Ukrainian].
- Hromadskist pidtrymala ideiu Dnia mizhnatsionalnoi zlahody* [The public supported the idea of the Day of Interethnic Harmony]. (2024, Veresen 26). Derzhavna sluzhba z etnopolityky ta svobody sovisti. <https://dess.gov.ua/hromadskist-pidtrymala-ideiu-dnia-mizhnatsionalnoi-zlahody/> [in Ukrainian].
- Hroshi na ZSU. U Kyievi, Odesi y inshykh mistakh protesty za vytraty na armiiu* [Money for the Armed Forces. Protests in Kyiv, Odesa, and other cities over military spending]. (2023). Liha. Novyny. <http://e.surl.li/ekhutg> [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya. (2021). *Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy* [Overcoming the past: a global history of Ukraine]. Kyiv: Portal [in Ukrainian].

- Hrytsak, Ya. (2024, Lystopad 10). Nova tochka dlia viiny v Ukraini. Shcho teper zminytsia [A new turning point for the war in Ukraine. What will change now?]. *New Voice*. <https://nv.ua/ukr/opinion/tramp-pogovorit-z-putinim-istorik-gricak-pro-te-yak-bude-rozvivatis-viyna-v-ukrajini-50465040.html> [in Ukrainian].
- Identychnist hromadian Ukrainy: tendentsii zmin* [Identity of Ukrainian Citizens: Trends in Change]. (2024) Razumkov Center. <https://e.surl.li/zywsmid> [in Ukrainian].
- Indeks spryiniattia koruptsii* [Corruption Perceptions Index] (2024, January 30). Transparency International Ukraine. <https://ti-ukraine.org/research/indeks-sprjnyattya-koruptsiyi-2023/> [in Ukrainian].
- Infliatsiinyi zvit [Inflation report]. (2024, Lypen). Natsionalnyi bank Ukrainy. <https://e.surl.li/fdaxhn> [in Ukrainian].
- International Encyclopedia of Political Science* (2011). Ed. by Badie, B., Berg-Schlosser, D., Morlino I. 3996 p. <https://lascoco.lagosstate.gov.ng/ebooks-package/international-encyclopedia-of-political-science-pdfdrive-pdf/>
- Iranskyi chynovnyk pidtverdyv postachannia raket do Rosii* [Iranian official confirms missile deliveries to Russia]. (2024, Veresen 08). UNIAN. <https://e.surl.li/abszsk> [in Ukrainian].
- Iryna Friz: Dii Komanduvannia medychnykh syl stavliat pid zagrozu zhyttia viiskovykh i pokazuiut riven koruptsii v kraini* [Iryna Friz: The actions of the Medical Forces Command endanger the lives of military personnel and show the level of corruption in the country]. (2023, Serpen 1). Yevropeiska Solidahnist. <https://e.surl.li/quizhd> [in Ukrainian].
- Iryna Herashchenko: holovoivu TSK z pytan fortyfikatsii pislia "zashkvarenogo" Zadoroshnioho znovu pryznachyly "sluhu"* [Iryna Gerashchenko: after the "tainted" Zadorozhnyi, a "servant" was again appointed as the head of the TSC on fortifications]. (2024, Serpen 20). Yevropeiska Solidahnist. <https://e.surl.li/uvyprz> [in Ukrainian].
- Iryna Herashchenko: parlament maie vyity z somnambulichnoho stanu, povernutysia do roboty i pryimaty vazhlyvi dlia krainy rishennia* [Iryna Gerashchenko: the parliament should come out of its

- somnambulistic state, return to work and make important decisions for the country]. (2024, Serpen 15). Yevropeiska Solidahnist. <https://e.surl.li/izkuic> [in Ukrainian].
- Ivanova, N., Vereshchuk, I., & Andrusyshyn, Yu. (2023). *Psykhologichni aspekty komunikatsii z naselenniam na deokupovanykh terytoriiakh Ukrainy* [Psychological aspects of communication with the population in the de-occupied territories of Ukraine]. Kyiv: NA SBU [in Ukrainian].
- Johnson, S. (2017, April 12). Russian Language in Decline as Post-Soviet States Reject it. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c>
- Kalakura, O. (2022). Etnopolitychna skladova natsionalnoi yednosti [The ethnopolitical component of national unity]. V O. Maiboroda (Ker. avt. kol.). *Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy*. Vyd. 2-he, dop. (s. 678–697). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kalakura, O. (2023). Aktualni aspekty onovlennia derzhavnoi etnonatsionalnoi polityky z urakhuvanniam mozhlyvykh naslidkiv viin Rosii proty Ukrainy [Current aspects of updating state ethno-national policy taking into account the possible consequences of Russia's wars against Ukraine]. V O. Rafalskyi, O. Maiboroda (Red.). *Politychna bezpeka Ukrainy: problemy politychnoho i derzhavnoho pravlinnia. Prohnozna otsinka, mekhanizmy zabezpechennia* (s. 229–250). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kalakura, O. (2024). Onovlennia zasad etnichnoi polityky na tli vyklykiv viiny rosii proty Ukrainy [Updating the principles of ethnic policy against the backdrop of the challenges of Russia's war against Ukraine]. *Rozvytok ukraïnoznavstva v umovakh povnomasshtabnoi rosiïsko-ukrainskoi viiny: vid zakhystu kulturnoi spadshchyny Ukrainy do konsolidatsii ukrainsiv i svitovoho ukrainstva*. Zbirnyk Materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (26.10.2023 r., m. Kyiv, NDIU). (s. 86–97). Kyiv: NDIU [in Ukrainian].

- Kanivskiy Uspenskiy sobor rishenniam sudu perevely u derzhavnu vlasnist* [The Kaniv Dormition Cathedral was transferred to the state property by a court decision]. (2024, Cherven 6). RISU. https://risu.ua/kanivskij-uspenskiy-sobor-rishennyam-sudu-pereveli-u-derzhavnu-vlasnist_n148823 [in Ukrainian].
- Kapustianska, I. (2024, Liutyi 03). RF hotuie masove zaselennia okupovanoi chastyny Ukrainy pid kodovoiu nazvoui "Zaporizka tsilyna" [Russia is preparing a massive settlement of the occupied part of Ukraine under the code name Zaporizhzhia Tsilyna']. *Lb.ua*. <https://e.surl.li/pcyiga> [in Ukrainian].
- Karlin, M. (2024, November / December). The Return of Total War. Understanding – and Preparing for – a New Era of Comprehensive Conflict. *Foreign Affairs*, 103(6). <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/return-total-war-karlin>
- Khersonska yeparkhiia diie v mezhakh vyznachenoj yii statutom terytorii Khersonskoi oblasti* [The Kherson diocese operates within the territory of the Kherson region defined by its charter]. (2023, Hruden 28). *Ukrainska Pravoslavna Tserkva*. <https://e.surl.li/mxfyof> [in Ukrainian].
- Khto holosuvav proty zaborony rosiiskoi tserkvy: spysok deputativ* [Who voted against banning the Russian church: list of deputies]. (2024, Serpen 20). *Gazeta.ua*. <https://e.surl.li/scienq> [in Ukrainian].
- Kil'kist' bizhentsiv z Ukrayiny zi statusom tymchasovoho zakhystu v YeS u serpni zrosla mayzhe na 40 tys.* [Number of Refugees from Ukraine with Temporary Protection Status in the EU Increased by Nearly 40 Thousand in August]. (2024). <https://interfax.com.ua/news/general/1020312.html> [in Ukrainian].
- Kilkist vnutrishnoperemishchenykh osib v Ukraini perevyschyla 8 mln liudei* [The number of internally displaced persons in Ukraine has exceeded 8 million]. (2022, Traven 11). *Ministerstvo z pytan reintehratsii*. <https://e.surl.li/xdcfbp> [in Ukrainian].
- Kimmage, M., & Notte, H. (2024, November 07). How Ukraine Became a World War. New Players Are Transforming the Conflict – and Complicating the Path to Ending It. *Foreign*

- Affairs.* <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/how-ukraine-became-world-war>.
- Kiyanka, I. B. (2003). *Politychna stabilnist': sut' i osnovni zasoby yii dosiahnennia v Ukraini* [Political stability: Essence and main means of achieving it in Ukraine] (Autoref. dys....kand. polit. nauk). Ivan Franko National University of Lviv. Lviv [in Ukrainian].
- Kofman, M., & Lee, R. (2024, September 02). Ukraine's Gamble The Risks and Rewards of the Offensive Into Russia's Kursk Region. *Foreign Affairs*. <https://e.surl.li/mbwhjl>
- Koho ukraintsi vvazhaiut liderom opozytsii v Ukraini [Who do Ukrainians consider the leader of the opposition in Ukraine]. (2024, Berezen 8). KMIS. <https://e.surl.li/aclqkm> [in Ukrainian].
- Kolodii, A. (2013). Sotsiialna kultura yak chynnyk natsionalnoi konsolidatsii. Konsolidatsiia ukrainskoho narodu: konstytutsiino-pravovi aspekty [Societal culture as a factor of national consolidation]. *Zbirnyk statei za materialamy naukovopraktychnoi konferentsii 28 liutoho – 1 bereznia 2013 r. (s. 40–54)*. Lviv, LNU im. Ivana Franka. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho universytetu [in Ukrainian].
- Komisiia Minkultury z perevirky zberezhenia kulturnykh tsinnosti Kyievo-Pecherskoiu lavroi UPTs (MP) pidhotuie vysnovky pislia 15 travnia [The commission of the Ministry of Culture to verify the preservation of cultural values by the Kyiv-Pechersk Lavra of the UOC (MP) will prepare conclusions after May 15]. (2023, Kviten 14). Interfaks. <https://interfax.com.ua/news/general/903941.html> [in Ukrainian].
- Komisiia MKIP rozpochala inventaryzatsiiu derzhmaina zapovidnyka "Chernihiv starodavni" [The Commission has begun an inventory of the state property of the "Ancient Chernihiv" reserve]. (2023, Zhovten 10). RISU. https://risu.ua/komisiya-mkip-rozpochala-inventarizaciyu-derzhmajna-zapovidnika-chernigiv-starodavnij_n142928 [in Ukrainian].
- Kononenko, N. (2023). Upravlinski mekhanizmy zapobihannia politychnomu radykalizmu i zmitsnennia politychnoho

- konsensusu [Management mechanisms for preventing political radicalism and strengthening political consensus]. U O. O. Rafalskyi, & O. M. Maiboroda (Red.), *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* (s. 308). Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy.
- Konstytutsiia Ukrainy* [Constitution of Ukraine]. (1996) <http://surl.li/udpjhf> [in Ukrainian].
- Korystuvannya tserkvoiu XV stolittia u Sutkivtsiakh virianamy UPTs (mp) vyznaly nezakonnym* [The use of the 15th century church in Sutkivtsi by believers of the UOC (MP) was declared illegal]. (2024, Berezen 6). YE.UA. <https://e.surl.li/ljzsae> [in Ukrainian].
- Koshkina, S. (2024a, Cherven 26). Ponad 140 nardepiv ne postavlyli pidpysy na pidtrymku zakonoproiektu pro zaboronu UPTs MP. Poimennyyi spysok [More than 140 People's Deputies did not sign in support of the draft law banning the UOC-MP. List of names]. *LB.ua*. https://lb.ua/news/2024/06/26/620954_ponad_140_nardepiv_postavili.html [in Ukrainian].
- Koshkina, S. (2024b, Lypen 21). "Sluhy" zryvaiut zaboronu UPTs MP. Khto vidomvliaietsia holosuvaty ["Servants" break the ban of the UOC MP. Who is notified to vote]. *LB.ua*. <https://e.surl.li/kunmzr> [in Ukrainian].
- Kotubei-Herutska, O. (2023, Traven 4). "Dekolonizatsiia" i "postkolonializm" – u chomu riznytsia poniat ta shcho vony oznachaiut ["Decolonization" and "postcolonialism" – what is the difference between the concepts and what do they mean?]. *Suspilne Kultura*. <https://e.surl.li/cvhmfo> [in Ukrainian].
- Kotyhorenko, V. O. (Ker., nauk. red.). (2023). *Dialektyka natsionalno-hromadianskoho i etnichnoho v ukrainskomu sotsiumi* [Dialectics of the national-civic and ethnic in Ukrainian society: monograph]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Krainy YeS mozhut dozvolty Ukraini vykorystovuvaty zbroiu proty tsilei v Rosii – Borrel* [EU countries may allow Ukraine to use weapons against targets in Russia – Borrell]. (2024, Lystopad 19). Ukrinform. <https://e.surl.li/riplux> [in Ukrainian].

- Kresina, I. O., Yavir, V. A., & Stoiko, O. M. (2016). *Model etnonatsionalnoi polityky dlia reintehratsii Donbasu i Krymu : naukova zapyska* [A model of ethno-national policy for the reintegration of Donbass and Crimea: scientific note]. Kyiv: In-derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kulias, I. (2023). Monitorynh spilnogo telemarafonu "Iedyni novyny" za 13–14 veresnia 2023 roku. [Monitoring of the joint telethon "United News" on September 13–14, 2023]. *Detektor media*. <http://e.surl.li/bxgskd> [in Ukrainian].
- Kulyk, V. (2023a, Sichen 18). *Nareshti maizhe vsi staly ukraintsiamy* [Finally, almost everyone became Ukrainian]. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <https://ipiend.gov.ua/novyny/volodymyr-kulyk-nareshti-majzhe-vsi-staly-ukraintsiamy/> [in Ukrainian].
- Kulyk, V. (2023b). Populizm i natsionalna identychnist v Ukraini v chas povnomasshtabnoi viiny [Populism and national identity in Ukraine during a full-scale war]. V O. Rafalskyi, O. Maiboroda (Red.). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* (s. 350–376). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kurska operatsiia vidkryla "tretii shliakh" vykhodu z viiny – Foreign Policy* [The Kursk operation opened a "third way" out of the war – Foreign Policy]. (2024, Zhovten 08). TSN. <https://e.surl.li/fqxajq> [in Ukrainian].
- Kuznetsova, K. (2024, Veresen 9). Shmyhal rozpoviv, yak pratsiuvatyme Ministerstvo povernennia ukraintsiv z-za kordonu [Shmyhal explained how the Ministry of Return of Ukrainians from Abroad will work]. TSN. <https://tsn.ua/ukrayina/shmigal-rozpoviv-yak-pracyuvatyme-ministerstvo-povernennya-ukrayinciv-za-kordonu-2656980.html> [in Ukrainian].
- Liapina, L. A. (2019). Mizhetnichna tolerantnist na Pivdni Ukrainy [Interethnic tolerance in southern Ukraine]. *Sotsialni tekhnolohii: aktualni problemy teorii ta praktyky*, 83, 182–189. <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2019/83/24.pdf> [in Ukrainian].

- Libanova, E. (2022, Berezen 2018). Viina z Rosiieiu: yak daty robotu bizhentsiam i shcho robyty pislia [War with Russia: how to provide employment for refugees and what to do afterwards]. *Dzerkalo tyzhnia*. <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosijeju-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html> [in Ukrainian].
- Libanova, E. (2023, Veresen 25). Ukraini potribno bude zaluchaty minimum 300000 mihrantiv shchoroku [Ukraine will need to engage at a minimum 300,000 migrants annually]. *Forbes*. <https://e.surl.li/gseati> [in Ukrainian].
- Libanova, E. (2024, Sichen 29). 40 mln naselennia vzhe ne bude. Abo tse budut ne ukraintsi [There will be no more 40 million people. Or they will not be Ukrainians]. *Lb.ua*. <https://e.surl.li/ssneio> [in Ukrainian].
- Liderka "Sluhy narodu" vidreahuvala na povedinku soratnykiv-lobivist Moskovskoi tserkvy u parlamenti* [The leader of "Servants of the People" reacted to the behavior of lobbyist associates of the Moscow Church in the parliament]. (2024, Sichen 17). Hlavkom. <https://e.surl.li/ojizep> [in Ukrainian].
- Liubyteli kradenoho. Ponad 1 mln tsyvilnykh rosiian oselylysia na okupovanykh zemliakh Ukrainy – khto vony i yaki v nykh plany* [Fans of stolen things. More than 1 million Russian civilians have settled in the occupied lands of Ukraine - who are they and what are their plans]. (2024, Veresen 18). Np-resilience. <https://e.surl.li/ybqbnh> [in Ukrainian].
- Lozynska, T. M., & Slichenko, V. V. (2022). Derzhavna pidtrymka maloho biznesu v umovakh voiennoho stanu [State support for small businesses under martial law]. *Derzhava ta rehiony. Seriia: Publichne upravlinnia i administruvannia*, 4(78), 45–52. <http://e.surl.li/gifkdo> [in Ukrainian].
- Lypchanskyi, M. (2024, Veresen 3). U Budapeshti vidkryly ukrainsko-uhorsku shkolu [A Ukrainian-Hungarian school opened in Budapest]. *Korespondent.net*. <https://e.surl.li/ghagem> [in Ukrainian].
- Lysohor, I. (2024, Veresen 11). U Kyievi vidkryly chetvertyi samit Krymskoi platformy. Sered hostei – ochilnyky Khorvatii, Lytyvy ta Latvii [The fourth summit of the Crimean Platform opened in

- Kyiv. Among the guests are the leaders of Croatia, Lithuania and Latvia]. *LB.ua*. https://lb.ua/news/2024/09/11/634256_kiievi_vidkrili_chetvertiy_samit.html [in Ukrainian].
- Maiboroda, O. (2017). Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva v umovakh rosiiskoi ahresii: problema poshuku optimalnykh politychnykh rishen [Consolidation of Ukrainian society in the face of Russian aggression: the problem of finding optimal political solutions]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 5–6(91–92), 138–157 [in Ukrainian].
- Mamchenko, N. (2024, Zhovten 5). Nardepka Nataliia Pipa zareiestruvala u parlamenti zakonoproekt, yakyi zobov'iazuie hovoryty ukrainskoiu na perervakh u shkoli [Member of Parliament Nataliya Pipa registered a bill in the parliament that obliges to speak Ukrainian during breaks at school]. *Sudovoiurydychna hazeta*. <https://e.surl.li/xutzna> [in Ukrainian].
- Marchenko, L. (2024, Kviten 7). U NATO zaiavyly, shcho Ukraini dovedetsia shukaty kompromisy z RF zarady zakinchennia viiny [NATO stated that Ukraine will have to seek compromises with Russia in order to end the war]. *Today.ua*. <https://e.surl.li/twueaz> [in Ukrainian].
- Mazuka, L. (2022). Modyfikatsiia derzhavnoi polityky zberezheniia natsionalnoi identychnosti zakordonnykh ukraintsiv [Modification of the state policy of preserving the national identity of Ukrainians abroad]. *Politychni doslidzhennia*, 2(4), 160–179. <https://e.surl.li/ycnscx> [in Ukrainian].
- Mearsheimer, J. (2014, September / October). Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*, 93(5). <https://e.surl.li/iwspbn>
- Mediaspozhyvannia ukraintsiv: tretii rik povnomasshtabnoi viiny* [Media consumption of Ukrainians: the third year of full-scale war] (2024, Lypen 10). Opora. <http://e.surl.li/tzvxxh> [in Ukrainian].
- Mihajlenko, P., Gelfand, I. (1963). *Voprosy preduprezhdenija prestuplenij organami milicii* [Crime prevention issues by police authorities]. Kiev: Vysshaja shkola [in Russian].

- Mihajlenko, P., Gel'fand, I. (1964). *Preduprezhdenie prestuplenij – osnova bor'by za iskorenienie prestupnosti* [Crime prevention is the foundation of the fight to eradicate crime]. Moskva: Juridicheskaja literatura [in Russian].
- Mihajlenko, P., Gel'fand, I. (1968). *Opyt bor'by s prestupnost'ju v rajone (Na materialah Ukrainskoj SSR)* [Experience of combating crime in the region (Based on materials of the Ukrainian SSR)]. Kiev: Redakcionno-izdatel'skij otdel pri MOOP URSR [in Russian].
- Minmolodsport: *Uriad skhvalyv Stratehiiu utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti* [Ministry of Youth and Sports: The Government approved the Strategy for Strengthening Ukrainian National and Civic Identity]. (2023, Hruden 15). Uriadovyi portal. <https://e.surl.li/kfwhlm> [in Ukrainian].
- Morrice, L. (2022). Will the war in Ukraine be a pivotal moment for refugee education in Europe? *International Journal of Lifelong Education*, 41(3), 251–256.
- Moskovskiy patriarkhat maie peredaty derzhavi Palats Tereshchenkiv u selyshchi Chervone – rishennia sudu* [The Moscow Patriarchate must hand over the Tereshchenko Palace in the village of Chervone to the state – the court's decision]. (2024, Sichen 15). Ukrinform. <https://e.surl.li/tbdcwq> [in Ukrainian].
- Moskva ne prosto tak vytrachaie shaleni koshty, aby na Volyni zalyshylys yii relihiini hromady, - nastoiatel monastyria PTsU* [It is not for nothing that Moscow spends insane amounts of money so that its religious communities remain in Volyn, – the abbot of the OCU monastery]. (2024, Kviten 8). RISU. <https://e.surl.li/wiiklw> [in Ukrainian].
- Myhal. M. (2024, Veresen 6). Novyi holova MZS Sybiha rozpoviv, do choho hotuvatysia ukraintsiam za kordonom [New Foreign Minister Sibiha told what Ukrainians abroad should prepare for]. *Hlavkom*. <https://e.surl.li/sjabtt> [in Ukrainian].
- Mykhailenko, P. (1969). *Borotba z pravoporushenniamy i zlochyynnistiu* [Fighting offences and crime]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

- N. Korea's stockpile of war materials expected to last up to 3 months: lawmaker.* (2024, October 25). Yonhap News Agency. <https://e.surl.li/powfuy>
- Na Chernihivshchyni nastoiateli vosmy khramiv UPTs MP prosiat Mytropolyta Onufriia rozirvaty stosunky z RPTs* [In Chernihiv Oblast, abbots of eight churches of the UOC MP ask Metropolitan Onufry to break off relations with the Russian Orthodox Church]. (2024, Zhovten 4). RISU. <https://e.surl.li/lxnuks> [in Ukrainian].
- Na Mykolaivshchyni rosiiany povnistiu zruinuvaly 170-litnii kostel* [In Mykolaiv region, Russians completely destroyed a 170-year-old church]. (2022, Lystopad 20). Relehiino-informatsiina sluzhba. <https://e.surl.li/uionhd> [in Ukrainian].
- Na Volyni relihiina hromada dvichi holosovala za perekhid do PTsU* [In Volyn, the religious community twice voted for the transition to the OCU]. (2024, Zhovten 23). RISU. <https://e.surl.li/anhzsd> [in Ukrainian].
- Nai, Dzh.* (2024, Zhovten 09). Yakoiu mozhe buty peremoha v Ukraini? [What could victory be in Ukraine?]. *New Voice*. <https://e.surl.li/lkkvtf> [in Ukrainian].
- Naibilshi krainy YeS hotovi pidtrymaty Ukrainu u razi skorochennia uchasti SShA – Sikorskyi* [Largest EU countries ready to support Ukraine in case of reduction of US participation – Sikorsky]. (2024, Lystopad 19). Radio Svoboda. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sikorskyy-pidtrymka-ukrayiny/33208097.html> [in Ukrainian].
- Natsionalna stratehiia ta plany zakhodiv z yii realizatsii* [National Strategy and Action Plans for Its Implementation]. (2021). <https://e.surl.li/gkaxcr> [in Ukrainian].
- Nedielko, N.* (2024, Berezen 07). "Velykyi okupatsiinyi korpus": Rosiia zaminiuie naseleattia okupovanykh terytorii svoim? [The Great Occupation Corps': Is Russia replacing the population of the occupied territories with its own?] *Radio Svoboda*. <https://e.surl.li/tlvrcu> [in Ukrainian].
- Nikolaiets, Yu.* (2023). Balans vlady: tsentr–rehiony–terytorialni hromady [Balance of power: centre-regions-territorial

- communities]. V O. O. Rafalskyi, O. M. Maiboroda (Red.). *Politychna bezpeka Ukrainy: problemy politychnoho i derzhavnoho pravlinnia. Prohnozna otsinka, mekhanizmy zabezpechennia* (s. 59–91). Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Novyi bolharskyi patriarkh vyznav: tak zvana UPTs naspravdi ye Moskovskoiu tserkvoiu* [The new Bulgarian patriarch admitted that the so-called UOC is actually the Moscow Church]. (2024, Lypen 2). Hlavkom. <https://e.surl.li/rarezg> [in Ukrainian].
- Ochikuvannia suspilstva shchodo zavershennia viiny* [Society's expectations regarding the end of the war]. (2024, Cherven 13). *Sotsilohichna hrupa "Reitynh"*. <https://e.surl.li/frleoc> [in Ukrainian].
- Ohliad instrumentiv pidtrymky finansovoi stiikosti v umovakh voiennoho stanu v Ukraini* [Overview of tools to support financial stability under martial law in Ukraine] (2023). Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. <http://e.surl.li/huswrj> [in Ukrainian].
- Oliinyk, T. (2024, Kviten 18). Bihus.Info: Nardep Dmytruk spivpratsiue z pidozriuvanym u derzhzradi sviashchennykom UPTs MP [People's Deputy Dmytruk cooperates with a priest of the UOC MP suspected of treason]. *Ukrainska pravda*. <https://e.surl.li/bygjjj> [in Ukrainian].
- Opytuvannia: 10% yevropeitsiv viriat, shcho Ukraina peremozhe u viini. Skhyliaiutsia do "kompromisnoho vrehuliuvannia"* [Poll: 10% of Europeans believe that Ukraine will win in the election. They are ready for a "compromise vote"]. (2024, Liutyi 21). New Voice. <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/skilki-zhiteliv-yevropi-viryat-u-peremogu-ukrajini-opituvannya-z-12-krajin-50394575.html> [in Ukrainian].
- Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini* [Citizens' assessment of the situation in the country] (2022, Hruden). Razumkov Tsentr. <http://e.surl.li/vgxdpa> [in Ukrainian].
- Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini* [Citizens' assessment of the situation in the country] (2023, Veresen). Razumkov Tsentr. <http://e.surl.li/vgxdpa> [in Ukrainian].

- Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady. Dovira do sotsialnykh institutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv* [Citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities. Trust in social institutions, politicians, officials and public figures] (2024, Sichen). Tsentr Razumkova, USAID. <http://e.surl.li/xwwsir> [in Ukrainian].
- Otsinka hromadianamy Ukrainy zahrozy ahresii z boku Rosii* [Citizens' assessment of the threat of aggression from Russia] (2022, Cichen). Tsentr Razumkova. <http://e.surl.li/xwdzvg> [in Ukrainian].
- Otsinka sytuatsii v kraini ta diialnosti vlady, dovira do sotsialnykh institutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv, vira v peremohu* [Assessment of the situation in the country and the government's activities, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, belief in victory] (2024, Veresen). Tsentr Razumkova. <http://e.surl.li/fjslpd> [in Ukrainian].
- Otsinka vplyvu zovnishniopolitychnykh chynnykiv na Ukrainu. Stavlennia do inozemnykh derzhav ta okremykh initsiatyv ikhnikh lideriv. Otsinka hromadianamy lehitymnosti pravlinnia Putina (berezen 2024)* [Assessment of the impact of foreign policy factors on Ukraine. Attitude towards foreign countries and individual initiatives of their leaders. Assessment of the legitimacy of Putin's rule by citizens of Ukraine (March 2024)]. (2024, Kviten 18). Razumkov Tsentr. <https://e.surl.li/igjdy> [in Ukrainian].
- Oxford Reference Online*. Oxford University Press. <https://www.oxfordreference.com/>
- Paniotto, V. (2023, Berezen 30). *Stavlennia do bizhentsiv, vnutrishno-peremishchenykh osib, do rosiiskomovnykh hromadian ta do deiakykh inshykh katehorii naselennia Ukrainy* [Attitudes towards refugees, internally displaced persons, Russian-speaking citizens and some other categories of the population of Ukraine]. *Kyivskyi mizhnarodnyi institut sotsiologii*. <https://e.surl.li/qzucvo> [in Ukrainian].
- Parlament zaboronyv diialnist Moskovskoho patriarkhatu v Ukraini* [The Parliament banned the activity of the Moscow Patriarchate

- in Ukraine]. (2024, Lypen 2). TSN. <https://e.surl.li/zezfjg> [in Ukrainian].
- Parlamentska asambleia NATO pid chas plenarnoi sesii ukhvalyla rezoliutsiiu iz zaklykom do krain Aliansu yaknaishvydshe pryiniaty Ukrainu do NATO* [The NATO Parliamentary Assembly adopted a resolution during its plenary session calling on the Alliance countries to admit Ukraine to NATO as soon as possible]. (2024, Lystopad 26). Suspilne novyny. <https://e.surl.li/ihynjj> [in Ukrainian].
- Perevezii, V. (2023). Diialnist struktur Moskovskoho patriarkhatu v Ukraini yak vyklyk natsionalnii bezpetsi derzhavy [The activities of the structures of the Moscow Patriarchate in Ukraine as a challenge to the national security of the state]. *Politychna bezpeka Ukrainy: problemy politychnoho i derzhavnoho pravlinnia. Prohnozna otsinka, mekhanizmy zabezpechennia*. Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <https://e.surl.li/ujtpas> [in Ukrainian].
- Pershe, shcho zrobyt Tramp, tse zbilshyt vydobutok nafty i hazu u SShA. Tse bude pohano dlia biudzhetu Putina, – Volker* [The first thing Trump will do is increase oil and gas production in the US. That will be bad for Putins budget, – Volker]. (2024, Lystopad 12). Tsenzor.Net. 2024. <https://e.surl.li/vzhyeq> [in Ukrainian].
- Petytsiia pro publichni deklaratsii posadovtsiv zibrala neobkhdni 25 tysiach pidpysiv za rekordni try hodyny. Liudy chekaiut na reaktsiiu Prezydenta* (2023, Veresen 6). [A petition for public declarations of officials collected the required 25,000 signatures in a record three hours. People are waiting for the President's reaction]. (2023, Veresen 6). BukInfo. <http://e.surl.li/zszpmy> [in Ukrainian].
- Pidpys Vselenskoho Patriarkha vyluchyly z deklaratsii samitu myru cherez tysk Turechchyny* [The signature of the Ecumenical Patriarch was removed from the declaration of the peace summit due to pressure from Turkey]. (2024, Cherven 27). Relihiina pravda. <https://e.surl.li/siimsw> [in Ukrainian].
- Pidsumky Sviashchennoho Synodu UPTs vid 10 kvitnia 2024 roku* [Results of the Holy Synod of the UOC from April 10, 2024].

- (2024, Kviten 10). Ukrainska Pravoslavna Tserkva. <https://news.church.ua/2024/04/10/pidsumki-svyashhennogo-sinodu-upc-vid-10-kvitnya-2024-roku/#2024-11-07> [in Ukrainian].
- Pidvyshchennia aktsyziv na palne – udar po armii, biznesu ta yevrointehratsii, – Petro Poroshenko* [Fuel excise tax increase is a blow to the army, business and European integration – Petro Poroshenko]. (2024, Cherven 13). Yevropeiska Solidahnist. <https://e.surl.li/disrai> [in Ukrainian].
- Plany Trampa shchodo prypynennia viiny v Ukraini mozhut buty nepryiniatnymi dlia Putina, – WP* [Trump's plans to end the war in Ukraine may be unacceptable to Putin, WP]. (2024, Lystopad 03). Tsenzor.Net. <https://e.surl.li/soacsu> [in Ukrainian].
- Pohorilov, S. (2024, Veresen 2). Pid chas raketnoi ataky na Kyiv zaznav ruinu van Islamskyi kulturnyi tsentr ta mechet [The Islamic Cultural Center and Mosque were destroyed during the missile attack on Kyiv]. *Ukrainska pravda*. <https://e.surl.li/nqsqpm> [in Ukrainian].
- Poland seeks British help to protect Ukraine after Trump win Donald Tusk, the Polish prime minister, will hold talks with the leaders of Britain, France and NATO over concerns about the impact of the US election.* (2024, November 11). The Times. <https://www.thetimes.com/article/3a759a39-f371-437c-ab8b-19f1028215a5>
- Polishchuk, Yu. (2023). Vplyv rosiisko-ukrainskoi viiny na zahalnonatsionalnu identychnist hromadian Ukrainy [The impact of the Russian-Ukrainian war on the national identity of Ukrainian citizens]. U Yu. Zh. Shaihorodskiyi (Red.) *Ukrainskyi sotsium: polityko-psykholohichni vymir zminy pokolin: zb. nauk. prats. Materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Kyiv, 15 hrud. 2023 r.* Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Kyiv–Nizhyn: Vydavets Lysenko M. M., 2023 [in Ukrainian].
- Political stability* (2023). Country rankings. <https://e.surl.li/mozyie>
- Politychni pidsumky 2022 roku: otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vldy, dovira do sotsialnykh instytutiv (hruden 2022)*

- [Political results of 2022: public opinion of the situation in the country and actions of the authorities, trust in social institutions (December 2022)]. (2023, Sichen 25). Razumkov Tsent. <https://e.surl.li/qfftnn> [in Ukrainian].
- Potapenko, V. (Red.). (2024). *Stan rozvytku hromadians'koho suspil'stva v Ukraini u 2023–2024 rokakh* [State of Civil Society Development in Ukraine in 2023–2024]: *analychna dop.*(s. 5) Kyiv: NISD. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024> [in Ukrainian].
- Potapenko, V. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu [On the Legal Regime of Martial Law: Law of Ukraine].: Zakon Ukrainy. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukrainian].
- Potapenko, V., Holovka, A., & Valevskyi, O. (2023). *Vplyv mihratsii na sotsialno-ekonomichnu sytuatsiiu v Ukraini: analit. dop* [The impact of migration on the socio-economic situation in Ukraine analytical report]. Kyiv: NISD. <https://e.surl.li/rbgvee> [in Ukrainian].
- Pravosuddia v konteksti rosiiskoi zbroinoi ahresii* [Justice in the context of Russian armed aggression]. (2024, Serpen 13). Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". <https://e.surl.li/aqphqt> [in Ukrainian].
- Pravovyi zakhyst postrazhdalyykh vid voiennykh zlochyniv Rosii (23–26 hrudnia 2022)* [Legal Protection of Victims of Russia's War Crimes (23–26 December 2022)]. (2023, Liutyi 15). Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". <https://e.surl.li/qiynpy> [in Ukrainian].
- Pro nedopushchennia, peresliduvannia ta pokarannia osib-uchasnykiv podii na terytorii Donetskoi ta Luhanskoi oblastei [About excluding, prosecuting and punishing people involved in the events in Donetsk and Luhansk regions]. Proiekt Zakonu Ukrainy vid 16 veresnia 2014 roku №5082 (2024) (Ukraine). <https://e.surl.li/tkyzat> [in Ukrainian].
- Pro skhvalennia Stratehii utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2023–2025 rokakh [On approval of the Strategy for Strengthening Ukrainian National and Civic Identity for the

- Period Until 2030 and approval of the Operational Plan of Measures for its Implementation in 2023–2025]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1322 (2023) (Ukraine). <https://e.surl.li/xuvlfo> [in Ukrainian].
- Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo diialnosti v Ukraini relihiinykh orhanizatsii [On making changes to some laws of Ukraine regarding the activities of religious organizations in Ukraine. Draft Law of Ukraine]. Proiekt Zakonu Ukrainy № 8371 (2023) (Ukraine). blob:<https://itd.rada.gov.ua/60bac449-ed71-40be-b950-b7d73cec0976> [in Ukrainian].
- Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy pro nepokhytnist derzhavnoi polityky Ukrainy shchodo deokupatsii ta reintehratsii Avtonomnoi Respubliky Krym i mista Sevastopolia [About the Statement of Verkhovna Rada of Ukraine on the steadfastness of the state policy of Ukraine on de-occupation and reintegration of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol]. Proekt Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 4 veresnia 2024 roku № 3949-IX (2024) (Ukraine). <https://e.surl.li/fkqqdo> [in Ukrainian].
- Pro zakhyst konstytutsiinoho ladu u sferi diialnosti relihiinykh orhanizatsii. [On the protection of the constitutional order in the sphere of activities of religious organizations]. Zakon Ukrainy № 3894-IX (2024) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text> [in Ukrainian].
- Pro zakhyst natsionalnoi y hromadskoi bezpeky, prav i svobod liudyny u sferi diialnosti relihiinykh orhanizatsii. [On the protection of national and public security, human rights and freedoms in the sphere of activities of religious organizations. Remarks of the Main Legal Department of the Verkhovna Rada of Ukraine to the draft law of Ukraine] Zauvazhennia Holovnoho yurydychnoho upravlinnia Verkhovnoi Rady Ukrainy do proektu zakonu Ukrainy № 8371. (2024) (Ukraine). blob:<https://itd.rada.gov.ua/c2df8e15-1508-4e77-a986-47771e2efb06> [in Ukrainian].
- Prohrama SIGMA [SIGMA Program]. (2024). Tsentr adaptatsii derzhavnoi sluzhby do standartiv Yevropeiskoho Coiuzu. <http://surl.li/yqqenz> [in Ukrainian].

- Putin pidpysav novu yadernu doktrynu: chym tse zahrozhuiie Ukraini ta svitu* [Putin signed a new nuclear doctrine: what does it threaten Ukraine and the world with?]. (2024, Lystopad 19). BBC NEWS Ukraina. <https://e.surl.li/xxmvlj> [in Ukrainian].
- PyrozHKov, S. I., Maiboroda, O. M., Khamitov, N. V., Holovakha, Ye. I., Dembitskyi, S. S., Smolii, V. A., Skrypniuk, O. V., & Stoietskyi, S. V. (Red.). (2022). *Natsionalna stiikist Ukrainy: stratehiia vidpovidi na vyklyky ta vyperedzhennia hibrydnykh zahroz: natsionalna dopovid*. Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <https://doi.org/10.53317/978-966-02-9908-5> [in Ukrainian].
- Pytannia Konsultatyvnoi rady z pytan deokupatsii ta reintehratsii tymchasovo okupovanoi terytorii Avtonomnoi Respubliky Krym ta mista Sevastopolia [Questions of the Advisory Council on the Deoccupation and Reintegration of the Temporarily Occupied Territory of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol]. Ukaz prezidenta Ukrainy №283/2023 (2023) (Ukraina). Ofis Prezidenta Ukrainy. <https://www.president.gov.ua/documents/2832023-46797> [in Ukrainian].
- Rada hromadskykh ob'iednan natsionalnykh menshyn: novyi holos dlia ukrainskoho riznomanittia* [Council of public associations of national minorities: a new voice for Ukrainian diversity]. (2024, Traven 31). Derzhavna sluzhba z etnopolityky ta svobody sovisti. <https://dess.gov.ua/rada-hromadskykh-ob-iednan-natsionalnykh-menshyn-novyiy-holos-dlia-ukrainskoho-riznomanittia/> [in Ukrainian].
- Rada ukhvalyla zakon pro zaboronu UPTs (MP) v Ukraini – deputaty* [The Council passed the law on banning the UOC (MP) in Ukraine – deputies]. (2024, Serpen 20). Radio Svoboda. <https://e.surl.li/bulmkj> [in Ukrainian].
- Radchenko, Ya. (2022, Cherven 30). *Yak ahresiia Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy vplynula na zhyttia ta prava natsionalnykh menshyn?* [Council of Public Associations of National Minorities: a new voice for UkrainiansHow has the aggression of

- the Russian Federation against Ukraine affected the lives and rights of national minorities?]. *Ofis Rady Yevropy v Ukraini*. <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/how-the-aggression-of-the-russian-federation-against-ukraine-affected-the-life-and-rights-of-national-minorities-> [in Ukrainian].
- Rafalskyi, O., Kalakura, Ya., Kalakura, O., & Yurii, M. (2022). *Tsyvilizatsiina identychnist ukrainstva: istoriia i suchasnist* [Civilizational identity of Ukrainians: history and present]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Relihiina samoidentyfikatsiia ukrainsiv, stavlennia do stvorennia yedynoi Pravoslavnoi Tserkvy ta do Zakonu pro zaboronu okremykh relihiinykh orhanizatsii [Religious Self-Identification of Ukrainians, Attitude to the Creation of a United Orthodox Church and to the Law Banning Certain Religious Organizations]. (2024, October 15). KMIS <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1> [in Ukrainian].
- Restavratorka nazvala prychny zanepadu v Ukraini kosteliv i tserkov* [The restorer named the reasons for the decline of churches in Ukraine]. (2024, Veresen 20). ISU. https://risu.ua/restavratorka-nazvala-prichini-zanepadu-v-ukrayini-kosteliv-i-cerkov_n151033 [in Ukrainian].
- Review of Economic Studies*, 89(6), 2841–2871.
- Reznik, V. (2022). Instytuty derzhavnoi vlady yak ahenty suspil'nykh zmin [Institutions of State Power as Agents of Social Change]. In O. Zlobina, (Red.). *Ahenty sotsial'nykh zmin u suspil'stvi nestiikoi instytutsiinosti: kollektive monograph* (s. 245–254). Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy <https://e.surl.li/pmgefh> [in Ukrainian].
- Reznikova, O. O. (2022). *Natsionalna stiikist v umovakh minlyvoho bezpekovoho seredovyshcha* [National Resilience in a Changing Security Environment: Monograph]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
- Riabchuk, M. (2019). *Dolannia ambivalentnosti. Dykhotomiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti. Istorychni prychny ta politychni naslidky* [Overcoming Ambivalence. The Dichotomy of

- Ukrainian National Identity. Historical Causes and Political Consequences*]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Riven relihiinosti, dovira do Tserkvy, konfesiinyi rospodil ta mizhtserkovni vidnosyny v ukrainskomu suspilstvi (lystopad 2023)* [The level of religiosity, trust in the Church, denominational division and inter-church relations in Ukrainian society (November 2023)]. (2023, Lystopad 26). Razumkov Tsentr. <https://e.surl.li/soyikh> [in Ukrainian].
- Rosiia cherez obval ekonomiky u 2025 rotsi vtratyt zdatnist vesty viinu? Na chomu gruntuietsia takyi prohnoz* [Will Russia lose its ability to wage war in 2025 due to economic collapse? What is this forecast based on?]. (2024, Zhovten 07). Holos Ameryky. <https://www.radiosvoboda.org/a/obval-ekonomiky-rosiyi-zavershennya-viyny/33149207.html> [in Ukrainian].
- Rosiiany zasudyly vykradenoho sviashchenyka UPTs MP z Tokmaka do 14 rokiv uviaznennia* [The Russians sentenced the kidnapped priest of the UOC MP from Tokmak to 14 years in prison]. (2024, Serpen 4). RISU. <https://e.surl.li/isrikm> [in Ukrainian].
- Rukh CHESNO: naimenshe popravku pro vidkryttia deklaratsii pidtrymaly "Batkivshchyna" i "Vidnovlennia Ukrainy". Naibilshe – "Holos" ta "Yevrosoladarnist"* [HONEST movement: the smallest amendment on the opening of declarations was supported by "Batkivshchyna" and "Recovery of Ukraine". The biggest ones are "Holos" and "Eurosolidarity"]. (2023, Verersen 6). LB.ua. <https://e.surl.li/jqykh> [in Ukrainian].
- Russia recruits Yemeni mercenaries to fight in Ukraine*. (2024, November 24). Financial Times. <https://news.liga.net/ua/world/news/ft-rosiia-zaverbuvala-sotni-iemenskykh-khysytiv-na-viinu-proty-ukrainy>
- Sarotte, M. (2024, July 08). A Better Path for Ukraine and NATO. What Kyiv Could Do Now for a Place in the Alliance. *Foreign Affairs*. <https://e.surl.li/kizjur>
- Saul, J., & Nidhi, V. (2024, June 14). Exclusive: Russia boosts oil revenues as shipping and trading network grows. *Reuters*. <https://e.surl.li/erbyjr>

- SBU povidomyla pro pidozru "pastoru"-ahentu fsb* [The SBU reported the suspicion of a "pastor"-agent of the FSB]. (2024, Lypen 9). Sluzhba bezpeky Ukrainy. <https://e.surl.li/utzafd> [in Ukrainian].
- Seligman, L., Youssef, N., & G. Lubold (2024, November 09). U.S. Struggles to Rush Weapons to Ukraine Before Trump Takes Office. America's election outcome jeopardizes the arms pipeline that has enabled Ukraine to keep fighting. *The Wall Street Journal*. <https://e.surl.li/oosrfh>
- Semenova, O. (2020). Radianska identychnist u sotsio- ta etnokulturnomu prostori suchasnoi Ukrainy [Soviet identity in the socio- and ethno-cultural space of modern Ukraine]. *Ukrainoznavstvo*, 4 (77), 159–169 [in Ukrainian].
- Shaihorodskiy, Yu. (2023a). Volonterska diialnist yak forma suspilnoi mobilizatsii u vidsichi rosiiskii ahresii [Volunteerism as a form of social mobilization in repelling Russian aggression]. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Politychni nauky*, 8, 77–83. <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12> [in Ukrainian].
- Shaihorodskiy, Yu. (2023b). Moralno-psykhologichna yednist ukraintsiiv u vidsichi rosiiskii zbroinii ahresii [Moral and psychological unity of Ukrainians in repelling Russian armed aggression]. V O. O. Rafalskyi, O. M. Maiboroda (Ред.) *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* (s. 227–267). Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0202-7> [in Ukrainian].
- Shaihorodskiy, Yu. (2023c). Suspilna konsolidatsiia: vyklyky voiennoho chasu [Social consolidation: challenges of wartime]. *Naukovyi chasopys Ukrainskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykhaila Drahomanova. Serii* 22, 34, 55–63. <https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2023.34.07> [in Ukrainian].
- Shemshuchenko, Yu., & Batanov, O. (2014, Berezhen 13). Pravova pozytsiia shchodo statusu Avtonomnoi Respubliky Krym [Legal position on the status of the Autonomous Republic of Crimea]. *Holos Ukrainy*. <http://www.golos.com.ua/article/27721> [in Ukrainian].

- Simnadsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti* [The seventeenth national poll: Identity. Patriotism. Values] (2022, Serpen). Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". <http://e.surl.li/pdivsp> [in Ukrainian].
- Situation Ukraine Refugee Situation. Last updated.* (2024, August 19). Operation Data Portal (ODP) UNHCR's. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Snaider, T. (2012). *Peretvorennia natsii. Polshcha, Ukraina, Lytva, Bilorus* [Transformation of nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus]. (A. Kotenko, O. Nadtok, Per.). Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- Sofia Fedyna: vlada 5 rokiv obnuliaie nezalezhnist sudiv i zastavliaie ikh buty ruchnymy vykonavtsiamy voli Bankovoi* [Sofya Fedina: the government has been nullifying the independence of the courts for 5 years and forcing them to be passive executors of Bankova's will. (2024, August 22). Yevropeiska Solidahnist. <https://e.surl.li/rfhzxl> [in Ukrainian].
- Sotsiolohichnyi monitorynh: ukrainske suspilstvo pislia 16 misiatsiv viiny.* (2023). [Sociological monitoring: Ukrainian society after 16 months of war]. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. <http://e.surl.li/bslkjm> [in Ukrainian].
- Spryannia yednanniu. Rekomendatsii dlia formuvannia natsionalnoi stratehii reintehratsii na osnovi dosvidu Kharkivskoi ta Khersonskoi oblastei* [Promoting unity. Recommendations for the development of a national reintegration strategy based on the experience of Kharkiv and Kherson regions]. (2024). Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". <https://e.surl.li/ijhgtc> [in Ukrainian].
- Spryiniattia potreby u prezydentskikh vyborakh* [Perception of the need for presidential elections]. (2024, Liutyi 20). KMIS. <https://e.surl.li/szxiub> [in Ukrainian].
- Stavlennia do stvorennia uriadu natsionalnoi yednosti* [Attitude to the creation of a government of national unity]. (2023, Hruden 21). KMIS. <https://e.surl.li/uhsxgd> [in Ukrainian].
- Stavlennia ukraintsiv do krytyky dii vlady na period povnomasshtabnoho vtorhnennia* [The attitude of Ukrainians to

- criticism of the actions of the authorities during the period of the full-scale invasion]. (2024, Cherven 10). KMIS. <https://e.surl.li/mmvd1z> [in Ukrainian].
- Sud povernuv derzhavi pamiatku arkhitektury "Pokrovska tserkva" na Kharkivshchyni* [The court returned to the state the architectural monument "Church of the Intercession" in the Kharkiv region]. (2024, Lypen 21). RISU. https://risu.ua/sud-povernuv-derzhavipamyatku-arhitekturi-pokrovska-cerkva-na-harkivshchini_n149723 [in Ukrainian].
- Suspilno-politychni orientatsii hromadian Ukrainy (traven 2023)* [Socio-political orientations of citizens of Ukraine (May 2023)]. (2023, Cherven 21). Razumkov Tsentr. <https://e.surl.li/ngwlfm> [in Ukrainian].
- Sviashchenyk UPTs MP, yakyi vyvozyv z okupatsii myrnykh zhyteliv, stav pershyim nominantom konkursu vid "Nezlamni.City"* [The priest of the UOC MP, who took civilians out of the occupation, became the first nominee of the Nezlamni.City contest]. (2024, Sichen 3). RISU. <https://e.surl.li/sdyhhe> [in Ukrainian].
- Sviatishyi Patriarkh Kyryl vystupyv zi zvernenniamy u zviazku z krychushchymy prykladamy tysku na Ukrainsku Pravoslavnu Tserkvu* [His Holiness Patriarch Kirill made appeals in connection with blatant examples of pressure on the Ukrainian Orthodox Church] (2024, Kviten 27). Ruska Pravoslavna Tserkva. Ofitsiynyi sait Moskovskoho patriarkhatu. <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/6124418.html> [in Ukrainian].
- Sybiha obhovoryv z komisarkoiu YeS dopomohu okhochym povernutysia dodomu ukrainsiam* [Sybiha discussed with EU Commissioner assistance to Ukrainians wishing to return home]. (2024, Veresen 13). Informatsiine ahentstvo "Ukrainski Natsionalni Novyny". <https://unn.ua/news/sybiha-obhovoryv-z-komisarkoiu-yes-dopomohu-okhochym-povernutysia-dodomu-ukrainsiam> [in Ukrainian].
- Sybiha: na chasi stavtyt pytannia pro rozrobku prohram povernennia ukrainsiv z YeS* [Sybiga: it's time to raise the issue of developing

- programs for the return of Ukrainians from the EU*]. (2024, Veresen 14). RBK-Ukraine. <https://www.rbc.ua/rus/news/sibigachasi-staviti-pitannya-rozrobku-program-1726334934.html> [in Ukrainian].
- Sytuatsiia z bizhentsiamy v Ukraini* [The situation of refugees in Ukraine]. (2022). Portal operatyvnykh danykh pro bizhentsiv UVKB OON. Unher. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> [in Ukrainian].
- Tax Hells Index 2023*. (2023). The 1841 Foundation. <http://e.surl.li/ejewcm>.
- The 'dual-use' Chinese goods helping Russia's war machine*. (2024, May 16). Sky News. <https://news.sky.com/story/the-dual-use-chinese-goods-helping-russias-war-machine-13136786>
- Tiahnyriadno, L. (2024, Kviten 17). Chym zhyve hromadians'ke suspil'stvo protyahom dvokh rokiv viiny – doslidzhennia [How Civil Society Lives During Two Years of War – Research]. *Zmina*. <https://zmina.info/articles/chym-zhyve-gromadyanske-suspilstvo-protyagom-dvoh-rokiv-vijny-> [in Ukrainian].
- Tramp zavershyt viinu na vyhidnykh dlia Ukrainy umovakh – senator SShA* [Trump will end the war on terms favorable to Ukraine – US senator]. (2024, Lystopad 24). TSN. <https://e.surl.li/nmhnhh> [in Ukrainian].
- Treisman, D. (2016, May / June). Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin. *Foreign Affairs*, 95(3), 47–54.
- Trudovi resursy dlia povoennoho vidnovlennia Ukrainy (cherven 2024)* [Labor resources for the post-war reconstruction of Ukraine (June 2024)]. (2024, Serpen 7). Razumkov Tsentr. <https://e.surl.li/wmrizr> [in Ukrainian].
- Tsyhviintsev, I. (2023). Ukrainskyi vs ukrainskomovnyi: analiz „top-100” kanaliv vitchyznianoho sehmenta YouTube [Ukrainian vs. Ukrainian-language: analysis of the “top 100” channels of the Ukrainian YouTube segment] (Yu. Zh. Shaihorodskyi, Red.). *V Ukrainskyi sotsium: polityko-psykholohichnyi vymir zminy pokolin: zb. nauk. prats* (s. 239–252). Kyiv–Nizhyn: IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <https://doi.org/10.53317/978-617-640-628-0> [in Ukrainian].

- Turov, I. (2023). Khasyidski hromady diaspory yak aktor vplyvu na natsionalno-hromadiansku ta etnichnu dynamiku v ukrainskomu sotsiumi [Hasidic communities of the diaspora as an actor of influence on national-civic and ethnic dynamics in Ukrainian society]. *Politychni doslidzhennia*, 2 (6), 178–190 [in Ukrainian].
- Tyshkevych, I. (2024, Lystopad 11). Tramp, Putin, Xi ta myr v Ukraini [Trump, Putin, Xi and peace in Ukraine]. *New Voice*. <https://nv.ua/ukr/opinion/tramp-kitay-putin-koli-bude-mir-v-ukrajini-mizhnarodniy-ekspert-50465470.html> [in Ukrainian].
- U chynnomu uriadi nemaie nikoho, khto opikuetsia infrastrukturoiu, transportom ta ikh vidnovlenniam, – Yulia Klymenko [There is no one in the current government who takes care of infrastructure, transport and their problems – Yulia Klymenko]. (2024, Veresen 9). *HOLOS*. <https://e.surl.li/hhvheu> [in Ukrainian].
- U Radi pratsiuiut nad udoskonalenniam zakonodavstva shchodo okhorony kulturnoi spadshchyny [The Council is working on improving the legislation on the protection of cultural heritage]. (2024, Berezen 14). *Ukrinform*. <https://e.surl.li/kxqmic> [in Ukrainian].
- U razi peremohy Trampa dlia Ukrainy mozhut vidkryty novy mozhyvosti – eksposol SShA v Ukraini [If Trump wins, new opportunities may open up for Ukraine – former US ambassador to Ukraine]. (2024, Lystopad 01). *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-herbst-hirris-tramp-vybory-ssha-ukrayina/33183590.html> [in Ukrainian].
- UIF prezentuvav sotsiolohichne doslidzhennia shchodo aktualnykh pytan: kliuchovi rezultaty [UIF presented a sociological survey on topical issues: key results] (2023). *Ukrainskyi instytut maibutnoho*. <http://e.surl.li/gkkfeg> [in Ukrainian].
- Ukraina obminiala shchonaimenshe chotyrokh sviashchennykiv UPTs MP [Ukraine has exchanged at least four priests of the UOC MP]. (2024, Lypen 4). *Rukh ChESNO*. <https://e.surl.li/aafjvf> [in Ukrainian].
- Ukrainske suspilstvo. *Monitorynh*. (2023). [Ukrainian society. Monitoring]. Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, Kyivskyi

- mizhnarodnyi instytut sotsiologhii. <http://e.surl.li/malqur> [in Ukrainian].
- Ukrain'tsi idut' do zghurtovanoi politychnoi natsii chy do rozkolu* (2024). KMIS [Are Ukrainians Moving Toward a Cohesive Political Nation or Division?]. (2024). KMIS <https://e.surl.li/kqebec> [in Ukrainian].
- Ukraintsi ta viina.* (2022, Kviten). [Ukrainians and the war]. Onlain panel "Vlasna Dumka" kompanii Research.ua. Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy. <http://e.surl.li/hurcbb> [in Ukrainian].
- V Ukraini stvoryly konsultatyvnu radu z pytan deokupatsii* [An advisory council on de-occupation issues has been created in Ukraine]. (2022, Serpen 15). Krymska pravozakhysna hrupa. <https://e.surl.li/tfklop> [in Ukrainian].
- Van Houte, M., & Tine, D. (2008). Development and Return Migration: From Policy Panacea to Migrant Perspective Sustainability. *Third World Quarterly*, 7, 1411–1429. <http://www.jstor.org/stable/20455117>
- Verkhovna Rada pryniala zakon pro zaboronu UPTs MP v Ukraini: yak vin pratsiuvatyme* [The Verkhovna Rada adopted a law banning the UOC-MP in Ukraine: how will it work]. (2024, Serpen 20). Vechirniy Kyiv. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/101821/> [in Ukrainian].
- Verkhovnyi sud zobov'iazav UPTs MP zvilnyty khramy u Pereiaslavi ta Kam'ianets-Podilskomu* [The Supreme Court obliged the UOC MP to vacate the churches in Pereiaslav and Kamianets-Podilskyi]. (2024, Kviten 11). RISU. <https://e.surl.li/wxmxvb> [in Ukrainian].
- Vid nashoi spilnoi roboty zalezhyt, yaka zbroia v rukakh u nashykh voyniv – vystup Prezydenta na naradi kerivnykh zakordonnykh dyplomatychnykh ustanov Ukrainy "Voienna diplomatiia: stiikist, zbroia, peremoha"* [The weapons in the hands of our soldiers depend on our joint work – the President's speech at the meeting of heads of foreign diplomatic institutions of Ukraine "Military Diplomacy: Resilience, Weapons, Victory"]. (2024, Serpen 19). Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho. <https://e.surl.li/ewizmc> [in Ukrainian].

- Viktoriia Siumar: Vladi duzhe khochetsia, shchob oposytsii v Ukraina ne bulo, ale Ukraina – ne rosiia* [Victoria Siumar: The authorities really want there to be no opposition, but Ukraine is not Russia]. (2024, Serpen 23). Yevropeiska Solidarnist. <https://e.surl.li/jhdwjkk> [in Ukrainian].
- Vindman, A. (2024, September 24). What the U.S. Election Means for Ukraine. A Trump Win Would Cause a Crisis for Kyiv – but Wouldn't Guarantee Defeat. *Foreign Affairs*. 2024. <https://e.surl.li/xxegdt>
- Vinokurov, Ya. (2024, Traven 15). Ruchnyi kontrol ta prezumptsiia vyny. Shcho z Podatkovoio i chomu vlada ne khoche yii reformuvaty? [Manual control and presumption of guilt. What is wrong with the Tax Service and why does the government not want to reform it?]. *Ekonomichna pravda*. <http://e.surl.li/yzrgwq> [in Ukrainian].
- Viriany ta sviashchennyky UPTs zaklykaiut mytropolyta Onufriia oholosyty pro povnyi rozryv iz RPTs* [Believers and priests of the Ukrainian Orthodox Church call on Metropolitan Onufry to announce a complete break with the Russian Orthodox Church]. (2024, Serpen 25). Relihiia v Ukraini. <https://e.surl.li/jcwyye> [in Ukrainian].
- Vitalii Klychko: Prezydentu dovedetsia vdatusia do referendumu u razi terytorialnoho kompromisu z rosiieiu* [Vitaliy Klychko: The President will have to resort to a referendum in the event of a territorial compromise with Russia]. (2024, Lypen 22). UDAR. <https://e.surl.li/stfryn> [in Ukrainian].
- Vnutrishno peremishcheni osoby* [Internally displaced persons]. (b.d.). Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy. <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> [in Ukrainian].
- Voinalovych, V. A. (Ker., nauk. red.). (2021). *Iierarkhiia tsinnosti naseleattia Skhodu ta Pivdnia Ukrainy: etnopolitychnyi aspekt v umovakh rosiiskoi ahresii* [Hierarchy of values of the population of the East and South of Ukraine: ethnopolitical aspect in the conditions of Russian aggression: monograph]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

- Vseukrainskyi naukovo-praktychnyi forum: "Hreky Ukrainy: zberezhenntia identychnosti v umovakh rosiiskoi ahresii. Suspilno-politychnyi, istoryko-kulturnyi i movnyi aspekty"* [All-Ukrainian Scientific and Practical Forum: "Greeks of Ukraine: Preservation of Identity in Conditions of Russian Aggression. Socio-Political, Historical-Cultural and Linguistic Aspects"]. (2024, Veresen 27). Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <https://e.surl.li/xuefla> [in Ukrainian].
- Watling, J. (2024, October 21). Ukraine Must Turn the Tide Before It Can Negotiate. To Gain Leverage, Kyiv Needs a Stable Front in the Donbas – and Western Security Guarantees. *Foreign Affairs*. 2024. <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-must-turn-tide-it-can-negotiate>
- Why Volodymyr Zelensky may welcome Donald Trump's victory. Disillusion with Joe Biden has reached deep levels.* (2024, November 07). The Economist. <https://www.economist.com/europe/2024/11/07/why-volodymyr-zelensky-may-welcome-donald-trumps-victory>
- Worldwide Governance Indicators. (2024). World Bank Group. <http://surl.li/urtdyu>
- Yak pratsiuvatyme zakon pro zaboronu rosiiskoi Tserkvy v Ukraini: poiasnennia Poturaieva.* [How the law banning the Russian Church in Ukraine will work: Poturaev's explanation]. (2024, Serpen 22). RISU. https://risu.ua/yak-pracyuvatime-zakon-pro-zaboronu-rosijskoyi-cerkvi-v-ukrayini-poyasnennya-poturayeva_n150391 [in Ukrainian].
- Yakoiu maie buty polityka vlady shchodo Ukrainskoi pravoslavnoi mserkvy (Moskovskoho Patriarhatu): rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 26 travnia–5 chervnia 2023 roku* [What should be the policy of the authorities regarding the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate): the results of a telephone survey conducted on May 26–June 5, 2023]. (2023, Cherven 15). KMIS. <https://e.surl.li/bsaoxa> [in Ukrainian].

- Yakoiu maie buty polityka vlady ta dovira do ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy (moskovskoho patriarkhatu)* [What should be the government's policy and trust in the Ukrainian Orthodox Church]. (2024, Kviten 25). Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1404&page=1> [in Ukrainian].
- Yavir, V. A. (2018). *Etnopolitychna intehtratsiia ta dezintehtratsiia u suchasnomu sviti: polityko-pravovyi kontsept* [Ethnopolitical integration and disintegration in the modern world: a political and legal concept: monograph]. Lohos [in Ukrainian].
- YeS *prodovzhyt pidtrymuvaty Ukrainu nezalezhno vid dii SShA – Borrell* [EU will continue to support Ukraine regardless of US actions – Borrell]. (2024, Lystopad 26). Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3931354-es-prodovzuvatime-pidtrimuvati-ukrainu-nezalezno-vid-dij-ssa-borrell.html> [in Ukrainian].
- Yevtukh, V. B. & Yevtukh, O. V. (2022). Multykulturna / mizhkulturna osvita ta evoliutsiia: polia vzaiemodii [Multicultural/intercultural education and evaluation: fields of interaction]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 9 (176), 79–85 [in Ukrainian].
- Yulia Tymoshenko: *Ukraini potribni koalitsia ta uriad natsionalnoi yednosti, yaki vyvedut krainu iz kryzy* [Yulia Tymoshenko: Ukraine needs a coalition and a government of national unity that will lead the country out of the crisis]. (2024, Veresen 4). Batkivshchyna. <https://e.surl.li/jkltan> [in Ukrainian].
- Yuzhanina *zhorstko rozkrytykuvala pidvyshchennia aktsyziv na palne* [Yuzhanina harshly criticized the increase in excise taxes on fuel]. (2024, Serpen 8). Yevropeiska Solidahnist. <https://e.surl.li/oqsqoa> [in Ukrainian].
- Zabezpechymo "myr cherez sylu": maibutnii derzhsekreter SShA zrobyv smilyvu zaiavu* [We will ensure "peace through strength": the future US Secretary of State made a bold statement]. (2024, Lystopad 14). UNIAN. <https://www.unian.ua/world/mir-cherez-silu-12820410.html> [in Ukrainian].
- Zahalna sytuatsiia v Ukraini. Otsinka zahalnoi i bezpekovoi sytuatsii. Otsinka diialnosti orhaniv vlady pid chas viiny ta protiahom*

- tryvaloho chasu. Stavlennia do koruptsii* [General situation in Ukraine. Assessment of the general and security situation. Evaluation of the activities of the authorities during the war and for a long time. Attitude to corruption]. (2024, Traven 3). SOCIS. <https://socis.kiev.ua/ua/2024-03-05/> [in Ukrainian].
- Zahalnonatsionalne opytuvannia: Ukraina v umovakh viiny* [A national survey: Ukraine at war]. (2022, Berezen 1). Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". <http://e.surl.li/fffqmi> [in Ukrainian].
- Zakonoproekt pro zaboronu UPTs MP harantuvatyme, shcho Moskva ne manipuliuvatyme ukrainskoiu Tserkvoiu — Zelenskyi* [The draft law banning the UOC-MP will guarantee that Moscow will not manipulate the Ukrainian Church – Zelensky]. (2024, Serpen 17). RISU. <https://e.surl.li/hjvko> [in Ukrainian].
- Zanuda, A. (2024, Liutyi 23). Viina u tsyfrakh: yak za ostannii rik zminylysia Ukraina ta ukraintsi [War in numbers: how Ukraine and Ukrainians have changed over the past year]. BBC. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o.amp> [in Ukrainian].
- Zberezhennia hretskoi identychnosti v umovakh rosiiskoi ahresii* [Preserving Greek identity in the face of Russian aggression]. (2024, Veresen 27). Ombudsman Ukrainy. https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/zberezhennya-greckoyi-identychnosti-v-umovah-rosijskoyi-agresiyi [in Ukrainian].
- Zelenko, G., Kononenko, N., Ovchar, I., Perevezii, V., & Sytnyk, S. (2024). *Instrumenty lehitymatsii vlady v period dii rezhymu voennoho stanu* [Instruments of Power Legitimation During Martial Law]. <http://surl.li/eudqjf> [in Ukrainian].
- Zelenskyi skazav, shcho yoho komanda – tse lyshe "p'yat'-shist' menedzheriv"*. (2023, bereznia 19). *Livyi bereh* [Zelensky said that his team is only "five or six managers"]. Retrieved from <https://e.surl.li/krzffl> [in Ukrainian].
- Zhovta strichka. Rukh hromadianskoho sprotyvu okupatsii* [Yellow Ribbon. Civil Resistance Movement to the Occupation]. (b. d.). Zhovta strichka. <https://www.zhovtastrichka.org/> [in Ukrainian].
- Zhuravlova, O., & Ivanova, O. (2024, Lypen 12). Bilshe 20 krain ta Yevrosoiuz pidpysaly Ukrainskyi dohovir [More than 20 countries

- and the European Union signed the Ukrainian Treaty]. *Deutsche Welle*. <https://e.surl.li/echgvy> [in Ukrainian].
- Znyknennia chastyny ikon ta samovilne budivnytstvo u Pochaivskii lavri: shcho vstanovyla perevirka MKIP* [The disappearance of part of the icons and arbitrary construction in the Pochaiv Lavra: what was found by the inspection of the Ministry of Internal Affairs and Communications]. (2024, Lypen 27). Ukrinform. <https://e.surl.li/agjbnv> [in Ukrainian].
- Zvernennia Blazhennishoho Mytropolityta Kyivskoho i vsiiei Ukrainy Onufriia do uchasnykiv II Zibrannia zakhidnoievropeiskoho dukhovenstva Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy* [Address of His Beatitude Metropolitan Onuphrius of Kyiv and All Ukraine to the participants of the 2nd Meeting of Western European Clergy of the Ukrainian Orthodox Church]. (2024, Sichen 23). Ukrainska Pravoslavna Tserkva. <https://e.surl.li/pkdej> [in Ukrainian].
- Zvit pro merezhu relihiinykh orhanizatsii stanom na 1 sichnia 2021 roku* [Report on the network of religious organizations as of January 1, 2021]. Derzhavna sluzhba Ukrainy z pytan etnopolityky i svobody sovisti. (2021, January 1). <https://dess.gov.ua/religion/> [in Ukrainian].
- Zvit pro merezhu relihiinykh orhanizatsii stanom na 1 sichnia 2022 roku* [Report on the network of religious organizations as of January 1, 2022]. Derzhavna sluzhba Ukrainy z pytan etnopolityky i svobody sovisti. (2022, January 1). <https://dess.gov.ua/religion/> [in Ukrainian].ia
- Zvit pro merezhu relihiinykh orhanizatsii stanom na 1 sichnia 2023 roku* [Report on the network of religious organizations as of January 1, 2023]. Derzhavna sluzhba Ukrainy z pytan etnopolityky i svobody sovisti. (2023, January 1). <https://dess.gov.ua/religion/> [in Ukrainian].
- Zvit pro merezhu relihiinykh orhanizatsii stanom na 1 sichnia 2024 roku* [Report on the network of religious organizations as of January 1, 2024]. Derzhavna sluzhba Ukrainy z pytan etnopolityky i svobody sovisti. (2024, January 1). <https://dess.gov.ua/religion/> [in Ukrainian].

Наукове видання

**ПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМА СТАБІЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ КРАЇНИ.
ПРОГНОЗНА ОЦІНКА, МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Монографія

Літературний редактор – С. Носова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 20.12.2024 р. Формат 60х84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 16,74. Обл.-вид. арк.19,95.
Папір офсетний. Друк цифровий. Наклад. 120 прим. Зам. № 2289

Видавець Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел.: +38(044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600
Тел. +38 (067) 441-21-24, *e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com*

Свідectво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.